

पहिलो परिच्छेद : परिचय

१.१ विषय परिचय

वि. सं. १९९९ कार्तिक १९ गते वाग्मती अञ्चल, काठमाडौं जिल्ला धर्मस्थली गा.वि.स. वडा नं. ९ पुसलमा जन्मिएका ओमवीरसिंह बस्न्यात नेपाली साहित्यका कवि, उपन्यासकारका साथै कथाकार पनि हुन् । वि. सं. २०४० मा प्रकाशित त्यो गाउामा खण्डकाव्यबाट औपचारिक रूपमा कलम चलाएका बस्न्यातका पासाङ ल्हामू (२०५४), सेवा सैनिक भ्रपट (२०५६), पृथ्वी (२०५८), भानुभक्त (२०६१) र चक्रपाणि (२०६३) गरी पाचवटा महाकाव्य प्रकाशित भइसकेका छन् । यिनै महाकाव्यहरूको विश्लेषण प्रस्तुत शोधपत्रमा गरिएको छ ।

१.२. समस्या कथन

प्रस्तुत शोधपत्र निम्नलिखित समस्याहरूमा केन्द्रित रहेको छ :

- (क) ओमवीरसिंह बस्न्यातको जीवनी र व्यक्तित्व के कस्तो रहेको छ ?
- (ख) ओमवीरसिंह बस्न्यातको महाकाव्ययात्रा के कस्तो रहेको छ ।
- (ग) उनका महाकाव्यहरू के कस्ता छन् ?

उक्त समस्याहरूमा केन्द्रित रही स्पष्ट, सुव्यवस्थित एवम् वैज्ञानिक व्याख्या विश्लेषणका लागि प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

१.३ शोधकार्यका उद्देश्यहरू

प्रस्तुत शोधपत्र निम्नलिखित उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रहेको छ :

- (क) ओमवीरसिंह बस्न्यातको जीवनी र व्यक्तित्वसम्बन्धी परिचय दिनु ।
- (ख) ओमवीरसिंह बस्न्यातको महाकाव्ययात्राको विवेचना गर्नु ।
- (ग) विभिन्न कोणबाट उनका महाकाव्यहरूको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

ओमवीरसिंह बस्न्यातले नेपाली साहित्यमा जुन किसिमको योगदान दिएका छन् त्यस दाजोमा उनको चर्चा परिचर्चा त्यति हुन सकेको छैन । उनका बारेमा चर्चा नै नभएको भने भन्न मिल्दैन किनभने केही पत्र-पत्रिकाहरूमा फाट्टफुट्ट लेख र उनका कृतिहरूमा भूमिकाहरू पनि लेखिएको पाइन्छ । यी बाहेक अन्य केही साहित्यिक पत्रिकाहरूमा तथा पुस्तकहरूमा सामान्यतया उनको काव्यकारिताका बारेमा चर्चा गरे पनि महाकाव्य र महाकाव्यकारिताको बारेमा भने त्यति

चर्चा भएको पाझरैन । विभिन्न पत्रपत्रिकामा र कुनै कृतिहरूमा ओमवीरसिंह बस्न्यातलाई महाकाव्यकारका रूपमा चिनाउने गरी प्रस्तुत गरिएका पूर्वकार्यहरूलाई यहाँ कालक्रमिक रूपमा उल्लेख गरिएको छ :

ज्ञानु पाण्डेले हिमालय टाइम्स (२०५४ कार्तिक ९) मा 'पासाङ ल्हामू महाकाव्य राष्ट्रियताको गायन' शीर्षकमा आजसम्म कुनै नेपाली वीराङ्गनालाई चरित्र नायिका बनाई नेपाली महाकाव्य लेखिएकै थिएन र पासाङ ल्हामू महाकाव्य लेखेर महाकाव्यकार श्री बस्न्यातले त्यो अभावको पूर्ति गरेको कुरा उल्लेख गरेकी छन् ।

माधवप्रसाद घिमिरेले साहित्यकार बस्न्यातको पासाङ ल्हामू (२०५४) महाकाव्यको भूमिकामा हिमालकी छोरी पासाङले आफ्नो प्रतिभालाई विश्वको शिखरमा पुऱ्याएको र नेपाली नारीको साहसलाई राष्ट्रले गौरव गर्‍यो, विश्वले चिन्यो भन्दै त्यस्ती वीराङ्गना नारीलाई काव्यकी नायिका बनाएर महाकाव्य रचना गर्ने कवि बस्न्यातको अदम्य साहसको वर्णन गरेका छन् ।

मोहन दुवालले धारणा साप्ताहिक (२०५४ पुस १४) मा 'पासाङ गाथाका गायक ओमवीरसिंह बस्न्यात' शीर्षकमा सरकारी पेसामा आबद्ध रहेर पनि साहित्यमा नै लागिपर्ने बस्न्यातको पासाङ ल्हामू महाकाव्यले नेपाली साहित्यमा थप ऊर्जा थपेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

दैवज्जराज न्यौपानेले गोरखापत्र (२०५४ माघ २७ गते) मा 'नया कृति पासाङ ल्हामू ' शीर्षकमा विभिन्न महाकाव्यहरू लिएर अनेकौँ साहित्यकार देखापरेको सन्दर्भमा ओमवीरसिंह बस्न्यातको पासाङ ल्हामू महाकाव्यले गौरवमय स्थान ओगटेको वर्णन गरेका छन् ।

कृष्ण गौतमले मधुपर्क समालोचना विशेषाङ्क (३१/४, २०५५ भाद्र) मा 'नेपाली काव्य साहित्यमा एक थप कृति : पासाङ ल्हामू महाकाव्य' मा पासाङ ल्हामूले सगरमाथा आरोहण सफल गरी नेपाली नारीको कीर्ति विश्वभर फिजाउन सफल भएकी हुनाले साहित्यकार बस्न्यातले उल्लिखित पात्रलाई चरित्रनायिका बनाएर महाकाव्य रचना गरेको कुरा वर्णन गरेका छन् ।

वासुदेव त्रिपाठीले सेवा सैनिक भ्रपट (२०५६) महाकाव्यको भूमिकामा सेवा सैनिक भ्रपट महाकाव्य पुर्खाका इतिहासप्रतिको श्रद्धाचेत र राष्ट्रप्रेम मुखरित भएको महाकाव्य लेखेर बस्न्यातले नेपाली साहित्यमा ठूलो टेवा पुऱ्याएको चर्चा गर्दै समग्रमा प्रस्तुत महाकाव्य ठीकै रहेको उल्लेख गरेका छन् ।

हरि मञ्जुश्रीले घटना र विचार साप्ताहिक (२०५६ माघ १२ बुधवार) मा 'सेवा सैनिक भ्रपट : खोरभित्रको शेर' शीर्षकमा वि. सं. १९५३ मा जन्मेका र वि. सं. २०३० मा निधन भएका

साहित्यकार भूपटवहादुर राणालाई चरित्रनायक बनाई लेखिएको यो महाकाव्य ऐतिहासिक दृष्टिले पनि महत्त्वपूर्ण छ भनी उल्लेख गरेका छन् ।

सूर्यबहादुर न्यौपानेले ओमवीरसिंह बस्न्यातको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन (२०५८) नामक अप्रकाशित शोधग्रन्थमा बस्न्यातको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको बारेमा अध्ययन गरेका छन् । यस शोधपत्रमा उनका पासाड ल्हामू (२०५४), सेवा सैनिक भूपट (२०५६) र पृथ्वी (२०५८) गरी तीनवटा मात्र महाकाव्यको सतही अध्ययन गरेको पाइन्छ ।

हेमराज ज्ञवालीले कान्तिपुर (२०५८ माघ ६ गते) मा 'पृथ्वी महाकाव्य एक दृष्टि' नेपाल राष्ट्रका निर्माता पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी र मौसूफका देनहरूमा प्रकाश पार्ने यस महाकाव्यमा ४१ सर्गहरूमा विभिन्न वार्षिक छन्दहरू प्रयोग गरी शाहवंशको चितौडदेखिको इतिहासलाई समेटेर नेपाल एकीकरणसम्मको कथालाई बडो काव्यात्मक ढङ्गले प्रकाश पारेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

विनयराज शर्मा नेपालले नेपाली महाकवि र महाकाव्य (२०५९) नामक पुस्तकमा बस्न्यातका पासाड ल्हामू (२०५४), सेवा सैनिक भूपट (२०५६) र पृथ्वी (२०५८) गरी तीनवटा महाकाव्यको अध्ययन गरी उनलाई जीवनीपरक महाकाव्यकारका रूपमा चिनाएका छन् ।

घटराज भट्टराईले भानुभक्त (२०६१) महाकाव्यको भूमिकामा महाकाव्य लेखेर महाकाव्यकै नायक बनाएर भानुभक्तलाई साच्चै काव्यकलामा उतार्ने काम चाहि महाकाव्यकार ओमवीरले गर्नु भएको छ भनी उल्लेख गरेका छन् ।

चूडामणि बन्धुले चक्रपाणि (२०६३) महाकाव्यको प्रकाशकीयमा चक्रपाणि चालिसेको जीवनको सरलता, ज्ञानार्जनको उत्कट इच्छा कठिन परिस्थितिमा पनि नेपाली भाषा र साहित्यको सेवामा समर्पित रहने दृढता सबैका लागि प्रेरणाको स्रोत रहेकोले कवि बस्न्यातको चक्रपाणि महाकाव्य रचनाको औचित्य स्पष्ट भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

रमेशचन्द्र अधिकारीले चक्रपाणि (२०६३) महाकाव्यको भूमिकामा चालिसेले आफ्नो जीवनकालमा मच्छिन्द्रनाथको कथा, नीतिरत्न मञ्जुष, नेपाली संक्षिप्त रामायण, नेपाली संक्षिप्त महाभारत, मेघदूत आदि धेरै कृतिहरू लेखेका र ती कृतिहरू अहिले सम्म पनि जीवन्त रहिरहेकाले नेपाली भाषा-साहित्यको इतिहासमा चक्रपाणि चालिसेको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको चर्चा गरेका छन् ।

महादेव अवस्थीले आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श (२०६४) नामक पुस्तकमा नेपाली महाकाव्यको विकासक्रमको स्वच्छन्दतावादी धारा अन्तर्गत ओमवीरसिंह बस्न्यातको नाम उल्लेख गरेका छन् ।

यस प्रकार उपर्युक्त विभिन्न विद्वान् एवम् समालोचकहरूद्वारा महाकाव्यकार ओमवीरसिंह बस्न्यात र उनका महाकाव्यहरूका बारेमा गरेका टिप्पणी तथा परिचयात्मक लेखहरूले उनको महाकाव्यकारितालाई चिनाउन तथा उनका महाकाव्यहरूको उचित व्याख्या, विश्लेषण एवम् मूल्याङ्कन गरेको पाइदैन । कतिपय लेखहरूले महाकाव्यका एकएक पक्षलाई मात्र केलाएको पाइन्छ भने कुनै कुनै कृतिहरूले नामोल्लेखमात्र गरेको पाइन्छ । महाकाव्यगत तत्त्वका आधारमा कुनैपनि महाकाव्यको विश्लेषण भएको पाइदैन । अतः यस विषयमा शोधकार्य गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएर पनि खासगरी काव्यका क्षेत्रमा योगदान दिएका ओमवीरसिंहले २०५४ देखि हाल सम्ममा जम्मा ५ वटा महाकाव्यहरू प्रकाशित गरिसकेका छन् । लगभग एक दशकको अवधिमा कविताको बृहत् रूप महाकाव्य जस्तो कठिन विधामा यसरी सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक योगदान कायम गर्नु नेपाली काव्यजगत्का निम्ति यिनले लगाएको ठूलो गुण मान्नु पर्दछ । सङ्ख्यात्मक रूपमा करिब आधा दर्जन महाकाव्य प्रकाशित गरिसकेका महाकाव्यकार बस्न्यातका महाकाव्यको अध्ययन, विश्लेषण एवम् उचित समीक्षण हुन नसकेको सन्दर्भमा एउटा व्यवस्थित खालको अनुसन्धानमूलक अध्ययनको आवश्यकता देखिन्छ । काव्यलेखनका द्रूतवेगी महाकाव्यकार ओमवीरसिंह बस्न्यातका महाकाव्यकारिताको व्यवस्थित किसिमको अध्ययन गर्नु नितान्त औचित्यपूर्ण देखिन्छ । यसबाहेक नेपाली साहित्यका अन्य विधाका तुलनामा महाकाव्यको अध्ययन कम भएको परिप्रेक्ष्यमा पनि यस किसिमको अनुसन्धानमूलक अध्ययनको विशेष महत्त्व रहेको देखिन्छ ।

१.६ शोधपत्रको सीमाङ्कन

नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका ओमवीरसिंह बस्न्यातका वि.सं. २०५४ मा प्रकाशित **पासाङ ल्हामू** महाकाव्यदेखि वि.सं. २०६३ सम्म उनका पाचवटा महाकाव्य प्रकाशित भएका छन् । तिनै महाकाव्यको अध्ययन र विश्लेषण गर्नु नै यसको सीमा हो ।

१.७ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्नका निमित्त सामग्री सङ्कलनका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययनबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । साथै सम्बन्धित व्यक्तिबाट अन्तर्वाता, विद्वान् प्राध्यापक तथा समीक्षकहरूबाट प्राप्त विचारहरूलाई समेत आधार बनाई सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

१.८ शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्रको सङ्कलित सामग्रीहरूको विवेचनाको निमित्त मूलतः महाकाव्यको सैद्धान्तिक आधार लिइएको छ । महाकाव्य भनेको कविताको बृहत् रूप हो । यी महाकाव्यको विश्लेषण कविताको संरचनात्मक विश्लेषण नामक सैद्धान्तिक ग्रन्थका आधारमा गरिएको छ । यसबाहेक जीवनीपरक समालोचना, ऐतिहासिक तथा तुलनात्मक समालोचना पद्धतिलाई आंशिक उपयोग गरिएको छ । उपर्युक्त सैद्धान्तिक आधारमा सम्पूर्ण सङ्कलित सामग्रीहरूको अध्ययन र सामान्यीकरण, वर्गीकरण एवम् विश्लेषणजस्ता शोधविधिहरूको यथोचित रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई सुसङ्गठित र सुव्यवस्थित रूपमा तयार पार्न निम्नलिखित परिच्छेदहरूमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : ओमवीरसिंह बस्न्यातको संक्षिप्त परिचय

तेस्रो परिच्छेद : ओमवीरसिंह बस्न्यातको महाकाव्ययात्रा

चौथो परिच्छेद : ओमवीरसिंह बस्न्यातको महाकाव्यहरूको विश्लेषण

पाचौँ परिच्छेद : उपसंहार

सन्दर्भग्रन्थसूची

दोस्रो परिच्छेद

ओमवीरसिंह बस्न्यातको संक्षिप्त परिचय

२.१ ओमवीरसिंह बस्न्यातको जीवनी

२.१.१ जन्म र बाल्यकाल

ओमवीरसिंह बस्न्यातको जन्म वि. सं. १९९९ कार्तिक १६ गते पिता मीनमर्दन बस्न्यात र माता शोभाकुमारी बस्न्यातको कान्छा छोराको रूपमा काठमाडौं जिल्लाको धर्मस्थली गा. वि. स. वडा नं ९ पुसल भन्ने गाउामा भएको हो (न्यौपाने, २०५८ : ६)। ओमवीरसिंह बस्न्यातका दुईवटी आमामध्ये यिनी जेठी शोभाकुमारी बस्न्यातपट्टिका कान्छा सुपुत्र हुन् । कान्छी आमा लीलाकुमारपट्टिका चार भाइ र एउटी बहिनी छन् । बस्न्यात सबै दाजुभाइमध्ये माहिला हुन् । बस्न्यातकी आमाको वि. सं. २०२८ र बुबाको वि. सं. २०४६ मा स्वर्गारोहण भइसकेको छ । बस्न्यातपट्टिका दुई दाजुभाइमध्ये जेठादाजु लेखवीरसिंह बस्न्यातको पनि वि. सं. २०२७ मा निधन भइसकेको छ (न्यौपाने, २०५८ : ६) ।

ओमवीरसिंह बस्न्यातको बाल्यकाल आमाबाबुको कुशल संरक्षणमा सुखपूर्वक बित्यो । यिनको बाल्यावस्थाको बोलाउने नाम केशव थियो (न्यौपाने, २०५८ : ६) । राजधानीदेखि केही परको अर्धसहरिया परिवेशमा जन्मिएका बस्न्यातलाई सहरको तडकभडक भने मन पर्दैनथ्यो त्यसैले उनको बाल्यकाल ग्रामीण परिवेशकै जस्तो व्यतित भयो । उनले आफ्नो परिवारका सदस्य इष्टमित्र र छरछिमेकीहरूसागको श्रद्धाभाव एवम् स्नेहले बाल्यकालदेखि नै विमुख बन्नु परेन (न्यौपाने २०५८ : ८) ।

२.१.१ शिक्षादीक्षा

आफ्ना बाबुबाट घरमा नै अक्षरारम्भ गरेका बस्न्यातले औपचारिक अध्ययन छ वर्षको उमेरदेखि गाउाकै स्कूल धर्म विद्याश्रमबाट सुरु गरे । त्यहाबाट प्राथमिक तहको शिक्षा हासिल गरिसकेपछि निम्नमाध्यमिक तहको शिक्षाको लागि दरबार हाइस्कूल रानीपोखरीमा भर्ना भए । उनले कक्षा चारदेखि नौसम्म सोही स्कूलमा अध्ययन गरे । वि. सं. २०१४ मा सरस्वती क्याम्पस लैनचौरमा प्रवीणता प्रमाणपत्र तह अध्ययन गर्न भर्ना भए तर अध्ययन पूरा नहुदै वि. सं. २०१६ मा श्री ५ को सरकारबाट नै सञ्चालन भएको हेल्थ असिस्टेन्ट परीक्षणकेन्द्र क्षेत्रपाटीमा हेल्थ असिस्टेन्ट कोर्स अध्ययन गर्न थाले । उनले उक्त कोर्स २०१८ सालमा पूरा गरे (न्यौपाने, २०५८ : ८) । तत्कालीन समयमा हेल्थ असिस्टेन्ट कोर्स पूरा गरेपछि सरकारी सेवामा संलग्न हुन गाह्रो

नहुने र जनताको सेवामा समर्पित हुन पनि चाडै सकिने भएकाले बस्न्यात वि. सं. २०२२ देखि सरकारी सेवामा संलग्न भए । सरकारी सेवा गर्दागर्दै उनी अध्ययनलाई अगाडि बढाउन सक्रिय रहे । उनले स्नातकोत्तर तह दिल्ली विश्वविद्यालयबाट वि. सं. २०४५ मा पूरा गरे । त्यसैगरी बस्न्यातले सन् १९९८ मा इन्डियन बोर्ड अफ अल्टरनेटभ मेडिसिन्समा कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधि गरेका छन् (न्यौपाने, ०५८ : ९) ।

२.१.३ व्रतबन्ध तथा विवाह

ओमवीरसिंह बस्न्यातको चूडोपनयन कर्म वि. सं. २०१० साल वैसाख ७ गते ११ वर्षको उमेरमा सनातन हिन्दू परम्परा अनुरूप पुख्र्यौली घर धर्मस्थलीमा गुरु खडानन्दले गायत्री मन्त्र सुनाएर सम्पन्न भयो (न्यौपाने, २०५८ : ८) । ओमवीरसिंह बस्न्यातको विवाह इतिहासविद् बखतमानसिंह बस्नेत (सिरूपाली) की कान्छी छोरी नरेन्द्रलक्ष्मीसाग वि. सं. २०१८ मा धार्मिक तथा समाजिक विधिविधान अनुसार सुसम्पन्न भएको थियो (न्यौपाने, २०५८ : १२) । यसरी १९ वर्षकै उमेरमा वैवाहिक बन्धनमा बाधिएका बस्न्यातका तीन छोरा धीरज, सुरजसिंह र निरजसिंह तथा तीन छोरी संगीता देउजा, रेखा के. सी. र हीमा श्रेष्ठ छन् (न्यौपाने, २०५८ : १३) । हाल बस्न्यात आफ्नो परिवारका साथमा का.म.न.पा. वडा नं. १३, कालिमाटी स्थित आफ्नै घरमा बसेका छन् ।

२.१.४ जागिरे जीवन

ओमवीरसिंह बस्न्यातले वि. सं. २०२२ देखि जागिरे जीवन सुरु गरे । निजामती सेवामा जुटेका बस्न्यात सर्वप्रथम हेल्थ असिस्टेन्ट भएर हुम्ला गएका थिए । उनी वि. सं. २०३४ मा हेल्थ इन्स्पेक्टर (अधिकृत) भइ दैलेख सरुवा भई त्यस स्थानमा पनि पेसाअनुसारको सेवा उपलब्ध गराए (न्यौपाने, २०५८ : १६) । जनताको सेवालार्इ आफ्नो कर्तव्य सम्भन्ने बस्न्यात वि. सं. २०३६ सालमा बाग्लुङ र वि.सं. २०३८ मा धादिङमा सरुवा भए । त्यसैगरी २०४७ सालमा काठमाडौं जनस्वास्थ्यमा सरुवा भए भने वि.सं. २०४९ मा भक्तपुर जनस्वास्थ्य शाखामा शाखाप्रमुख भई त्यहाका जनताको सेवामा संलग्न रहे । वि.सं. २०५० देखि स्वास्थ्य सेवा विभाग आपूर्ति महाशाखामा वरिष्ठ जनस्वास्थ्य अधिकृत (प्रा. उपसचिव) पदमा रहेर वि.सं. २०५९ सम्म जनताको सेवा गरे । वि.सं. २०५९ पश्चात् अवकाश प्राप्त जीवन बिताइरहेका छन् (न्यौपाने, २०५८ : १५-१६) ।

२.१.५ आर्थिक अवस्था

ओमवीरसिंह बस्न्यात आर्थिक दृष्टिले उच्च वर्गीय परिवारका सन्तति हुन् । उनका बाबु श्री ५ को सरकारको उच्च श्रेणीका कर्मचारी भएका र प्रशस्त जग्गा जमिन भएका कारण बस्न्यातले बाल्यकालमा कुनै त्यस्तो आर्थिक सङ्कट भोग्नु परेन (न्यौपाने, २०५८ : १८) । वि.सं. २०२४ मा पुर्ख्यौली घरबाट छुट्टिई भिन्न भएका बस्न्यातको जागिर सरकारी सेवामा भएको र पैतृक सम्पत्तिबाट आफूलाई खानपुग्ने अन्नबाली आउने भएकाले जीविका चलाउन उनलाई कठिनाई भएन (न्यौपाने, २०५८ : १८) ।

बस्न्यात निरन्तर कर्मभूमिमा परिश्रम गरिरहन सक्ने कर्मयोगी व्यक्ति हुन् । उनको आफ्नै परिश्रम र मिहिनेतले उनको आर्थिक सुधार हुदै गएको देखिन्छ । उनले वि.सं. २०३३ मा काठमाडौं जिल्लाको कालिमाटीमा घर बनाई आफ्ना परिवारलाई त्यही छाडी सेवामा गएका थिए । उनले अतिरिक्त आयस्रोतका रूपमा आफ्नो घरमा लज (लक्ष्मी लज) खोल्नुका साथै आफूलाई बढी भएका घरका कोठाहरू भाडामा लगाएका छन् (न्यौपाने, २०५८ : १८) । यसरी उनले आयआर्जन गरेका सम्पत्तिलाई सदुपयोग गर्ने कुशल गृहिणी पाएका कारण आर्थिक स्थिति सुदृढ बनेको हो । आर्थिक समस्या भोग्नु नपरेका बस्न्यातले घरपरिवारबाट सामाजिक सेवा एवम् साहित्यमा संलग्न हुन हौसला प्राप्त गरेकाले एक सफल साहित्यकारका रूपमा स्थापित हुने अवसर पाए । हालको उनको आर्थिक परिवेशलाई हेर्दा घरमा काम गर्ने मान्छे राखेर सुखसाग नै घर परिवार चलाएका र आम्दानीको स्रोत पनि राम्रै भएकाले उनको आर्थिक अवस्था सबल छ ।

२.१.६ शारीरिक बनावट, स्वभाव र रुचि

ओमवीरसिंह बस्न्यात मोटोघाटो शरीर तथा गहागोरो वर्ण, केही लाम्बिलो मुखाकृति भएका अन्दाजी ५ फिट ४ इन्चका छन् (न्यौपाने, २०५८ : २१) । साधारण पोसाक लगाउन मन पराउने यिनी अत्यन्त मिजासिला र शालीन स्वभावका छन् । उनी कम बोल्ने तर सोचेर मात्र बोल्ने गर्दछन् । जहिले पनि शान्त र गम्भीर स्वभावमा देखिनु यिनको विशेषता नै हो । अर्काको दुख नै आफ्नो दुःख हो, प्राणी सबै एक हुन् अरुलाई परेको अन्याय र अत्याचारलाई आफैमाथि परेको अन्याय सम्झी केही गर्न नसके पनि नैतिक समर्थनसम्म गरेर पनि दुःखमा सहभागी बन्ने उनको स्वभाव छ (न्यौपाने, २०५८ : २१) । कार्यालयमा समयमै पुग्ने र फुर्सदको समयमा पत्रपत्रिका पढ्ने उनको बानी छ । उनी फलफूल बढी खाने एवम् माछामासु कम खाने गर्दछन् । फुटबल, क्यारेमबोर्ड, व्याडमिन्टन खेल रुचाउछन् भने पौडी खेल्नु त उनको सौख नै हा (न्यौपाने, २०५८ : २१) । यसरी उनको स्वभाव र रुचिलाई हेर्दा सरल देखिन्छ । त्यही स्वभावले

गर्दा उनी सबैसाग मित्रताको मालामा उनिन पुगेका छन् । वरिष्ठ अधिकृत भए तापनि उनको स्वभाव र रुचि भने सामान्य नै देखिन्छ ।

२.१.७ भ्रमण

ओमवीरसिंह बस्न्यात श्री ५ को सरकारको सरकारी सेवामा कार्यरत वरिष्ठ जनस्वास्थ्य अधिकृत भएका हुनाले उनले नेपालका अधिकांश जिल्लामा पुगेर त्यहा रहेका स्वास्थ्य केन्द्रमा प्रमुख भई कार्य सम्पादन गरेका छन् । उनले नेपालका भ्वापा, मोरङ ताप्लेजुङ, सुनसरी, सर्लाही, बारा, पर्सा, चितवन, धादिङ, काठमाडौं, नुवाकोट, बाग्लुङ, पर्वत, सुर्खेत, दैलेख, म्याग्दी, कैलाली, हुम्ला, कालिकोट, जाजरकोट आदि जिल्लाहरूको भ्रमण गरेका छन् (न्यौपाने, २०५८ : १०) । सरकारी कार्यको सिलसिलामा उनले श्री ५ को सरकारको प्रतिनिधित्व गर्दै सेमिनार, भेला र गोष्ठीहरूमा संलग्न भएर जापान, सिंगापुर, इन्डोनेसिया, जर्मनी, अमेरिका, बंगलादेश, थाइलैन्ड, श्रीलङ्का, भारत आदि देशहरूको समेत भ्रमण गरेका छन् (न्यौपाने, २०५८ : १०) ।

२.१.८ साहित्यिक गतिविधि र लेखनकार्य

आफूले जीवनमा देखेभोगेका अनभुवहरू आफ्नै समाज, वातावरण, साहित्य, संस्कृति, कला एवम् स्वाध्ययनका साथै लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, लेखनाथ पौड्याल, माधव घिमिरे, आदिका लेख रचनाहरूबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भएका बस्न्यातले १८/१९ वर्षकै उमेरदेखि अनौपचारिक रूपमा कविता कोर्न थालेको पाइन्छ । वि. सं. २०४० मा त्यो गाउामा खण्डकाव्य प्रकाशित गरेर औपचारिक साहित्ययात्राको थालनी गरेका बस्न्यातका हाल (२०६७) सम्म विभिन्न विधामा गरी १४ वटा काव्यकृतिहरू प्रकाशित भइसकेका छन् जुन निम्नानुसार छन्:

- (१) त्यो गाउामा खण्डकाव्य (२०४०),
- (२) पासाङ ल्हामू महाकाव्य (२०५४),
- (३) रारा खण्डकाव्य (२०५४),
- (४) अन्तर्घात खण्डकाव्य (२०५५),
- (५) गौरीघाट माहात्म्य खण्डकाव्य (२०५५),
- (६) सेवासैनिक भ्रपट महाकाव्य (२०५६),
- (७) आमा खण्डकाव्य (२०५७),
- (८) पृथ्वी महाकाव्य (२०५८),
- (९) यौटी म रानीचरी खण्डकाव्य (२०५९),

- (१०) भानुभक्त महाकाव्य (२०६१),
- (११) चक्रपाणि महाकाव्य (२०६३),
- (१२) ॐ गीत कविता सङ्ग्रह (२०६३),
- (१३) ॐ कथा सङ्ग्रह (२०६४) र
- (१४) अन्तर्विरोध उपन्यास (२०६५) ।

२.१.९ सम्मान तथा पुरस्कार

ओमवीरसिंह बस्न्यातलाई निजामती कर्मचारी भई उच्च आदर्श तथा गरिमामय व्यक्तित्व प्रदर्शन गर्न सफल भएका हुनाले श्री ५ को सरकारले विशिष्ट श्रेणीको दर्जा दिई सम्मान गरेका छन् । उनले सरकारबाट गो. द. बा. चौथो, दीर्घ सेवा पदक, दुर्गम सेवा पदक प्राप्त गरेका छन् (न्यौपाने, २०५८ : १४) । विशेष गरेर ५० को दशकदेखि निरन्तर रूपमा साहित्यसाधनामा लागि रहेका बस्न्यातले विभिन्न संघसंस्थामार्फत निम्नलिखित सम्मान तथा पुरस्कारहरू प्राप्त गरेका छन्:

- (क) पासाङ ल्हामू स्मृति पुरस्कार (२०५४)
- (ख) भूपटवहादुर पुरस्कार (२०५६)
- (ग) २८० औं पृथ्वीजयन्ती तथा राष्ट्रिय एकता दिवस सम्मानपत्र (२०५८)
- (घ) कपिलवस्तु साहित्य प्रतिष्ठान पुरस्कार
- (ङ) वाणी साहित्यिक प्रतिष्ठान गेरु अम्बिका पुरस्कार
- (च) चक्रपाणि स्मारक प्रतिष्ठान सम्मान पुरस्कार २०६०
- (छ) सञ्चार अभियान नेपाल सम्मान पत्र २०६१
- (ज) सयपत्री प्रतिष्ठान नेपाल सम्मान पत्र २०६३
- (झ) बस्न्यात एकीकृत गुठी समाज सम्मान पत्र २०६५
- (ञ) गोमा साहित्यिक स्मृति सम्मान पत्र २०५६
- (ट) महाकवि देवकोटा शताब्दी महोत्सव सम्मान पत्र २०६६ आदि ।

२.२ ओमवीरसिंह बस्न्यातको व्यक्तित्व

ओमवीरसिंह बस्न्यातका विविध व्यक्तित्वहरू रहेका छन् उनको बहुमुखी व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरूलाई साहित्यिक र साहित्येतर गरी २ भागमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

२.२.१ साहित्यिक व्यक्तित्व

२.२.१.२ कवि व्यक्तित्व

ओमवीरसिंह बस्न्यात बहुमुखी साहित्यिक स्रष्टा हुन् तापनि उनको कविता विधामा विशेष योगदान रहेको देखिन्छ । कविताका फुटकर रूपदेखि बृहत् रूपसम्म रचना गरिसकेका बस्न्यातका हालसम्म एउटा कविता सङ्ग्रह, ६ वटा खण्डकाव्यहरू र ५ वटा महाकाव्यहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । यसै आधारमा बस्न्यातको कवि व्यक्तित्वको निर्माण भएको हो । यिनका प्रकाशित कवितासङ्ग्रहहरू, खण्डकाव्यहरू र महाकाव्यहरूका रचनाका आधारमा यिनलाई कवि व्यक्तित्वका रूपमा चिनाउन सकिन्छ । बस्न्यातका अहिलेसम्म प्रकाशित काव्यहरू सबै पद्य रचनामा मात्र रहेका छन् जसमा विभिन्न प्रकारका शास्त्रीय छन्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

२.२.१.२ उपन्यासकार व्यक्तित्व

साहित्यकार ओमवीरसिंह बस्न्यातका विविध व्यक्तिहरूमध्ये उपन्यासकार व्यक्तित्व पनि एक हो । उनको एकमात्र प्रकाशित उपन्यास **अन्तर्विरोध** (२०६५) हो । सुदूरपश्चिम नेपालका ग्रामीण क्षेत्रका जनजीवनको वास्तविक चित्रण गरिएको यो उपन्यास नाट्यात्मक शैलीमा लेखिएको छ । भोकै र नाङ्गै बस्न बाध्य भएका कर्णालीवासीहरूको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक पक्षलाई यस उपन्यासले समेटेको छ । आफूले देखेका र अनुभव गरेका विषयवस्तुलाई कलात्मक ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्नुले उनको उपन्यासकार व्यक्तित्व पनि सजीव देखिन्छ ।

२.२.१.३ कथाकार व्यक्तित्व

ओमवीरसिंह बस्न्यातले २०६४ सालमा **ॐ कथा सङ्ग्रह** प्रकाशित गरेका छन् । यस कथासङ्ग्रहभित्र आठवटा कथाहरू सङ्कलित छन् । यस कथा सङ्ग्रहभित्रका कथाहरू देशभक्तिको भाव र सुधारवादी स्वरले ओतप्रोत रहेका छन् । यी कथाहरूमा यिनले आफ्नो कथाकारिताका शिल्प र शैली प्रस्तुत गरेका छन् जसबाट उनको कथाकार व्यक्तित्व स्पष्ट हुन पुग्दछ ।

२.२.२ साहित्येतर व्यक्तित्व

२.२.२.१ समाजसेवी व्यक्तित्व

ओमवीरसिंह बस्न्यात समाजको विकासका लागि मरिमेट्ने व्यक्तित्व हुन् । विभिन्न साहित्यिक संघ संस्थामा संलग्न रही कार्य गर्दै आएका बस्न्यात स्वास्थ्य सेवा विभागमा ३१ वर्ष लामो सेवा गरी हाल अवकाश प्राप्त रहेका छन् । उनले बौद्धिक जगत्का लागि आफ्ना विविध रचनाहरू दिए भने दीन दुःखी असहाय, अनाथ र रोगीहरूका लागि नेपालका प्रायः सबै जिल्लामा रही स्वास्थ्य सेवा पुऱ्याए । पुर्ख्यौली घरमा उनले पुस्तकालय खोलेका थिए जसबाट स्थानीय जनताले पत्र-पत्रिका तथा पुस्तकबाट प्राप्त हुने ज्ञान हासिल गर्न पाएका थिए (न्यौपाने; २०५८ : २२) । उनले वि.सं. २०५५ मा बाबा ओमवीरसिंह बस्न्यात पुरस्कार गुठी स्थापना गरेका छन् । जसले प्रत्येक वर्ष साहित्यिक स्रष्टाहरूलाई पुरस्कृत गर्दै आएको छ । यसरी समाजसुधारप्रतिको गहन आस्थाले गर्दा उनको समाजसेवी व्यक्तित्व प्रभावशाली र प्रेरणादायी बन्न पुगेको छ ।

२.२.२.२ शिक्षक व्यक्तित्व

ओमवीरसिंह बस्न्यात शिक्षक जस्तो उत्तरदायी र जिम्मेवारीपूर्ण पेशामा वि.सं. २०१८ पश्चात् केही समय संलग्न भएका थिए । उनी अध्यापन कार्यका लागि ग्रामसेवा प्राथमिक विद्यालय धर्मस्थलीमा संलग्न भएका थिए (न्यौपाने; २०५८ : २३) । तसर्थ बस्न्यातको साहित्येतर व्यक्तित्वमध्ये शिक्षक व्यक्तित्व पनि एक हो ।

२.२.२.३ प्रशासनिक व्यक्तित्व

ओमवीरसिंह बस्न्यातको साहित्येतर व्यक्तित्वमध्ये अन्य व्यक्तित्वका तुलनामा प्रशासनिक व्यक्तित्व बढी प्रबल र प्रभावकारी रहेको छ । वि. सं. २०२२ देखि प्रशासनिक क्षेत्रमा खटिएका बस्न्यातले वि. सं. २०५९ सम्म सोही कार्यमा निरन्तरता दिदै कार्यालय प्रमुख भएर विभिन्न जिल्लाहरूमा कार्य सम्पादन गरिसकेका छन् । बस्न्यात आफ्नो मातहतका कर्मचारीहरूलाई राम्रो कार्य गरेबापत बहुवा, पशंसापत्र र पुरस्कार दिने गर्दथे भने प्रशासनिक कार्यमा खराब आचरण देखाउनेहरूलाई दण्डसमेत दिने गर्दथे । आफ्ना कर्मचारीहरूको दुःख, पीरमर्कालाई आफ्नै दुःख सम्झने बस्न्यात कर्मचारीहरूलाई राय, सुझाव दिने र असल व्यवहार गर्ने गर्दथे (न्यौपाने, २०५८ : २३) । यसरी बस्न्यातको प्रशासनिक व्यक्तित्वलाई हेर्दा उनी बसेर आएका हरेक स्थानहरूमा कुनै न कुनै प्रभावकारी कार्य गरेको देखिन्छ । तसर्थ बस्न्यात एक अनुभवी, कुशल प्रशासक व्यक्तित्व हुन् भन्न सकिन्छ ।

२.३ जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्य लेखनका बीच अन्तर्सम्बन्ध

ओमवीरसिंह बस्न्यातको साहित्य सिर्जनामा उनको जीवनी र व्यक्तिको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको छ। बस्न्यातको महाकाव्य सिर्जनका क्रममा उनको जीवन भोगाइ, स्वाध्यायन, विभिन्न स्थानहरूको भ्रमण, सरकारी जागिर, सेवानिवृत्त भएपछिको फुदिलो समय, बाल्यकालीन परिवेश, विभिन्न साहित्यकारहरूसागको साक्षत्कार र जमघट, साहित्यप्रतिको आन्तरिक रुचि, उनको अध्ययनशील व्यक्तित्व वंशाणुगत साहित्यिक प्रेरणा आदिले उत्प्रेरक भूमिका खेलेको छ। अध्ययनशील व्यक्तित्व पनि भउकाले उनले संकृत र अङ्ग्रेजी कविहरूका काव्यबाट उत्प्रेरणा समेत प्राप्त गरेका छन्। उच्च वर्गीय हिन्दू सामान्तवादी क्षेत्रीय कुलमा जन्मएका कारणले पनि सदैव उाचो भएर बााच्ने प्रेरणा बस्न्यातमा पाइन्छ, जुन उनको महाकाव्यमा अभिव्यक्त छ। जागिरे जीवनका क्रममा नेपालका विभिन्न ठाउाहरूमा भ्रमण गर्ने क्रममा प्राप्त गरेको प्राकृतिक, सांस्कृति र सामाजिक परिवेशलाई उनले आफ्ना महाकाव्यमा अङ्कित गरेका छन्। बाल्यकालदेखि नै आर्य हिन्दू संस्कारमा हुर्किएका हुनाले पनि उनको महाकाव्यकारितामा धर्म, संस्कृति र दर्शनको प्रभाव परेको पाइन्छ। उनको जीवन, व्यक्तित्वसाग सम्बन्धित यिनै तथ्यहरूले साहित्य लेखनमा प्रभाव पारेका छन्। यसैले उनको जीवन, व्यक्तित्व र साहित्य लेखनका बीच सम्बन्ध रहेको छ।

तेस्रो परिच्छेद

ओमवीरसिंह बस्न्यातको महाकाव्य यात्रा

३.१ महाकाव्ययात्रा र चरण विभाजन १४

नेपाली साहित्यको स्वच्छन्दतावादी महाकाव्य परम्परामा पाचवटा महाकाव्य प्रदान गरेर सङ्ख्यात्मक र आंशिक रूपमा गुणात्मक योगदान दिएका बस्न्यातको शिल्पचेतना भने परिष्कारोन्मुख रहेको छ । उनले २०४० सालदेखि काव्यलेखन सुरु गरेको देखिन्छ । उनका हालसम्म प्रकाशित महाकाव्यहरूमा **पासाङ ल्हामू (२०५४) सेवासैनिक भ्रमपट (२०५६) पृथ्वी (२०५८), भानुभक्त (२०६१) र चक्रपाणि (२०६३)** रहेका छन् । त्यस्तै उनका खण्डकाव्यहरूमा **त्यो गाजामा (२०४०), रारा (२०५४), अन्तर्घात (२०५५), गौरीघाट माहात्म्य (२०५८), आमा (२०५७), एउटी म रानी चरी (२०५९)** रहेका छन् ।

बस्न्यातको महाकाव्ययात्रा २०५४ सालमा पासाङ ल्हामू महाकाव्यको प्रकाशनसागै सुरु भएको देखिन्छ । उनको हालसम्मको प्रकाशित महाकाव्य **चक्रपाणि (२०६३)** हो । वि. २०५४ देखि २०६३ सम्मको दसवर्षे कालावधिमा उनले पाचवटा महाकाव्य लेखेका छन् । उनका अधिकांश महाकाव्यहरू जीवनीपरक, स्तुतिपरक र ऐतिहासिक भएकाले उनको महाकाव्य यात्रा छुट्याउन केही अलमलको स्थिति देखिन्छ । उनको महाकाव्य यात्रालाई छुट्याउने स्थूल र वैज्ञानिक आधार नभए तापनि केही सूक्ष्म आधारहरू भने रहेका छन् । उनको वि.सं २०५८ मा प्रकाशित **पृथ्वी** महाकाव्यलाई उनको महाकाव्य यात्राको विभाजक बिन्दुका रूपमा मान्न सकिन्छ । यो महाकाव्य अन्य अगिल्ला महाकाव्य भन्दा आकारमा बृहत् हुनु, संस्कृत सूक्तिहरूको प्रयोग हुनु, जनताको महाकाव्य लेखनबाट राजामहाराजाको स्तुतिगान गर्नु, अगिल्ला दुई महाकाव्यभन्दा यस महाकाव्यमा परिष्कारोन्मुख शिल्प चेतना देखिनु उनको महाकाव्य यात्रालाई छुट्याउने आधारका रूपमा लिन सकिन्छ । त्यसैले उनको महाकाव्ययात्रालाई २०५४ देखि २०५७ सम्म पहिलो चरण र २०५८ देखि २०६३ सम्म दोस्रो चरण मानी उनको सिङ्गो महाकाव्य यात्राको निर्धारण गर्न सकिन्छ ।

३.२ पहिलो चरण : (२०५४ देखि २०५७ सम्म)

बस्न्यातको महाकाव्य यात्राको प्रथम चरणमा **पासाङ ल्हामू (२०५४) र सेवा सैनिक भ्रमपट (२०५६)** गरी दुईवटा महाकाव्यहरू प्रकाशित भएका छन् । यी दुवै महाकाव्य जीवनीपरक र ऐतिहासिक रहेका छन् । **पासाङ ल्हामू** महाकाव्य नारीलाई नायकत्व प्रदान गरी लेखिएको महाकाव्य हो । प्रस्तुत महाकाव्य नेपालको सीमान्तकृत सेर्पा समुदायलाई प्रथम पटक महाकाव्यमा

नायकत्व प्रदान गरिएको महाकाव्य हो । **सेवा सैनिक भ्रुपट** सैनिक सेवामा लागेका सिपाहीलाई नायकत्व प्रदान गरी लेखिएको महाकाव्य हो ।

पासाङ ल्हामू बस्न्यातको प्रथम महाकाव्य हो । यस महाकाव्यमा सीमान्तकृत समुदायकी नारीलाई महाकाव्यमा नायकत्व प्रदान गरिएको छ । सगरमाथाको सफलतापूर्वक आरोहण गरी फर्कने क्रममा दिवङ्गत भएकी पासाङ ल्हामूको स्मृतिमा प्रस्तुत महाकाव्य लेखिएको हो । नेपाली महाकाव्य परम्परामा सीमान्तकृत जनजाति सेर्पा सम्प्रदायकी महिला चरित्रलाई महाकाव्यको नायकत्व प्रदान गरिएको यो प्रथम महाकाव्य हो । यसमा नारी साहस, नारी उत्साह र नारी गौरवलाई दर्साइएको छ । यसमा पासाङ ल्हामूको सगरमाथा चढ्ने अदम्य साहस, घरपरिवारको अवरोध, उसको दृढ इच्छा शक्ति, अन्ततोगत्वा सगरमाथाको सफल आरोहण, फर्कने क्रममा हिमपहिरोमा परी मृत्यु, सातदिनपछि शव दशरथ रङ्गशालामा ल्याई अन्त्येष्टि गरिएको विषयलाई यस महाकाव्यले आफ्नो कथावस्तु बनाएको छ । यस महाकाव्यमा मूलतः नारी साहसलाई देखाइएको छ । पासाङ ल्हामू नेपालको राष्ट्रिय विभूति, सगरमाथा आरोहण गर्ने प्रथम नेपाली नारीका रूपमा सम्मानित छन् । यही पक्षलाई महाकाव्यले आफ्नो विषय बनाएको छ ।

बस्न्यातको यसै चरणमा देखा परेको अर्को महाकाव्य **सेवा सैनिक भ्रुपट** हो । नारीलाई नायकत्व प्रदान गरी महाकाव्य लेखिसकेपछि दोस्रो महाकाव्यका रूपमा सैनिक पेसा आगालेको सामान्य व्यक्तिलाई महाकाव्यको विषय बनाई रचना गरिएको छ । यस महाकाव्यमा सैनिक भ्रुपटबहादुर राणाको जीवनी, उनको व्यक्तित्व, उनले सैनिक सेवामा लागेर देखाएको वीरता र राष्ट्रभक्ति उनको साहित्यिक योगदान आदिलाई महाकाव्यको प्रमुख विषय बनाइएको छ । सर्वसाधारण व्यक्तिबाट पात्र लिएर महाकाव्य लेख्ने प्रयासको निरन्तरता स्वरूप नै उनको यो महाकाव्य आएको छ । यसमा सैनिक भ्रुपटले प्रथम विश्वयुद्ध र द्वितीय विश्वयुद्धमा बेलाईती सैनिकको पक्षमा नेपाली सैनिकको नेतृत्व गरी वीरतापूर्वक लडेको प्रसङ्ग आएको छ । यो महाकाव्य पनि अगिल्लो महाकाव्य जस्तै वीररस प्रधान रहेको छ ।

यसरी बस्न्यातको प्रथम चरणको महाकाव्य यात्रामा यिनै दुईवटा महाकाव्यहरू प्रकाशित छन् । यस चरणका महाकाव्यहरूका महाकाव्यगत प्रवृत्तिहरूमा ऐतिहासिकता, जीवनीपरकता, सर्वसाधारण पात्रलाई महाकाव्यको नायकत्व प्रदान गर्नु, बद्धलय ढाँचाको प्रयोग गर्नु, वीररसलाई अङ्गी रसको रूपमा प्रयोग गर्नु आदि मुख्य रहेका छन् ।

३.३ दोस्रो चरण .२०५८- २०६३ सम्म)

बस्न्यातको महाकाव्य यात्राको दोस्रो चरणमा **पृथ्वी** (२०५८, **भानुभक्त** (२०६१) र **चक्रपाणि** (२०६३) गरी तीनवटा महाकाव्यहरू प्रकाशित छन् । यस चरणमा पनि जीवनीपरकता , ऐतिहासिकता, स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिहरू दोहोरिएका छन् । तथापि यस चरणलाई अगिल्लो चरणबाट छुट्याउने आधारको रूपमा आयाम, सूक्ति प्रयोग, शासकीय स्तुतिलाई नै मूलधार मान्न सकिन्छ ।

यस चरणको प्रथम महाकाव्य तथा उनको महाकाव्य लेखनको तेस्रो महाकाव्य **पृथ्वी** महाकाव्य हो । अगिल्ला महाकाव्यभन्दा यो महाकाव्य भौतिक आयामका दृष्टिले बृहत् किसिमको छ । पूर्ववर्ती दुई महाकाव्यको समग्र भौतिक स्वरूप यही एउटा महाकाव्यले प्राप्त गरेको छ । यसमा संस्कृतका विभिन्न धार्मिक ग्रन्थबाट उद्धृत गरिएका सूक्तिहरूलाई कही जस्ताको तस्तै र कही पद्यानुवाद गरेर राखिएको छ । अगिल्ला दुई महाकाव्यहरूमा जनतालाई नायकत्व प्रदान गरिएकोमा यसमा शासकलाई वा राजामहाराजालाई नायकत्व प्रदान गरिएको छ । प्रस्तुत **पृथ्वी** महाकाव्य नेपाल एकीकरण अभियानमा ठानिएका **पृथ्वीनारायण शाह**को जीवनी र उनको एकीकरण अभियानमा आधारित छ । **पृथ्वीनारायण**ले नेपाल एकीकरणका क्रममा देखाएको उत्साह, वीरता, नेतृत्वदायी क्षमता आदिलाई वर्ण्य विषय बनाइएको छ ।

त्यस्तै यस चरणको उनको महाकाव्य **भानुभक्त** हो । यस महाकाव्यमा नेपाली साहित्यका आदिकवि **भानुभक्त आचार्य**को जीवन चरित्रलाई महाकाव्यात्मक स्वरूप प्रदान गरिएको छ । यस महाकाव्यमा नेपाली भाषा र साहित्यको उत्थानमा तल्लीन रहेका आचार्यको समग्र जीवनका विभिन्न पक्षहरूलाई उजागर गरिएको छ । **भानुभक्त**को जन्म, काव्यसिर्जनको प्रेरणा, ऋण तिर्न नसक्दा कुमारी चोक अड्डामा जेल जीवन बिताउनु परेको आदि जस्ता भिनामसिना प्रसङ्गलाई महाकाव्यमा विषय बनाइएको छ । यो महाकाव्य पनि जीवनीपरकता र ऐतिहासिकताकै निरन्तरताका रूपमा आएको छ ।

यस चरणको उनको अन्तिम महाकाव्य **चक्रपाणि** हो । प्रस्तुत महाकाव्यमा नेपालका भाषासेवी तथा साहित्यकार **चक्रपाणि चालिसे**को जीवनी, व्यक्तित्व र उनको जीवनका विविध पक्षहरूलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । चालिसेको जीवनका ऊहापोह, सङ्घर्ष आदिलाई देखाइएको प्रस्तुत महाकाव्यमा करुण रसको अङ्गीत्व पाइन्छ । उनका अरु सबै महाकाव्य वीररस केन्द्री देखिन्छन् भने प्रस्तुत महाकाव्य चाहि करुण रस केन्द्री रहेको छ । यसमा चालिसेको जन्म, मातृवियोग , चरम आर्थिक अभाव, विवाह, पुत्रशोक र मृत्युसम्मका घटनाहरूलाई महाकाव्यको

कथानक संरचनामा उनीएको छ । उनका अन्य महाकाव्य भन्दा यो महाकाव्य महाकाव्यात्मक संरचनाका दृष्टिले दुर्बल छ ।

यसप्रकार बस्न्यातको महाकाव्य यात्राको दोस्रो चरणमा तीनवटा महाकाव्यहरू प्रकाशित भएका छन् । यी तीनवटै महाकाव्यहरू जीवनीपरक, ऐतिहासिक, स्तुतिपरक आदिजस्ता प्रवृत्तिबाट पूर्ण रूपमा प्रभावित छन् । यही चरणमा आइपुगेपछि अगिल्लो चरणमा भन्दा महाकाव्यले केही गुणात्मकता पनि प्राप्त गरेको छ ।

३.४ निष्कर्ष

ओमवीरसिंह बस्न्यात नेपाली महाकाव्य परम्परामा २०५४ सालदेखि निरन्तर महाकाव्य यात्रा गर्दै आएका कवि हुन् । उनले हालसम्म पाचवटा पूर्ण महाकाव्यहरू लेखेर सार्वजनिक प्रकाशनमा ल्याएका छन् । त्यसैले उनको महाकाव्य यात्रा २०५४ सालको **पासाङ ल्हामू** महाकाव्यसँगै सुरु भएर २०६३ सालमा **भानुभक्त** महाकाव्यसम्म आइपुगेर विराम लागेको पाइन्छ । उनको महाकाव्य यात्रालाई विभाजन गर्ने केही सूक्ष्म आधारहरू छन् र तिनै आधारहरूको उपयोग गरी उनको महाकाव्य यात्रालाई पहिलो चरण र दोस्रो चरण भनी दुई चरणमा विभाजन गरिएको छ । एउटै प्रवृत्ति सुरुदेखि अन्तिम काव्यसम्म निरन्तर रूपमा दोहोरिरहेको अवस्थामा उनको काव्ययात्रा निर्धारण गर्न गाह्रो रहने स्थिति भने निश्चितै छ । उनका सबै महाकाव्यहरू नेपालका ऐतिहासिक व्यक्तिको जीवनीमा आधारित छन् । त्यस्तै उनका सबै महाकाव्यमा ऐतिहासिकता पाइन्छ । उनका महाकाव्यमा देशभक्तिको भावना प्रकट गरिएको छ । उनका महाकाव्यमा जातीय गौरव पनि पाइन्छ । हिन्दू संस्कृतिप्रतिको मोह पनि छ ।

यस प्रकार बस्न्यातको महाकाव्य यात्रालाई २०५४ देखि २०५७ सम्म पहिलो चरण र २०५८ देखि २०६३ सम्मलाई दोस्रो चरण मानी अध्ययन गर्न सकिन्छ । उनको समग्र महाकाव्ययात्रा यिनै दुईवटा चरणमा निष्पन्न, निरूपण र समापन भएको छ ।

चौथो परिच्छेद

ओमवीरसिंह बस्न्यातका महाकाव्यहरूको विश्लेषण

ओमवीरसिंह बस्न्यातले वि.सं २०५४ देखि हालसम्ममा जम्मा ५ वटा महाकाव्यहरू लेखन र प्रकाशन गरिसकेका छन् । यिनका यी महाकाव्यहरूको छुट्टाछुट्टै विश्लेषण डा.खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्को कविताको संरचनात्मक विश्लेषण नामक ग्रन्थका आधारमा तल क्रमशः गरिएको छ ।

४.१ पासाङ ल्हामू महाकाव्यको विश्लेषण

४.१.१ परिचय

ओमवीरसिंह बस्न्यातको पासाङ ल्हामू (२०५४) महाकाव्य प्रथम प्रकाशित महाकाव्य हो । एउटी वीराङ्गना नेपाली नारीलाई नायिका बनाएर लेखिएको प्रस्तुत महाकाव्यको प्रकाशन बाबा प्रकाशन, कालीमाटी काठमाडौंले गरेको हो । यस महाकाव्यको अध्ययन तल विभिन्न उपशीर्षकहरूमा गरिएको छ :

४.१.२ संरचना

विभिन्न अवयव वा घटकहरूको पारस्परिक सम्बन्धद्वारा निर्मित वस्तु वा कृतिको पूर्ण, जीवन्त र स्वनिष्ठ अस्तित्व (सत्ता) लाई संरचना भनिन्छ (लुइटेल्, २०६२:४८) । महाकाव्यमा समाविष्ट सम्पूर्ण सामग्रीलाई यहाँ संरचना अन्तर्गत चर्चा गरिएको छ ।

पासाङ ल्हामू महाकाव्यको अगाडिको बाहिरी गातामा सिरानमा शीर्षक, त्यसमुनि विधा, त्यसमुनि सगरमाथा हिमालको चित्र, पुछारमा लेखकको नाम दिइएको छ । शीर्षक, विधा र लेखकको नाम काला अक्षरमा छन् भने सगरमाथाको चित्र सेतो रङ्गमा छ अति गाताको पृष्ठभूमि नीलो रङ्गको रहेको छ । अगाडिको बाहिरी गताको भित्रपट्टि र त्यसपछिको एकपाना खाली छन् । त्यसपछिको पानाको अगाडिपट्टि महाकाव्यको शीर्षक, विधा, लेखक र प्रकाशको नाम दिइएको छ । उक्त पानाको पछाडिपट्टि प्रकाशक, संस्करण मूल्य सर्वाधिकार, कम्प्युटर सेटिङ्ग र मुद्रक क्रमशः दिइएको छ । त्यसपछिको पानामा कृतिको समर्पण गरिएको छ । त्यसको पछाडिपट्टिको भाग खाली राखिएको छ । त्यसपछिको पानामा दमननाथ ढुङ्गाको मन्तव्य राखिएको छ । त्यसपछिका पृष्ठहरूमा कि गरिछाड्छु , कि मरिछाड्छु , नारीको इरादा, प्रस्तुत काव्यका सम्बन्धमा, पासाङ ल्हामू काव्यमा सिर्जनात्मक शिखरयात्रा र भूमिका शीर्षकमा क्रमशः माधवप्रसाद घिमिरे, भरतराज पन्थ, कृष्णप्रसाद पराजुली र ओमवीरसिंह बस्न्यातका लेखहरू राखिएका छन् । त्यसपछिको पृष्ठमा सर्गक्रम राखिएको छ भने पछाडिपट्टि खाली रहेको छ । त्यसपछिको पृष्ठबाट मूलपाठ सुरु भएको

छ । महाकाव्यको पछिल्लो आवरण पृष्ठमा महाकाव्यकारको तस्वीर र उनको परिचय राखिएको छ । प्रस्तुत महाकाव्य केही सानो आकृतिमा डिमाइ आकारको रहेको छ ।

ओमवीरसिंह बस्न्यातको **पासाङ ल्हामू** महाकाव्य प्राक्कथनसहित सोर सर्गमा विभाजित छ । यसमा चार पाउ वा पङ्क्तिको एक श्लोक भएका विभिन्न शास्त्रीय छन्दका ११५८ श्लोकहरू छन् । यसका प्रत्येक सर्गहरूमा शीर्षक दिइएको छ । यसका सर्गहरूमा शीर्षक र श्लोकसंख्याको वितरण निम्नानुसार गरिएको छ :

सर्ग	शीर्षक	श्लोक सङ्ख्या
-	प्राक्कथन	८६
प्रथम	देवी देवता स्तुति	८८
द्वितीय	सगरमाथा वर्णन	८८
तृतीय	जन्म र स्थान वर्णन	८६
चतुर्थ	पासाङ बाल्यावस्था वर्णन	८६
पञ्चम	पासाङ विवाह प्रसङ्ग	८३
षष्ठ	नयाा घरबार	८३
सप्तम	पासाङ भावना	८६
अष्टम	बिदाइ	३१
नवम	पासाङको पतिसाग वार्तालाप	८१
दशम	पासाङ हराउादा	८१
एकादश	पासाङको मृत्यु	८६
द्वादश	मातृ वियोग	८३
त्रयोदश	फुटी मौन हुन्छे	८६
चतुर्दश	यशस्वी शवयात्रा	३१
पञ्चदश	पासाङ गाथा वर्णन	८१
	जम्मा	११५८

उपर्युक्त अनुसार प्राक्कथन सहित सोह्र सर्गमा विभाजित यस महाकाव्यमा न्यूनतम ५१ देखि अधिकतम १०० श्लोकसम्मको वितरण गरिएको छ । यस महाकाव्यको द्वितीय सर्गमा दुईवटा चतुर्दश र पञ्चदश सर्गमा एकएकवटा गरी जम्मा चारवटा चित्रहरू पनि समावेश गरिएका छन् । यसरी प्रस्तुत महाकाव्य आन्तरिक रूपमा प्राक्कथनसहित १६ सर्ग , २६१ (२४०+२१) पृष्ठ र ११५८ श्लोकमा संरचित छ ।

४.१.३ विषयवस्तु वा मूलभाव

कृतिमा बाह्य प्रकाशनको सारभूत अंश वा सारतत्त्व तथा आन्तरिक सत्त्व वा गुदीलाई वस्तु भनिन्छ । यो जुनसुकै कृतिलाई अस्तित्व प्रदान गर्ने सर्वप्रमुख तत्त्व हो (लुइटेल् , २०६२ : २१९) । प्रस्तुत काव्यको विषयवस्तु **पासाङ ल्हामू** जस्ती पर्वतारोही वीराङ्गना नारीको इतिवृत्तमा आधारित छ । पासाङ ल्हामूको जीवनको आरम्भदेखि मृत्युपर्यन्तको वीरताको वर्णन प्रस्तुत महाकाव्यमा गरिएको छ । सर्गबन्धपूर्व प्राक्कथनमा नारीको महिमान्वित रूपलाई बखान्दै वैदिककाल माध्यमिक काल र आधुनिककालका नारीको अवस्थिति, शील, शौर्य, अधिकार र दायित्व तथा अस्मिता र स्वतन्त्रतालाई दर्साएर महाकाव्यको आरम्भ गरिएको छ (पराजुली, २०५४: च) । प्रथम सर्गमा पहिला श्लोकबाट दसौं श्लोकसम्म सिद्धिविनायक गणपति र सिद्धिमाताको स्तुति गरिएको छ । त्यस पछिको कविको स्तुतिमा पनि गणनायकलाई नमस्कार गरी कविले आफ्नो भक्तिभाव प्रकट गरेका छन् । महाकाव्यको सिद्धान्तानुरूप प्रभात, वसन्त, उषा आदिको वर्णनले सर्ग समाप्त भएको छ । द्वितीय सर्गमा कति सगरमाथा आरोहण गर्न आए, कतिले विजय गरे, कति पराजित भए भन्ने उल्लेख गर्दै कविले सगरमाथालाई मानवीकरण गरी सगरमाथाको वर्णन गरेका छन् । तृतीय सर्गबाट यस महाकाव्यको मूल कथावस्तु सुरु भएको छ , जुन यस प्रकार छ :

दुधकोसीको नजिक स्वच्छ र मनोरम सुर्के गाजामा फुर्वा र आङ्दीकी पुत्रीका रूपमा पासाङको जन्म हुन्छ । पारिवारिक स्नेहमा ऊ ठूली हुदै जान्छे । डोको नाम्लो भिर्दै, पहाड पखेरा डुल्दै, खोच र नाला घुम्दै गाई, भैंसी, बाखा चराउादै ऊ युवति बन्छे । प्रसन्न बोली वैशले चञ्चल, दया प्रेमले भरिपूर्ण विचार लावण्य रूपले उज्यालो र धपधपाउादी देखिन्छ । पासाङ लाक्पाको ट्रेकिङबाट प्रभावित भएर उसलाई प्रेम गर्छे , उसको साथ आफ्नो भविष्यको कल्पना गर्छे । लाक्पासाग पासाङको विवाह हुन्छ, पतिको साथ हासीखुसी जीवन बित्दै जान्छ । पतिको साथ पाएर उसको उत्साह बढ्दै जान्छ । पासाङ धार्मिक भावनाकी हादा पारिवारिक प्रेम मधुर हुदै जान्छ । उसको पहाड चढ्ने इच्छा दृढ भई जाग्न थाल्छ । दुई छोरी र एक छोरा जन्मिसक्दा पनि उसको हिमाल चढ्ने भावनामा कुनै परिवर्तन आउादैन । पितासाग पासाङले आफ्नो हिमाल चढ्ने इच्छा बताउाछे, पिताले हिमाल आरोहण कठिन हुने, ज्यानकै खतरा हुने बताउाछन । त्यसपछि पासाङले आफ्नो इच्छा र रहर पतिलाई भन्छे, पतिले साथ दिन्छन् । उसले पटकपटक हिमाल चढ्दा प्रयास गर्दै साहसलाई चुल्याउादै लान्छे । पतिका साथ उसले विदेश भ्रमण पनि गर्छे अनि संसारकै सबैभन्दा उच्च शिखर सगरमाथा चढ्ने दृढ अठोट गर्छे । पासाङको विदाइ हुने निश्चित भए पछि पिता उसको उत्साह र साहस देखेर आश्चर्यले टोलाउाछन् । माताले फूल माला दहीले शुभसाइत गर्छन् । पासाङ तेस्रो शिविरमा पुगेपछि ८१०० मिटरमा चौथो शिविर खडा

गर्न गएका उनका पनि टोली साथ आउछन् । त्यस रात पासाङ आफ्ना बालबच्चाको चिन्तामा डुब्छे । दुवैजना एकैपटक हिमाल आरोहण गर्न जादा केही भवितव्य पच्यो भने बालबच्चाहरूको बिचल्ली हुन्छ, भनेर पासाङले लाक्पालाई फर्कन आग्रह गर्छे । लाक्पा तिमी जस्ती कोमल नारी त्यो पनि एकलै यत्रो हिमालमा कसरी जान्छ्यौ , एकलै छोड्न मेरो मन मान्दैन भन्छ । हिमालमा थाहै नपाई काला मेघ उड्ने र हुरी चल्ने, वर्षा हुने कुरा बताउादै पाङ्बोचे ज्योतिषीले हिमाल चढ्दा बाधा हुने कुरा गरेको सम्झाउछ । तर पासाङ सगरमाथा शिखरमा नेपाली भण्डा गाढेर छोड्ने प्रतिबद्धता जाहेर गर्छे । आफ्नी प्रियाको उच्च लक्ष्य र साहस देखेर पगिएको लाक्पा पासाङको प्रस्तावलाई स्वीकार गर्दछ । त्यसपछि पासाङ आफ्ना सहयोगी छिरिङ, दावा, दोर्जे, नुरु र पेम्बाको साथमा सगरमाथाको शिखरतिर प्रस्थान गर्छे । लाक्पा आफ्नी पत्नीको आखामा धेरैबेर हेर्न नसकी आसु निकाल्दै दोस्रो शिविरतिर भर्छे । हिउको चिप्लो मार्ग, हावाको कठिन धक्का सहादै आरोहण यात्री साहसपूर्वक सगरमाथाको शिखरमा पुग्छन् । विश्वको दोस्रो अनि नेपालको पहिलो महिलाको रूपमा पासाङले सर्वोच्च शिखर सगरमाथाको माथिल्लो मैदानमा भन्डा गाड्छे । नेपाली वीर तेन्जिङ नोर्गे शेर्पाले पहिलो पल्ट सगरमाथा विजयमा चढेर राखेको कीर्तिमानमा नेपाली नारीको यो अर्को कीर्तिमान थपिन्छ । सगरमाथामा जुनसुकै बेला पैन्डो र हुरी चल्ने भएकाले यात्री त्यहा धेरैबेर नबसी फर्कन्छन् । फर्कदा केही मिटर भरेपछि ठूलो आधीबेरी आउछ, हिमपात हुन्छ, चारैतिर अन्धकार हुन्छ । त्यसैबेला छिरिङ विरामी हुन्छ । उसले रगत वान्ता गर्छ । पेम्बाले पासाङलाई जाडा भन्छ तर पासाङ विरामी साथी छाडेर जान अस्वीकार गर्छे । पेम्बाले पठाएर विरामी कुरेर बस्छे । माथिबाट कोही साथी आउला कि भन्ने आस पनि सेलाएर जान्छ । हुरी हिमपात अनि पैन्डोले पासाङ बेपत्ता हुन्छे, अरु साथीहरू पनि बेपत्ता हुन्छन् । खोजीकार्य निरन्तर चलिरहन्छ । तीनहप्तापछि पासाङको लास भेटिन्छ । आफन्तहरूमा रुवावासी चल्छ । छोरा नामगेल, छोरी फ्रुटी र डिकी आमालाई सम्भदै आसु भाईन्छ । उनको शवलाई राजधानी ल्याएर रङ्गशालामा अन्तिम दर्शनको लागि राखिन्छ । उनको शवलाई राष्ट्रिय भन्डाले छोपिन्छ , स्वयम्भूमा लामा विधिबाट स्याटु पूजा गरिन्छ र प्रहरी ब्यान्ड बाजाको साथ राष्ट्रिय गीत गाउादै अन्त्येष्टि गरिन्छ । सरकारले हुलाक टिकट प्रकाशन गरेर, चावहिलमा प्रतिमा स्थापना गरेर उनको सम्मान गर्दछ । यही पुगेर यस महाकाव्यको कथावस्तु टुङ्गिएको छ ।

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तु सङ्गठनका दृष्टिले पूर्ण छ । सुरुदेखि पासाङले सगरमाथा आरोहण गर्ने प्रतिज्ञा गरेर आदिभाग, त्यसपछि पासाङ सगरमाथाको आरोहण गरी फर्कदा बाटामा बेपत्ता भएको अवस्थासम्म मध्यभाग र त्यसपछि पासाङको शवलाई राजधानी ल्याएर अन्त्येष्टि गरेसम्मको प्रसङ्गसम्म अन्त्यभाग गरी यस महाकाव्यको कथावस्तुले पूर्णता पाएको छ ।

४.१.४ सहभागी र सहभागिता

साहित्यिक कृतिमा प्रयुक्त व्यक्ति, पात्र वा चरित्रलाई सहभागी भनिन्छ । सहभागी वा पात्रहरू मानवका अतिरिक्त अमानव, जनावर तथा निर्जीव वस्तुहरू पनि हुन सक्छन् । यस्ता गैरमानव वा मानवेतर वस्तुलाई लेखकले मानवीय व्यक्तित्वमा आरोपित गरी प्रस्तुत गर्छ । साहित्यिक विधाका अनेक कृतिहरूमा प्रस्तुत गरिएका विभिन्न व्यक्ति/नामहरूलाई नै सहभागी भनिन्छ (लुइटेल्, २०६७ : २०) **पासाङ ल्हामू** अल्पसङ्ख्यक सहभागीहरूको सहभागिता रहेको सूक्ष्म आख्यानात्मक कृति हो । यसमा पासाङ ल्हामू, लाक्पा सोनाम, बाबु, आमा, पुत्र नामगेल, पुत्री फ्रुटी र डिकी, छिरिङ, दावा, दोर्जे, पेम्बा, पाङबोचे आदि सहभागीहरूको सहभागिता रहेको छ । यी मध्ये पासाङ प्रमुख लाक्पा सोनाम, बाबु, फ्रुटी, डिकी, नामगेल सहायक र अन्य गौण पात्रहरू हुन् । यहाँ प्रमुख र केही सहायक पात्रहरू चरित्रचित्रण गरिएको छ ।

४.१.४.१ पासाङ ल्हामूका चारीत्रिक प्रकार र अभिलक्षण

पासाङ ल्हामू यस महाकाव्यकी प्रमुख पात्र वा नायिका हो । ऊ लाक्पा सोनामकी स्वास्नी, फ्रुटी, डिकी र नामगेलकी आमा पनि हो । यस महाकाव्यमा पासाङ, दृढ, उत्तरदायी साहसी मानवतावादी, परोपकारी, धार्मिक, शुश्रुषु, यशस्वी, प्रकृतिप्रेमी प्रेरणादायी कलाप्रेमी, आदर्शवादी, सत्जस्ता चारित्रिक अभिलक्षण भएकी नारी पात्रका रूपमा चित्रित छ ।

पासाङ ल्हामू दृढ चरित्रको रूपमा यस महाकाव्यमा देखापरेकी छ । ऊ सगरमाथा आरोहण गर्ने कुरामा दृढ देखिन्छे र त्यसतर्फ साहसपूर्वक प्रवृत्त भएकी छ । ऊ आफ्ना बाबु र पति लाक्पा सोनामले सगरमाथा आरोहण नगर्नका लागि गरेको आग्रहलाई नेपाली नारीको साहस देखाउन अनि कीर्ति राख्नका लागि जानैपर्ने कारण दर्साएर दृढतापूर्वक सम्झाउदै भन्छे :

मेरो साहस आज भन्छ शिरमा एकलै म जाऊ त्यहा

नारीको महिमा रचाइ सबमा भन्डा म गाडू त्यहा

राखी गौरव शान उच्च शिरमा हासेर हेरू त्यहा

आफ्नो उज्वल कीर्तिका जलपले पोतेर छाडू त्यहा ॥(२:५६)

अहिलेसम्म कुनै पनि नेपाली नारीले सगरमाथाको आरोहण नगरेकाले अनि यश वा कीर्ति राख्ने इच्छा जागृत भएकाले सगरमाथा आरोहण गर्न प्रवृत्त भएकी हु । म सगरमाथाबाट चाडै फर्कन्छु, तिमी चिन्ता नगरी बालबच्चाको हेरचाह गरेर बस आदि भनी लाक्पालाई सम्झाउछे । यी सबै सन्दर्भबाट जसरी भए पनि सगरमाथा आरोहण गर्ने दृढ निश्चय गरेकी पासाङले सगरमाथाको सफल आरोहण गरेकै छ । त्यसैले ऊ दृढ चरित्र हो । पासाङ साहसी चरित्र हो । पुरुषहरूले मात्र आरोहण गर्दै आएको सगरमाथामा पहिलो पल्ट नेपाली नारीको प्रतिनिधित्व गरेर सगरमाथामा पहिलो पल्ट नेपाली नारीको प्रतिनिधित्व गरेर सगरमाथामा उसले सफल आरोहण

गरेकी छु । यो उसको साहसी चारित्रिक अभिलक्षण हो । पासाड राष्ट्रवादी चरित्र हो । नेपाललाई वीरहरूको देश ठान्नु, हिमालहरूको महिमा गान गर्नु, विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा नेपालमै रहेकोले नेपालको गौरव बढेको मान्नु, पृथ्वीभरमा नेपाली जातिलाई कोही भन्दा कम नठानी विशेष महत्त्व दिनु, नेपाली नारी पनि विश्वका महिलाभन्दा कम नभएको बताउनु आदिबाट उसलाई राष्ट्रवादी चरित्रको रूपमा चिनाउन सकिन्छ । मानवतावादी पासाड परोपकारी चरित्रका रूपमा पनि देखिन्छ । मानिसको आसु मानिसले पुछ्नुलाई धर्म ठान्नु , सगरमाथा अवरोहण गर्ने क्रममा विरामी परेको छिरिङलाई औषधोपचार गर्दै रागेर बस्नु जस्ता चारित्रिक अभिलक्षणबाट ऊ मानवतावादी अनि परोपकारी व्यक्तिका रूपमा देखापर्छ । पासाडमा धार्मिक प्रवृत्ति पनि पाइन्छ । विभिन्न गुम्बा अनि मन्दिरहरूको सरसफाइ गर्नु, पूजा पाठगर्नु, सगरमाथाको अवरोहणको क्रममा ठूलो आधीहुरीका साथसाथै वर्षा पनि भएको अवस्थामा ईश्वरको स्मरण गर्नुजस्ता अभिलक्षणबाट ऊ धार्मिक प्रवृत्ति भएकी नारी हो भन्न सकिन्छ । त्यस्तै पासाड शुश्रुषु व्यक्तिका रूपमा पनि देखिन्छ । उसको शुश्रुषा आफ्ना बालबच्चामा केन्द्रित छ । ऊ आफ्ना बालबच्चाको हेरचाह र स्याहार सुसारमा विशेष ध्यान दिन्छ । पति लाक्पा सोनामलाई चौथो शिविरबाट साथमा नलगी फर्काउनुको मुख्य कारण पनि बालबच्चाकै हेरचाहका लागि हो । त्यसैले ऊ शुश्रुषु चरित्र हो । ऊ महत्वाकाङ्क्षी चरित्र हो । उसको सगरमाथा आरोहण गर्ने इच्छा महत्वाकाङ्क्षा हो । यही महत्वाकाङ्क्षाको कारणले उसले एकातिर राष्ट्रिय कीर्तिमान कायम गरी भनी अर्कोतिर आफ्नो ज्यान पनि गुमाउन पुगेकी छ, फलतः काव्य दुःखान्त बनेको छ । प्रकृतिप्रेम पासाडका चरित्रमा पाइने अर्को अभिलक्षण हो, पासाड सगरमाथा आरोहण गर्न जादा बाटामा पर्ने प्राकृतिक रमणीय दृश्यबाट मोहित भएकी छ । बाटोको अत्यन्त विकटतालाई पनि प्राकृतिक सौन्दर्यले विसार्इदिएको छ । यस्तै गरी सुर्के गाडाको प्राकृतिक रमणीयताबाट ऊ आनन्दित र मन्त्रमुग्ध भएर उसको बाल्यकाल व्यतीत भएबाट पनि ऊ प्रकृतिप्रेमी हो भन्न सकिन्छ ।

समग्रमा यस महाकाव्यकी नायिका पासाड दृढ, साहसी, राष्ट्रवादी, मानवतावादी, परोपकारी, धार्मिक, शुश्रुषु प्रकृतिप्रेमी जस्ता चारित्रिक अभिलक्षणहरूले युक्त देखिन्छ । त्यस्तै पासाड लिङ्का आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा स्थिर, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय , आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

४.१.४.२ लाक्पा सोनामका चारित्रिक प्रकार र अभिलक्षण

लाक्पा सोनाम यस महाकाव्यको सहायक पुरुष पात्र हो । ऊ पासाडको पति, फ्रुटी, नामगेल र डिक्कीको पिता समेत हो । यस महाकाव्यमा लाक्पाको खासै ठूलो भूमिका नभए तापनि

उसले आफ्नी श्रीमती पासाडका भावनाहरूलाई बुझेर पासाडको सगरमाथा आरोहणमा सहयोग पुर्याएको छ । यस महाकाव्यका लाक्पा सोनाम व्यवसायी, व्यावहारिक, स्नेही, भावुक, चिन्तित शुश्रुषु, एकपत्नीव्रतजस्ता चारित्रिक अभिलक्षण भएको पात्रका रूपमा चित्रित छ ।

लाक्पा सोनाम यस महाकाव्यमा व्यवसायी व्यक्तित्वका रूपमा देखापरेको छ । ऊ ट्रेकिङ व्यवसाय गर्दछ । सगरमाथा आरोहण गर्न जाने यात्रीहरूको सरसामान माथिल्लो आधार शिविरसम्म पुर्याउने कार्य गरेर उसले जीविकोपार्जन गरेको छ । अतः ऊ व्यवसायी चरित्र हो । लाक्पा सोनाम भावुक चरित्रका रूपमा प्रस्तुत महाकाव्यमा चित्रित छ । ऊ पासाडलाई आफू अनि बालबच्चालाई छाडेर सगरमाथा आरोहणमा नजान आग्रह गर्छ । उसले सगरमाथामा जुनसुकै बेला आधी हुँदै आउने, वर्षा, पैदोको डर हुने कुरा बताउदै पासाडलाई नजान आग्रह गर्छ । यति सुन्दर कोमल शरीर भएकी नारी त्यो पनि एकलै यत्रो विशाल हिमालमा कसरी जान्छौं, तिमीलाई म एकलै छाड्न सकिदैन भन्दै लाक्पा आफ्नो भावुकता प्रदर्शन गर्दछ । अनेक आग्रह अनुरोध, ढिपी गर्दा पनि यश, कीर्ति, अनि नारी साहस देखाउन सगरमाथा आरोहण गर्न तयार भएकी पासाडलाई विवशतापूर्वक विदा दिदै लाक्पा विरहवेदना सहेर बस्न बाध्य भएको छ । ऊ रुढिवादी चरित्रको रूपमा पनि देखा परेको छ । ज्योतिषीका कुरामा पूर्ण विश्वास गर्नु, पासाडले सगरमाथा आरोहण गर्न लागेको समयमा अहिले शुभ योग नभएको बताउनु जस्ता घटनाबाट ऊ रुढिवादी एवम परम्परित सोच भएको व्यक्तिका रूपमा देखा परेको छ । त्यस्तै लाक्पा सोनाम एकपत्नीव्रत चरित्रका रूपमा पनि देखा परेको छ । पासाडले सगरमाथा आरोहण गरेर फर्कने क्रममा हिमपहिरोमा परी उसको निधन भएपछि उसले पुनः विवाह नगरी पासाडकै सम्भनामा दिन बिताएको छ । यो उसको एक पत्नीव्रत चारित्रिक अभिलक्षण हो ।

समग्रमा यस महाकाव्यको सहायक पुरुष पात्र लाक्पा सोनाम व्यवसायी, भावुक, स्नेही, धार्मिक एकपत्नीव्रत, सत्, शुश्रुषुजस्ता चारित्रिक अभिलक्षणहरूले युक्त देखिन्छ । त्यस्तै लाक्पा सोनाम लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो ।

उपर्युक्त बाहेक यस महाकाव्यमा सम्पूर्ण सेर्पा जातिको सिधासाधा व्यवहारको प्रतिनिधित्व गरेको सहायक पुरुष सहभागी बाबुलाई गतिशील, वर्गीय, मञ्चीय र बद्ध पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । ऊ छोरीलाई विदाइ गर्ने समयमा आरोहण गर्ने कार्य ज्यादै कठिन हुन्छ, धैर्य र संयम अपनाउनु पर्छ भनी सम्झाउँछ । यसबाहेक बाबुपात्रको काव्यमा अन्यत्र खासै भूमिका पाइदैन । त्यस्तै यस काव्यमा पुत्र नामगेल र पुत्रीहरू फ्रुटी र डिकी पनि सहायक पात्रका रूपमा

आएका छन् । उनीहरू सुन्दर चलाख, खेलप्रेमी चरित्रका रूपमा उपस्थित छन् । त्यस्तै उनीहरू सगरमाथाको आरोहण गर्न गएको आफ्नी आमाको स्वर्गारोहणको खबरले भावविह्वल, शोकविह्वल चरित्रका रूपमा उपस्थित छन् । आमा (पासाङ) हिमाल आरोहण गरेर अवश्य फिर्ता आउछिन् भन्ने आशा बोकेर बसेका बालबच्चाहरूलाई आमा नआउदा ठूलो आघात परेको छ । उनीहरूले सबै घरपरिवारका मुख आध्यारो देखेकाले केही अवश्य भयो भनी चिन्ता गर्छन् । यसबाट उनीहरू चिन्तित चरित्रका रूपमा पनि उपस्थित छन् । त्यस्तै उनीहरू लिङ्का आधारमा नामगेलबाहेक दुवै स्त्री, कार्यका आधारमा सहायक प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा स्थिर, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हुन् । त्यस्तै यस काव्यमा कविले हिमाललाई पनि मानवीकरण गरी मानवीय पात्रको रूपमा उपस्थापित गरेका छन् । कविले हिमाललाई आफ्नो मुखपात्र बनाएका छन् । हिमालले पासाङलाई हिमाल आरोहण गर्न आएकोमा आफू ज्यादै हर्षित भएको बताउदै स्वागत गरेको छ । तिम्रो साहस र वीरतालाई संसारले कदर गर्नेछ, बाटो अत्यन्त कठिन छ, राम्रो होस् पुऱ्याउनु भनी उपदेशात्मक सल्लाह दिएको छ । त्यस्तै यस महाकाव्यमा पासाङका सगरमाथा आरोहण गर्दाका साथीहरू सोनाम छिरिङ, दावा, तासी, लाक्पादोर्जे लाक्पा नुरु र पेम्बा दोर्जे अनि ज्योतिषी पाङ्बोचेलाई पनि पात्रका रूपमा उपस्थित गरिएको छ । काव्यमा यिनीहरूको खासै भूमिका छैन । यिनीहरू स्थिर, व्यक्तिगत, नेपथ्य (छिरिङबाहेक) र मुक्त चरित्रका रूपमा काव्यमा देखापरेका छन् ।

समग्रमा यस महाकाव्यमा पासाङ, फ्रुटी र डिकी नारी सहभागी हुन् भने लाक्पा सोनाम, बाबु, नामगेल, पाङबोचे, छिरिङ, तासी, दोर्जे, नुरु र पेम्बा पुरुष सहभागी हुन् । यिनमा पासाङ प्रमुख सहभागी लाक्पा सोनाम, बाबु, नामगेल, फ्रुटी र डिकी सहायक सहभागी तथा अन्य गौण सहभागी हुन् । काव्यमा बाबु र लाक्पा सोनाम गतिशील र अन्य सबै स्थिर चरित्रका रूपमा रहेका छन् । काव्यका सम्पूर्ण सहभागीलाई अनुकूल चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गर्नु यस काव्यको वैशिष्ट्य हो । त्यस्तै यस काव्यमा मानवेतर पात्र हिमाललाई पनि सहभागीको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१.५ परिवेश

कृतिमा प्रयुक्त चरित्रहरूले कार्य व्यापार सम्पन्न गर्ने तथा घटनाहरू घटित हुने ठाउँ, समय र वातावरणलाई परिवेश भनिन्छ । वास्तवमा परिवेश भनेको देश, काल र वातावरण हो । देशले कार्य व्यापार सम्पन्न हुने स्थान, कालले कार्यव्यापार सम्पन्न हुने समय तथा वातावरणले कार्यव्यापार बाट उत्पन्न पाठकीय प्रभावलाई जनाउछ । यसरी घटना घटित हुने स्थान, समय र वातावरण नै परिवेश हो (लुइटेल्, २०६७: २१) ।

पासाङ ल्हामू महाकाव्यमा महाकाव्य अनुकूल व्यापक परिवेश समेटिएको छ । परिवेशसूचक स्थानका रूपमा सुर्के गाडा, सगरमाथा हिमाल, आधार शिविर, काठमाडौंका स्वयम्भू, दशरथ रङ्गशाला, चावहिल आदि स्थानहरूको वर्णन गरिएको पाइन्छ । यिनै स्थानहरूमा काव्यका सम्पूर्ण घटनाहरू घटित भएका छन् । यस काव्यमा समयलाई बुझाउने निश्चित सालसंवत्को उल्लेख भएको पाइदैन । यो काव्य कति समयावधिको हो र त्यो समयावधि कहिलेदेखि कहिलेसम्म पर्छ भन्नेजस्ता कुराहरू स्पष्ट उल्लेख भएको पाइदैन । कृतिमा केवल दुई ठाउँमा तारिख लेखिएको पाइन्छ तर कुन साल कुन महिना हो भन्ने कुराको उल्लेख गरिएको पाइदैन । पासाङ कहिले जन्मी ? काठमाडौं कहिले बसाइ सरी ? सगरमाथा चढ्ने प्रयास कति पटक गरी ? कहिले कुन शिविरमा पुगी ? कुन दिन कुन महिना र कुन साल सगरमाथा चढी र कहिले हराई ? कहिले लास ल्याइयो ? जस्ता प्रश्नहरूमा काव्य मौन छ (शर्मा, २०५९ : ७३६) । यद्यपि प्रस्तुत महाकाव्य वीरङ्गना पासाङ ल्हामूको जीवनीको यथार्थ चित्रण हो । यस आधारमा यस महाकाव्यले वि.सं २०५० अघिको लगभग ३०/४० वर्ष को अवधिलाई समेटेको पाइन्छ । यस काव्यमा प्राकृतिक परिवेशको चित्रण समुचित ढङ्गले गरिएको पाइन्छ । प्रकृतिका शान्त, सौम्य, विकराल रौद्र, भयानक, उराठ आदि अनेक रूपको चित्रण पाइने यस काव्यमा प्राकृतिक परिवेशको चित्रण समुचित ढङ्गले गरिएको पाइन्छ । प्रकृतिका शान्त, सौम्य, विकराल, रौद्र, भयानक, उराठ आदि अनेक रूपको चित्रण पाइने यस काव्यमा प्राकृतिक परिवेशको चित्रण आत्मपरक र वस्तुपरक दुवै ढङ्गले गरिएको पाइन्छ । केही उदाहरण हेरौ :

बाक्ला पत्थर ती हिमालमुनिका अग्ला पखेराहरू
सल्लो आदि बयेर वृक्ष वनका साना जगेनाहरू
फुलेफूल सुहाइ उच्च गिरिमा कैलाशको मस्तिर
छाइन् सुन्दर सिर्जना हिजाभरी त्यै शैलका मुन्तिर ॥ ४/५

भयानक वातावरण :

आयो क्रूर बनेर गर्जि बहुतै दुर्भाग्य बोकेसरी
कालो मेघ सुसाइ गर्जन गरी आधी र वर्षाभरि
धर्ती कम्प भयो, हिमाल सहजै सारा आधेरो भयो
लाग्यो बर्सन बादलै अगि बढी आकाश कालो भयो ॥ ९/५९
हावा हर्हर वेगले पथभरी आएर भ्रुम्टा दियो
कालो मेघ सुसाइ गर्जन गरी सातो उडाइ लियो
यात्रीका पथ छोपी छोपी कुहिरो पानी त्यहा पार्दथ्यो

फैली बादल लेकका शिखरमा सन्ध्या यसै भादर्थ्यो ॥ ९/६

शोकयुक्त वातावरण :

मेरो पूज्य सदा सदा हृदयकी माता तिमि मङ्गल

पल्ट्यौ हा ! अब यो महामरणमा हे स्वर्गकी उज्ज्वल

सच्चा गौरव दिव्य रूप महिमा श्रद्धा भरेथ्यौ यहा

तिम्ना मङ्गलभावमा सरवरी मोति छरेथ्यौ यहा ॥ (१२-५१)

शान्त वातावरण

प्रसन्न दिलमा छायो परिपूर्ण गराउादै

उब्जेर भावमा आयो मनभित्र भराउादै ॥ (१३-२३)

यसरी प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रकृतिका विविधरूपको वर्णन गरिनाका साथै अनेक किसिमका वातावरणको समेत वर्णन गरिएको पाइन्छ । सन्ध्या, सूर्य, रात्रि, दिन, विहान, सागर, पानी, प्रभात, उषा, वसन्त, शरद्, हिमालय आदि प्रकृतिका अनेक रूपको वर्णन गर्दै कविले महाकाव्यापेक्षित परिवेशलाई समेटेको पाइन्छ । त्यस्तै यस काव्यमा शेर्पा जातिको समाज र संस्कृतिको समेत चित्रण गरिएको छ । समग्रमा यस महाकाव्यमा प्राकृतिक परिवेशको चित्रण विस्तृत र व्यापक रूपमा गरिएको र अन्य सामाजिक सांस्कृतिक आदि विभिन्न परिवेशको चित्रण सामान्य रूपले प्राकृतिक परिवेशको चित्रणका सन्दर्भबाटै गरिएको देखिएता पनि यसको मूल अभिप्राय प्राकृतिक परिवेश नभएर सामाजिक परिवेश प्रस्तुत गर्नु रहेको छ । यति भएर पनि यस काव्यमा चित्रित प्राकृतिक परिवेश अत्यन्त सहज, स्वाभाविक, जीवन्त र प्रभावकारी रहेको देखिन्छ ।

४.१.६ उद्देश्य

जुन प्रयोजनलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर साहित्यको रचना गरिन्छ वा त्यस साहित्यिक कृतिभित्र जुन प्रयोजनीयता खुलस्त गरिएको हुन्छ त्यसैलाई उद्देश्य भनिन्छ । यसले अपेक्षित परिणाम तथा वैयक्तिक प्रयोजनका लागि हुने सहभागितासमेतलाई बुझाउछ । हरेक विधाका साहित्यिक कृतिको सिर्जना उद्देश्यमूलक ढङ्गले गरिने हुदा साहित्य सिर्जनाका पछाडि प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा कुनै कुनै प्रकारको उद्देश्य अन्तर्निहित हुन्छ (लुइटेल, २०६२:२३५) ।

यस महाकाव्यमा **पासाङ ल्हामू** शेर्पाको जीवनीगत सन्दर्भमा देखा परेका साहसिक क्रियाकलापको परिचर्चा गरिएको हुदा यसै तथ्यात्मक केन्द्रीयतामा महाकाव्यात्मक उद्देश्य समाविष्ट रहेको प्रस्ट हुन्छ । यसरी हेर्दा पासाङ ल्हामूको सगरमाथा आरोहणजस्ता कतिपय अदम्य सामर्थ्यको गुणगान सहित त्यसबाट अभिव्यञ्जित नारीगत साहसिक उत्कर्षताको प्रकटीकरण गर्नु

प्रस्तुत महाकाव्यको केन्द्रीय उद्देश्य हो । पुरुष साहसको चेपुवामा परेका नारीका जीवनीगत याथार्थिक पहिचान एवम् उनीहरूका शक्ति र सामर्थ्यको अवमूल्यन भइरहेको समयविन्दुमा यस महाकाव्यको नारी गौरव, नारी विजय र नारी उत्साह जस्ता उद्देश्यपरक पक्षहरूले नारी चरित्रप्रति आत्मीय सम्मानभाव अभिव्यक्त गरेका छन् ।

४.१.७ दृष्टिबिन्दु

कृतिलाई पाठक समक्ष उपस्थित गर्ने तरिका वा उपस्थापन पद्धतिलाई दृष्टिबिन्दु भनिन्छ । सामान्यतया हेराईको कोण वा परिप्रेक्ष्यलाई जनाउने दृष्टिबिन्दु कृतिको प्रस्तुतीकरणसाग सम्बन्धित संरचक घटक हो । कृतिकारको स्थितिलाई बुझाउने दृष्टिबिन्दुले कृतिका सहभागी, कार्यव्यापार, परिवेश उद्देश्य आदिलाई पाठकसमक्ष पुऱ्याउने तरिकालाई पनि बुझाउँछ (लुइटेल्, २०६७ : २३) ।

यस महाकाव्यमा महाकाव्यकार महाकाव्यात्मक कथानक भन्दा बाहिर रहेका छन् । उनले कथावस्तु भन्दा बाहिर रही महाकाव्यको समग्रपक्षको वर्णन गरेकाले यसमा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु रहेको पाइन्छ । वर्णन गर्ने सन्दर्भमा कविको लेखनी अन्य पात्र भन्दा केन्द्रीयपात्र **पासाड लहामू** प्रति बढी क्रियाशील देखा पर्दछ । यसकरण पासाड लहामूको वैयक्तिक पक्षलाई यसमा केन्द्रीय रूपमा अनावृत्त गरिएको छ । त्यसैले यहा तृतीय पुरुष भित्रको सीमित दृष्टिबिन्दु रहेको पुष्टि हुन्छ । कविद्वारा स्थापित पात्रले कतैकतै म का रूपमा समेत अभिव्यक्ति प्रकट गरेकाले प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु रहेको देखिए पनि त्यो संवादात्मक शैली अन्तर्गत पर्ने देखिन्छ ।

४.१.८ भाषाशैलीय विन्यास

बनोटको निर्माण गर्ने साना घटकहरू (बुनोट) को व्यवस्थापनलाई भाषाशैलीय विन्यास भनिन्छ । यस्ता साना घटकहरू इन्द्रियग्राह्य एवम् मूर्त हुन्छन् । कृतिको बाह्यतलमा रहेका बुनोटहरूको योगबाट बनोटको निर्माण हुन्छ । बुनोटभित्र खासगरी भाषा (सङ्केतक, सङ्केतित) र शैलीसाग सम्बद्ध घटक वा एकाइहरू विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार, छन्द, लय, अग्रभूमिकरण समानान्तरता, विचलन, प्रयुक्ति विविधता आदि पर्दछन् । भाषाशैलीय विन्यासले कविता लगायत सम्पूर्ण साहित्यिक कृतिहरूलाई विशिष्टता प्रदान गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ (लुइटेल्, २०६२ : ३१०) ।

४.१.८.१ प्रमुख सङ्केतक र सङ्केतित

पासाड लहामू महाकाव्यमा कतिपय अप्रचलित वा कम प्रचलित सङ्केतकहरूको प्रयोग गरिएको छ । यसमा प्रयुक्त प्रमुख सङ्केतकहरू तिनका सङ्केतितलाई तल प्रस्तुत गरिन्छ :

क्र.सं	सङ्केतक	पृष्ठसङ्ख्या	सङ्केतित
१.	ऋचा	३	पद्यमा लेखिएको वैदिक मन्त्र
२.	भरिला	६	चहकिला
३.	सफेद	१२	सफा र सेतो
४.	प्रहर	१७	दिनरातको आठ भागको एकभाग
५.	धवल	१७	निर्मल, स्वच्छ
६.	प्रमद	२५	उन्मत्तता, प्रमाद
७.	अगम	(७,१०१,१०३)	जान्न वा थाहा पाइन नसकिने
८	काया पलट	३०	ठूलो परिवर्तन
९	कुसुमकलिका	३९	फूलको कोपिला
१०	रूपौला	४१,१८८	चाादी जस्तो रङ्को
११	धौराली	४२,५५७	पहाडको उकालो सिद्धिने ठाउा
१२	सााचिलो	५०	आफूलाई निर्दोष देखाउने
१३	लजिए	७७	ओइलाए
१४	टहरा	१२९	धेरै जना अटाउने एकनाले कटेरो
१५	मुराद	१३६	मनमा रहेको अभिलाषा
१६	रुलायो	१५२	रुवायो
१७	खजाना	१६८	खाद्य सामग्रीको भण्डार
१८	रङ्गशाला	२१५	खेलकुद आदिको प्रदर्शनका लागि बनाइएको ठाउा

४.१.८.२ लय

पासाड ल्हामू महाकाव्य शास्त्रीय वार्षिक छन्दमा लेखिएको महाकाव्य हो । यसमा जम्मा १६ वटा छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यसका प्रत्येक सर्गहरूमा छन्दहरू एवम् श्लोक सङ्ख्याहरूको वितरण निम्नानुसार गरिएको छ :

सर्ग	छन्दको नाम	श्लोक सङ्ख्या
प्राक्कथन	वसन्ततिलका शार्दूलविक्रीडित	४२
		२२
प्रथम सर्ग	वसन्ततिलका	१०

	इन्दिरा मालिनी	५५ १
द्वितीय सर्ग	शिखरिणी शार्दूलविक्रीडित	६६ १
तीतृय सर्ग	अनुष्टुप् वसन्ततिलक	७३ १
चतुर्थ सर्ग	शार्दूलविक्रीडित अनुष्टुप् वंशस्थ	८ ८३ १
पञ्चम सर्ग	तोटक इन्द्रवजा	५० १
षष्ठ सर्ग	द्रुतविलम्बित पृथ्वी	५० १
सप्तम सर्ग	भुजङ्गप्रयात पुष्पिताग्रा इन्दिरा	१३ ३८ १
अष्टम सर्ग	अनुष्टुप् प्रहर्षिणी	९९ १
नवम सर्ग	शार्दूलविक्रीडित वियोगिनी	६९ १
दशम सर्ग	वियोगिनी भुजङ्गप्रयात इन्दिरा	४९ १० १
एकादश सर्ग	अनुष्टुप् इन्द्रवजा	९८ १
द्वादश सर्ग	शार्दूलविक्रीडित द्रुतविलम्बित	५२
त्रयोदश सर्ग	अनुष्टुप् द्रुतविलम्बित	९८ १
चतुर्दश सर्ग	अनुष्टुप्	९९

	वसन्ततिलक	१
पञ्चदश सर्ग	वसन्ततिलक	२५
	उपजाति	२१
	शार्दूलविक्रीडित	१४
जम्मा		११५८

शास्त्रीय वार्षिक विभिन्न छन्दहरूमा रचना गरिएको **पासाङ ल्हामू** महाकाव्य आद्यन्त आनुप्रासिक संयोजन (विशेषतः अन्त्यानुप्रास) भएको महाकाव्य हो । यसका सम्पूर्ण सम पङ्क्तिमा अन्त्यानुप्रासको संयोजन गरिएको छ । अनुष्टुप छन्दका दुई र अन्य छन्दका चार हरफे पङ्क्तिमा अन्त्यानुप्रासको संयोजन गरिएको यस काव्यलाई छन्द अनुरूपको अक्षर विन्यास तथा अन्त्यानुप्रास दुवैले लयात्मक र गेयात्मक तुल्याएका छन् । यस काव्यमा भरिला, सफेद, प्रमद, रूपौला, साचिलो, मुराद, खजाना, रुलायो जस्ता अप्रचलित एवम् कम प्रचलित शब्दको प्रयोगका साथै भलभल, कलकल, सरसर, भलमल, भरभर, गद्गद्, छमछम, चिरबिर आदि जस्ता अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोगले काव्यलाई श्रुतिमधुर एवम् गेयात्मक तुल्याएको छ ।

४.१.८.३ अलङ्कार

पासाङ ल्हामू महाकाव्यलाई विभिन्न सन्दर्भहरूले कुनै न कुनै रूपमा लयात्मक तुल्याउन सहयोग गरे पनि यसको बाह्य लयलाई अनुप्रास (मूलतः अन्त्यानुप्रास) ले प्रभावकारी र जीवन्त तुल्याएका छ। यस महाकाव्यमा प्रयुक्त दृष्टान्त, रूपक, स्मरण, उपमा, उत्प्रेक्षा, अत्युक्ति, रसवत् परिकर, स्वभावोक्ति आदि अर्थालङ्कारहरूले काव्यको भावलाई सशक्तता प्रदान गर्नका अतिरिक्त काव्यको आन्तरिक लयलाई जीवन्त तुल्याउन पनि मद्दत पुऱ्याएको देखिन्छ। यस महाकाव्यमा प्रयुक्त प्रमुख अलङ्कारहरू निम्नलिखित छन् :

१. दृष्टान्त

- (क) धर्तीको सिर्जनाभिन्न सृष्टिको छाप पर्दछ ।
करोडौं बिरुवाबाट यौटा कमल सर्दछ । (३/६)
- (ख) शुक्ल पक्ष बढेजस्तै चन्द्रको तेजमा भई
बढ्दै गइन् यता पासाङ आफ्ना बान्धवमा रही । (३/२८)
- (ग) प्रसन्न नेत्रमा हेरी हृदयै अति कोमल
शीतल चन्द्रको ज्योति आत्मामा हुन्छ निश्चल । (४/३२)
- (घ) भावना वीरको दियो उत्साहभरि देशमा
चादनी अस्त भै डुक्छिन् छाडेर कुन भेषमा । (१/४५)
- (ङ) जस्तै वस्त्रविना शरीर कहिल्यै देखिन्न त्यो सुन्दर
तिम्रा कान्ति विना सुहाइरहने देखिन्न राम्रा घर
उस्तै मुख्य भयो प्रकाश सबमा संसारको उज्ज्वल
मेरो ज्ञान र बुद्धिमा हरघडी माता रह्यौं केवल (१२/४६)

२. रूपक

- (क) तिनी ज्योत्स्ना नै हुन् भुवनभरको जीवनकला
खुलेकी धर्तीमा नयन हासिली एक अवला । (२/६१)
- (ख) कला नै स्नेहगङ्गा हो आत्मा बगिरहेसरी
यिनकै छापले आज नौलो भाव जुटेसरी । (३/६९)
- (ग) बचेरो गाडमा आज चुच्चो ठाडो गरीकन
चारोको खोजमा रुन्छ आमा छैनन् भनीकन । (११/ ७४)
- (घ) संसारै नाट्यशाला हो जीवन खेलमा परी
हासेर सृष्टिमा फुल्छन् मुकुन्दोभिन्नका सरी । (११/९४)

३. स्मरण

(क) लाग्थ्यो प्यास गढेर देखन तिमी केही छिनैमा पनि
बुभ्थो मै घरमा जहानसाग लौ मेरी मुमा खै भनी
टाास्सेरै साग बस्दथे चयनले भर्को बिभे तापनि
स्वप्नैमा पनि भन्दथे घरिघरि मेरो मुमा खै भनी । (१२/२९)

(ख) तिम्रो दूध चुसेर रोज म यहा हुर्केर ठूलो भए
पाई स्नेह-सुसारले हरघडी आनन्द भोग्दै रहे
यस्ती कोमल रत्न अल्पिन पुग्यौ माता तिमी छ्यौ कहा
मेरो शान्त सुगन्ध कोमल दया पाऊा म ऐले कहा । (१२/५०)

४. उपमा

(क) भल्केको दीपरेखा भै लाग्दथ्यो नवजीवन । (४/४०)
(ख) जूनको जीवनी यौटी सृष्टिको रूप उज्ज्वल । (४/३४)

५. उत्प्रेक्षा

(क) विधाताले मान्ना प्रकृति पथमा दिव्य रसिला
सयौ मीठा बास्ना भरिकन फुले फूल हासिला । (२/४९)
(ख) धर्ती आज सुहाएर दिव्य पर्दा सजाउछे
हरिया बस्त्रले ढाकी नया रङ्ग लगाउछे । (३/७१)

६. स्वभावोक्ति

पारिन् उर्वर शैल फाट हरिया बाला भुलाइन् यहा
साना बालक शिष्य छात्रभरिमा दीक्षा सुनाइन् यहा
फारी कल्मष अन्धकार जगमा बत्ती जगाइन् यहा
दुःखी दीन गरिबका हृदयमा माया बसाइन् यहा , (प्राक्कथन , ५६)

७. परिकर

आनन्द दायक विनायक सिद्धिदाता
देवाधिदेव महिमा प्रभुको छ गाथा । (१/१)

८. रसवत्

पार्थिव शवमा घुम्दै फूलमाला चढाउन
नेपाली जनता लागे लाश हेर्दै सजाउन । (१४/३७)

९. अत्युक्ति

डुल्लिखन् आज खुलेर लेकतटमा स्वच्छन्दतामा रही
आफै जून बनेर छाई नभमा नौलो सिरानी भई

खोली व्यापक दृष्टिभिन्न मनको घुम्दै छहारीतिर

हेछिन् आज रमाइ पर्वतहरू कैलासको मास्तिर । (१५/५१)

यस महाकाव्यमा अलङ्कारको आयोजन कृत्रिम रूपमा नभएर सहज, स्वभाविक र स्वतस्फूर्त रूपमा गरिएको छ । काव्यको लय र भाव दुवैलाई जीवन्त र सशक्त तुल्याउने काम यसमा प्रयुक्त विभिन्न अलङ्कारहरूले गरेका छन् । समग्रमा यस काव्यमा प्रयुक्त वाक्यात्मक समानान्तरता, पुनरावृत्ति र अनुप्रासले काव्यको लयलाई उत्कर्षता प्रदान गर्नुका साथै सिद्धो काव्यलाई नै गेयात्मक तुल्याउने काम गरेका छन् ।

४.१.९ व्याख्या र निष्कर्ष

ओमवीरसिंह बस्न्यातको **पासाङ ल्हामू** महाकाव्य प्रथम प्रकाशित महाकाव्य हो । प्राक्कथनबाहेक १५ सर्ग, २६१ पृष्ठ र ११५८ श्लोकमा संरचित प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तु ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित छ । पर्वतारोही वीराङ्गना नेपाली नारी पासाङ ल्हामूको जीवनको आरम्भदेखि मृत्युपर्यन्त वीरताको वर्णन नै यस महाकाव्यको विषयवस्तु हो । पूर्वीय महाकाव्य मान्यतालाई यस महाकाव्यले आगाले पनि धीरवीर नायक भन्ने ठाउमा नायिका प्रधान बनाइएको छ । नेपाली महाकाव्य लेखन परम्परामा वीराङ्गना नारीलाई केन्द्रीय चरित्र बनाएर लेखिएको यो महाकाव्य नै नायिका प्रधान प्रथम महाकाव्य हो । यसर्थ यो महाकाव्य नेपाली महाकाव्यमा नौलो प्रयोग हो । यद्यपि पासाङ ल्हामूको जीवनीमा आधारित यस महाकाव्यको पूर्ण रूपमा उनको जीवनचरित्रलाई प्रष्ट्याउन सकेको छैन । पासाङको पूर्ण जीवन वृत्तान्त काव्यमा पाइदैन, उनको जीवनी थाहा पाउन अर्को पुस्तकको सहारा लिनुपर्ने नै हुन्छ । यति सम्मकी पासाङ कहिले जन्मी? उसका मातापिता को थिए ? पारिवारिक पृष्ठभूमि कस्तो थियो ? सगरमाथा चढ्ने प्रयास कतिपटक गरी ?, सगरमाथाको सफल आरोहण कहिले गरी र कुन दिन हराई?, कुन दिन लास ल्याइयो? आदि जस्ता प्रश्नतिर काव्य मौन रहेको छ । चरित्रचित्रणका दृष्टिले पनि प्रस्तुत काव्य दोषमुक्त बन्न सकेको छैन । अल्पसङ्ख्यक सहभागी रहेको प्रस्तुत महाकाव्यमा पात्रहरूको चरित्रचित्रण उपयुक्त ढङ्गले गरिएको पाइदैन । उपयुक्त ढङ्गले पात्रहरूलाई क्रियाशील नगराई कविले भिनो कथावस्तुलाई एकोहोरो ढङ्गले अगाडि बढाएको पाइन्छ । वीराङ्गना **पासाङ ल्हामू** सेर्पाकै बारेमा लेखिएको भए पनि यसमा शेर्पा समाजको बारेमा गहिराइसम्म पुगेर प्रकाश पारिएको पाइदैन । थोरै पात्रको प्रयोग गर्नु, काव्यका सबै पात्रहरूलाई अनुकूल सहभागीका रूपमा चित्रण गरिनु, हिमाललाई पनि मानवीकरण गरेर पात्र स्थापना गर्नु आदि यसका उल्लेख्य पक्ष हुन् । परिवेश विधानका दृष्टिले यस काव्यलाई हेर्दा यसमा स्थानिक र कालिक परिवेशभन्दा

प्राकृतिक परिवेश सबल रहेको पाइन्छ । इतिहास प्रसिद्ध विषयवस्तु भए पनि काव्यमा कतै पनि कालिक परिवेशलाई बुझाउने तिथिमिति उल्लेख गरेको पाइदैन । महाकाव्यभरि आद्योपान्त प्रकृतिको चित्रण गरिएको पाइन्छ । प्रकृतिका शान्त, सौम्य, विकराल, रौद्र, भयानक, उराठ आदि अनेक रूपको वर्णन गर्दै कविले महाकाव्यापेक्षित परिवेशलाई समेटेको पाइन्छ । प्रस्तुत महाकाव्यको उद्देश्य **पासाङ ल्हामू** जस्ता नारीहरूको अदम्य सामर्थ्यको गुणगान सहित त्यसबाट अभिव्यञ्जित नारीगत साहसिक उत्कर्षताको प्रकटीकरण गर्नु हो । नारी साहस, नारी उत्साह, नारी गौरव, नारी उत्सर्ग, नारी आदर्श, नारी ममता, नारी जोश, नारी वीरत्व, नारी दायित्व, नारी स्वतन्त्रता, नारीभावना आदि नारीका विविधपक्षहरूलाई स्पष्ट पार्नु पनि यस काव्यको उद्देश्यको रूपमा रहेको पाइन्छ । यस काव्यमा अधिक रूपमा तृतीय पुरुष र त्यसपछि ठाउठाउामा प्रथम पुरुष कथनपद्धतिको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । वसन्ततिलक, शार्दूलविक्रीडित, इन्दिरा, मालिनी, शिखरिणी, अनुष्टुप, वंशस्थ, तोटक इन्द्रबजा, द्रूतविलम्बित, पृथ्वी, भुजङ्गप्रयात, पुष्पिताग्रा, प्रहर्षिणी, वियोगिनी र उपजाति गरी १६ वटा छन्दको प्रयोग गरिएको यस महाकाव्यमा अङ्गीरसका रूपमा वीर र अङ्गीरसका रूपमा करुण, रौद्र, भयानक, अद्भूत र शान्त रस प्रयोग भएका छन् । अनुप्रास, उपमा, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त, रूपक, स्मरण, स्वभावोक्ति, परिकर, रसवत्, अत्युक्ति आदि अलङ्कारको स्वतःस्फूर्त प्रयोग भएको यस महाकाव्यको भाषा सरल बोधगम्य र सम्प्रेषणीय अनि शैली उच्च रहेको पाइन्छ । कतिपय अप्रचलित एवम् कम प्रचलित शब्दको प्रयोगका साथै विभिन्न अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोगले काव्यलाई श्रुतिमधुर एवम् गेयात्मक तुल्याएको छ ।

४.२ सेवा सैनिक भ्रपट महाकाव्यको विश्लेषण

४.२.१ परिचय

ओमवीरसिंह बस्न्यातको **सेवा सैनिक भ्रपट** महाकाव्य २०५६ साल आश्विनमा प्रकाशित भएको महाकाव्य हो । यसलाई बाबा प्रकाशनले प्रकाशनमा ल्याएको हो । प्रकाशनका हिसाबले **पासाङ ल्हामू** महाकाव्यपछि यो दोस्रो महाकाव्य हो । यसमा सैनिक सेवामा लागेर देशको सेवा गरेका भ्रपटबहादुर राणाको जीवनीमा आधारित कथावस्तु रहेको छ । यस महाकाव्यको विश्लेषण विभिन्न शीर्षकहरूमा निम्नानुसार गरिएको छ :

४.२.२ संरचना

विवेच्य महाकाव्य सेवा सैनिक भूपटको मुखपृष्ठमा रातो गाता राखिएको छ । त्यसको सिरानमा शीर्षक (सेवासैनिक भूपट) राखिएको छ। त्यसको मुनि विधा (महाकाव्य) राखिएको छ । त्यसको मुनि सैनिक भूपटबहादुर राणाको तस्वीर राखिएको छ । तस्वीरको ठीक तलतिर लेखकको नाम (डा. ओमवीरसिंह बस्न्यात) राखिएको छ । प्रस्तुत महाकाव्यको मुखपृष्ठमा महाकाव्यको नाम सेतो अक्षरमा विधा कालो अक्षरमा, नायकको फोटो श्यामश्वेत र लेखकको नाम रातो अक्षरमा प्रस्तुत गरिएको छ । अगाडिको बाहिरी गाताको भित्रपट्टि र त्यसपछिको एक पाना खाली राखिएको छ । त्यसपछिको पानामा महाकाव्यको नाम, विधा र लेखकको नाम दिइएको छ । त्यही पानाको भित्रपट्टि प्रकाशक (बाबा प्रकाशन), संस्करण, सर्वाधिकार, मूल्य, कम्प्युटर सेटिङ र मुद्रकको परिचय दिइएको छ । त्यसपछि पानामा नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान (हाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान) का पूर्वकुलपति माधवप्रसाद घिमिरेको मन्तव्य राखिएको छ । त्यसपछिको पाना खाली राखिएको छ । अर्को पानामा वासुदेव त्रिपाठीको मन्तव्य राखिएको छ । त्यसपछिको पानामा **सेवासैनिक भूपट महाकाव्यभित्र रमाउदा भन्ने शीर्षकमा घटराज भट्टराईको मन्तव्य राखिएको छ । त्यसपछिको पाना खाली राखिएको छ । अर्को पानामा यसरी प्रेरणाप्रद वातावरण बन्यो भन्ने शीर्षकमा लेखकको प्राक्कथन राखिएको छ । त्यसपछिको पानामा समर्पण राखिएको छ । अर्को पृष्ठबाट महाकाव्यमा प्राक्कथन शीर्षकमा सुरु भएको छ । प्रस्तुत महाकाव्य पृष्ठसङ्ख्या एकदेखि दुईसय छत्तीससम्म डिमाइ आकारमा बृहत् स्वरूपकै देखिएको छ ।**

बस्न्यातको सेवा सैनिक भूपट महाकाव्य प्राक्कथन बाहेक उन्नाईस विश्राममा पूर्ण भएको छ । यस महाकाव्यमा बद्धलय ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । चार पाउको एक श्लोक हुने शास्त्रीय वार्णिक विविध छन्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । यसमा जम्मा १०९९ श्लोकहरू रहेका छन् । यसका प्रत्येक विश्राममा शीर्षक र छन्दको नाम दिइएको छ । यसका प्रत्येक विश्रामका शीर्षक, श्लोकसङ्ख्या र छन्द निम्न अनुसार छन् :

विश्राम	शीर्षक	श्लोक सङ्ख्या	छन्द
-	प्राक्कथन	छत्र	उपजाति
प्रथम	मङ्गलाचरण	छद्	वसन्ततिलका
द्वितीय	भूपट पुर्खा औ विवाह सम्बन्ध	ठण	शार्दूलविक्रीडित इन्दिरा र द्रूतविलम्बित
तृतीय	सैनिक सेवा प्रवेश	छण	तोटक र मालिनी

चतुर्थ	-	छत्र	इन्द्रवज्रा र अनुष्टुप
पञ्चम	विश्वयुद्धको हल्ला	छत्र	भुजङ्गप्रयात र वसन्ततिलका
षष्ठ	प्रथम विश्वयुद्ध	छत्र	अनुष्टुप र इन्द्रवज्रा
सप्तम	-	टद्	अनुष्टुप र पृथ्वी
अष्टम	सिग्नल हेलियोग्राफ स्कूलमा	छघ	अनुष्टुप र उपेन्द्रवज्रा
नवम	स्याङ्जा बडाहाकिम पदभार	टण	अनुष्टुप र शिखरिणी
दशम	तोरण चिन्ता	छघ	शिखरिणी, शार्दूलविक्रीडित द्रुतविलम्बित
एकादश	भूपट पोखरा सरुवा	छत्र	द्रुतविलम्बित र स्वागता
द्वादश	भापा मोरङ सरुवा	छत्र	द्रुतविलम्बित र स्वागता
त्रयोदश	पुनः डोटी गौडा हाकिममा बहाली	छण	मन्दाक्रान्ता र अनुष्टुप
चतुर्दश	दोस्रो विश्वयुद्ध	ठट	अनुष्टुप्, दुर्मिला, पञ्चचामर
पञ्चादश	विश्वशान्ति नारा उदय	छत्र	पञ्चचामर, उपजाति शार्दूलविक्रीडित र तोटक
षोडश	घरकाज तथा अन्य क्षेत्रमा सेवारत	छत्र	तोटक र इन्द्रवज्रा
सप्तदश	तोरण वियोग	छद्द	अनुष्टुप् वियोगिनी
अष्टादश	भूपट मृत्यु	छठ	इन्द्रवज्रा र वसन्ततिलका
एकोनविंशति	भूपट गाथा	ढढ	वसन्ततिलका र अनुष्टुप्

माथि उल्लेख गरिए अनुसार प्राक्कथन सहित बीस विश्राम (सर्ग) मा विभाजित यस महाकाव्यमा न्यूनतम ४९ श्लोकदेखि अधिकतम ७६ श्लोकसम्मको विस्तार भएको देख्न सकिन्छ । यस महाकाव्यले पूर्वीय महाकाव्य मान्यताको परिपालनमा पूर्णरूपमा रुचि देखाएको छ । प्रस्तुत महाकाव्यमा भूपटबहादुर राणासाग सम्बन्धित विभिन्न चित्र (तस्वीर) हरूको प्रयोग पनि देख्न सकिन्छ । प्रस्तुत महाकाव्यको सातौं विश्राममा एक, दसौंमा एक, चौधौंमा दुई र अठारौं विश्राममा दुई गरी जम्मा ६ वटा चित्रको प्रयोग भएको देखिन्छ । यसरी प्रस्तुत महाकाव्य

आन्तरिक रूपमा प्राक्कथन सहित बीस सर्ग (विश्राम) मा २३६+१२०२४८ पृष्ठ र १०९९ श्लोकको विस्तारित आयाममा पूर्ण भएको देखिन्छ ।

४.२.३ विषयवस्तु

प्रस्तुत महाकाव्यको विषयवस्तु भूपटबहादुर राणाको जीवनीसाग सम्बन्धित छ । यस महाकाव्यमा भूपटबहादुर राणाले सैनिक सेवामा प्रवेश गरेर विश्वयुद्धहरूमा भाग लिई नेपालीहरूलाई वीर जातिका रूपमा विश्व सामुमा परिचित गराएको तथा साहित्यका माध्यमबाट नेपाली भाषा र साहित्यको उत्थान गरेको अनि विभिन्न ठाउँमा बडाहाकिम भई समाजसेवा गरेको मूल प्रसङ्गलाई कथावस्तुको रूपमा लिइएको छ । उन्नाईस विश्राम सहित एक प्राक्कथन खण्डमा विन्यस्त गरिएको यो महाकाव्य खास गरी नेपाली लोकगाथाहरूबाट प्रभावित देखिन्छ । यस महाकाव्यको आरम्भमा प्राक्कथन रहेको छ । यसमा नेपालको महिमाको वर्णन र यस काव्यका नायक भूपटले देशका निम्ति गरेको योगदानको वर्णन गरिएको छ । त्यसपछि महाकाव्यको पहिलो सर्गमा मङ्गलाचरण आएको छ ।

यस महाकाव्यको कथानक आरम्भ द्वितीय विश्रामबाट सुरु भएको छ । द्वितीय विश्राममा भूपटको वंश वर्णन गरिएको छ । तेस्रो सर्गमा भूपट सैनिक सेवामा प्रवेश गरेको वर्णन छ । उनी सैनिक सेवामा प्रवेश गरेपछि गम्भीर बिरामी परेको उल्लेख छ । चौथो विश्राममा उनले सैनिक पेसा अपनाएर जागिर खादा महसुस गरेको हर्ष उत्साह, आनन्द आदिको वर्णन गरिएको छ । पाचौं विश्राममा विश्वयुद्ध हुने हल्ला र त्यसले पार्ने प्रभावको वर्णन छ । त्यही विश्वयुद्धको हल्लासागै सैनिकहरूले विचलित हुन नहुने सैनिक कर्तव्यको उल्लेख गरिएको छ । छैटौं र सातौं विश्राममा प्रथम महायुद्धको विशद् वर्णन गरिएको छ । नेपाली सेनाको नेतृत्व गरी भूपटले बेलायतको पक्षबाट लडाइ गरेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । नेपाली सैनिकहरूले प्रथम विश्वयुद्धमा देखाएको वीरता र शूरताको वर्णन छ । आठौं विश्राममा भूपट सैनिक शिक्षा लिन हेलियोग्राफ स्कूलमा भर्ना भएको र त्यहा उनले हासिल गरेको अनुभवको वर्णन छ । त्यही स्कूलमा रहादा साहित्यतर्फ प्रवृत्त भई गद्यमा रचना लेख्न थालेको उल्लेख गर्दै १९७७ को मकै पर्वले काव्य नायकमा केही आशङ्काहरू उब्जाएको वर्णन छ । नवौं विश्राममा भूपट स्याङ्जाको बडाहाकिम भएको प्रसङ्ग छ । स्याङ्जामै उनले दोस्रो बिहे गरेका र यसबाट प्रथम पत्नी तोरण दुःखी भएको प्रसङ्ग छ । दसौं विश्राममा भूपटले दोस्रो बिहे गरेपछि प्रथम पत्नी तोरणको मानसिकताको भव्य चित्रण गरिएको छ । एघारौं विश्राममा भूपटको पोखरामा सरुवा भएको प्रसङ्ग छ । बारौं विश्राममा भूपट भूपा मोरङमा सरुवा भई त्यहा कार्य गरेको वर्णन छ । तेरौं विश्राममा भूपट डोटीमा सरुवा भएको वर्णन छ । त्यही बेलामा नेपालमा महाभूकम्प गएको उल्लेख छ । चौधौं

विश्राममा दोस्रो विश्वयुद्धको वर्णन गर्दै त्यस युद्धमा नेपालले बेलायती सेनाको पक्षबाट लडेको र यस काव्यका नायकले त्यसको नेतृत्व गरी देखाएको वीरताको वर्णन छ । पन्ध्रौँ सर्गमा विश्वमा शान्ति स्थापना हुनुपर्ने कुराको वर्णन गर्दै संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापनाको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । सोरौँ विश्राममा यस काव्यका नायक भूपटले घरकाज तथा अन्य विविध क्षेत्रमा संलग्न भएर कार्य गरेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । सत्रौँ विश्राममा नायकको जेठी पत्नी तोरणको मृत्युको प्रसङ्ग र त्यसबाट काव्य नायकलाई परेको असरको वर्णन छ । अठारौँ विश्राममा काव्य नायक भूपटको मृत्युको प्रसङ्ग छ । उन्नाइसौँ विश्राममा काव्य नायकको गाथालाई निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तु महाकाव्यापेक्षी उपयुक्तताका दृष्टिले सघन र गरिमामय भएर प्रस्तुत हुन सकेको छैन । महाकाव्यलाई अपेक्षा गर्ने कवित्व र विषयवस्तु यस महाकाव्यले पस्कन सकेको छैन । पूर्ववर्ती महाकाव्य पासाड लहामून्दा केही विस्तृत परिवेश भए पनि यसको कथानक सुगठित छैन । पञ्चसन्धि, पञ्चकार्यावस्था र अर्थप्रकृतिको महाकाव्यापेक्षी तालमेल यसमा छैन । यस महाकाव्यको आदि भाग भूपटले सैनिक सेवामा प्रवेश गर्नु, मध्य भाग विभिन्न विश्वयुद्धमा भाग लिनु र विभिन्न जिल्लाको वडा हाकिम भई कार्य गर्नु तथा अन्त्य भाग काव्य नायकको मृत्यु हुनु रहेको छ ।

४.२.४ सहभागी र सहभागिता

सेवा सैनिक भूपट बहुसङ्ख्यक पात्रहरू लिएर देखा परेको महाकाव्य भए पनि महाकाव्यका लागि अपेक्षित हुने र महाकाव्यात्मक कथानकको कार्य व्यापारलाई अगाडि बढाउने पात्रहरू भने अत्यन्त न्यून छन् । यस महाकाव्यले व्यापक परिवेश विधान ओगेटेको हुनाले पनि सोसाग सम्बन्धित विभिन्न पात्रहरू यस महाकाव्यमा रहेका छन् । यस महाकाव्यमा प्रयुक्त पात्रहरू भूपट, भूपटको वंश वर्णनका क्रममा आउने हरिराम, रामकृष्ण, रणबहादुर, बाल, त्यस्तै गरी पण्डित, दमाई, तोरण, लक्ष्मी, भूपटका बाल्यकालका साथी, भाई, बहिनी, भूपटको छोरो यज्ञ, डाक्टर, बैद्य, सैनिकहरू, विस्मार्क, अष्ट्रियाका राजकुमार राजकुमारी, हेलियोग्राफ स्कुलको अफिसर, सुब्बा कृष्णलाल, ज्योतिषी, चन्द्रशमशेर, भीमशमशेर, जुद्ध शमशेर, गाइने, प्रथम विश्वयुद्ध र द्वितीय विश्वयुद्धमा संलग्न सैनिकहरू आदि रहेका छन् । यी मध्ये भूपट यस काव्यका नायक रहेका छन् । त्यसैले उनको महाकाव्यमा प्रमुख हैसियत रहको छ । तोरणलाई यस महाकाव्यमा सहायक पात्रका रूपमा राख्न सकिन्छ। तर उसको भूमिका सहायक चरित्रको भैं देखादैन । अन्य सबै पात्रहरू गौण र निष्क्रिय पात्रका रूपमा आएका छन् । यसैले यस महाकाव्यको कार्य व्यापारका दृष्टिले पात्रविधान अत्यन्त कमजोर देखा पर्छ । कुनै पनि चरित्रले

यस महाकाव्यमा उत्कर्षता र जीवन्तता प्राप्त गर्न सकेनन् । यस महाकाव्यमा भूपटलाई नायकत्व प्रदान गरिएकाले उनका चारित्रिक प्रकार र अभिलक्षणलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

४.२.४.१ भूपटका चारित्रिक प्रकार र अभिलक्षण

भूपट यस महाकाव्यका नायक हुन् । उनी यज्ञ शमशेरका पिता तोरण र लक्ष्मीका पति तथा बालनरसिंहका पुत्रका रूपमा देखिन्छन् । त्यसैले उनी पिता, पुत्र, पति र सैनिक भूपटका रूपमा यस महाकाव्यमा देखा परेका छन् । वीर, विजयाकाङ्क्षी, उदार, नैतिक रूपले सत् चरित्र, कर्मठ, समाजसेवी, राष्ट्रभक्त, वीर नेपालीका रूपमा महाकाव्यमा उनको भूमिका देखिन्छ । भूपट वीर चरित्रका रूपमा यस महाकाव्यमा देखा परेका छन् । उनका सम्पूर्ण दुर्गुणहरूलाई कविले लुकाएर यस महाकाव्यमा धीरोदात्त नायकका रूपमा उनलाई चिनाउने प्रयास गरिएको छ । उनी एक वीर र कुशल सिपाहीका रूपमा महाकाव्यमा देखा परेका छन् । भूपटको सैनिक व्यक्तित्व मात्र नभएर काव्यमा साहित्यिक व्यक्तित्वलाई पनि देखाइएको छ । उनी विभिन्न गद्यको रचनामा संलग्न रहेको र मकै पर्वले उनलाई सशङ्कित पारेको प्रसङ्ग महाकाव्यमा छ । उनले विभिन्न जिल्लामा वडाहाकिम भएर सामाजिक सेवा गरेको प्रसङ्ग पनि महाकाव्यमा देख्न सकिन्छ । भूपटले विश्वयुद्धमा भाग लिई वीरतापूर्वक लडेर नेपाली जातिको वीरताको इतिहासलाई अक्षुण्ण राखेको प्रसङ्ग पनि देखिन्छ । चन्द्रशमशेरको मृत्युपछि भीमशमशेरले उनलाई अविश्वास गरी जागिर खोसेको र पछि उनलाई रिभाएर पुनः वडाहाकिममा बहाली भएको प्रसङ्ग पनि उल्लेख छ । स्याङ्जाको वडाहाकिम भएको बखत जेठी श्रीमतीमाथि सौता हाल्न पनि पछि नपर्ने काव्य नायकलाई कविले त्यसलाई ढाक छोप गर्ने प्रयास गरेका छन् । उनमा राष्ट्रप्रेम, जातीय प्रेम, वीरत्व साहस, शूरता, धीरता, गम्भीरता जस्ता विशेषताहरू देखा पर्छन् । जीवनका अन्तिम क्षणहरूमा उनी अस्वस्थ हुन्छन् र स्वास्थ्य लाभका लागि जनकपुर जान्छन् र त्यही उनको मृत्यु हुन्छ ।

समग्रमा भूपट यस काव्यका नायक हुन् । उनकै जीवनीमा यस महाकाव्यको सूक्ष्म कथानक अगाडि बढेको छ । उनको पहिचान एक कर्मठ सैनिकका रूपमा रहेको छ। साथसाथै शूरता, वीरता, धैर्यता, धीरता, समाजसेवी, साहित्यप्रेमी, राष्ट्रप्रेमी जस्ता व्यक्तित्वको पनि उनले विकास गरेको देखिन्छ । भूपटलाई लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

यस महाकाव्यमा प्रस्तुत गरिएका अन्य पात्रहरू उल्लेखनीय छैनन् । ती चरित्रहरूले महाकाव्यमा कुनै परिवर्तनकारी भूमिका र हैसियत राख्दैनन् । कवि महाकाव्यमा एकातिर भ्रपटलाई दोस्रो बिहे गरी तोरणमाथि सौता हाल्न लगाउछन् अनि अर्कोतिर तोरणको मृत्युमा भ्रपटलाई बेसरी रुन लगाउछन् । यसले गर्दा यो महाकाव्यमा चरित्रहरूले उत्कृष्टता र जीवन्तता प्राप्त गर्न सकेनन् । एक चरित्रले अर्को चरित्रलाई उत्कर्षता प्रदान गर्नुपर्ने त्यो यहाँ हुन सकेको छैन । साच्चै भन्ने हो भने भ्रपट बाहेक अन्य पात्रहरू पात्रका लागि, पात्रका रूपमा र परिवेश वर्णनका क्रममा प्रसङ्गवश आएका छन् । सहायक पात्रका रूपमा चर्चा गर्न सकिने र महाकाव्यमा एक सर्ग खर्च गरेर वर्णन गरिएको तोरणको पनि महाकाव्यमा कुनै खास हैसियत छैन । ऊ कठपुतलीकै रूपमा यस महाकाव्यमा आएको छ । उसले नायकका दुर्गुणहरूलाई तथा आफूमाथि भएको अपमान र अन्यायलाई विरोध गर्न सकेकी छैन । तोरणको चरित्रले न त यहाँ नायकले उत्कर्षता नै प्राप्त गर्छ, न त अपकर्ष नै प्राप्त गर्छ, न महाकाव्यको कथानकले कुनै गम्भीर मोड नै लिन्छ । शाकुन्तलमा सहायक चरित्रका रूपमा आएका दुर्वासाले जसरी महाकाव्यमा गम्भीर मोड ल्याएका छन् । त्यस्तै मोड यस महाकाव्यमा कुनै पनि चरित्रको आगमनले ल्याएको छैन । यहाँ वर्णनका क्रममा भ्रपटका पुस्ताहरू प्रसङ्गवश नै आएका छन् । त्यसैगरी प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धका रूपमा वर्णनमा आउने सैनिकहरू तथा विस्मार्कको वर्णन प्रसङ्गवश आएको छ । भ्रपटको छोरो यज्ञ हो भनी महाकाव्यमा उल्लेख त गरिएको छ । तर लक्ष्मी या तोरण कसको छोरो हो भन्न कञ्जुस गरिएको छ । यसले जीवनीपरक महाकाव्यका लागि उत्कर्षता दिदैन । यी पात्रहरू ऐतिहासिक भए तापनि कसैको पनि समय उल्लेख गरिएको छैन । त्यसैगरी गाइने पात्रको प्रयोग एकपटक भएको छ । जसले महाकाव्यात्मक गरिमालाई उत्कर्षता प्रदान गर्न कुनै भूमिका खेल्दैन । त्यस्तै पण्डित, ज्योतिषी, डाक्टर, वैद्य, बाल्यकालका साथी आदि प्रसङ्गवश आएका छन् । त्यसैले यी सबै पात्रहरू गौण पात्रका रूपमा रहेका छन् । यहाँ उल्लेख भएका प्रायः सबै पात्रहरू वर्गीय पात्रकै रूपमा देखा परेका छन् । भीमशमशेरको आगमनपछि महाकाव्यको कथानकले केही नयाँ मोड लिन खोजेको देखिए पनि अन्त्यमा महाकाव्य पुरानै धारमा फर्किएको छ ।

समग्रमा यस महाकाव्यमा कुनै पनि चरित्र जीवन्त र उत्कृष्ट हुन सकेनन् । बरु अधिल्लो महाकाव्य पासाङ ल्हामूकी नायिका पासाङ ल्हामूले चारित्रिक उत्कर्षता प्राप्त गर्न सकेकी छ । भ्रपटलाई ज्यादा आदर्श देखाउने नाममा भ्रपटको स्वतन्त्र चरित्र महाकाव्यमा नदेखिई कविको कठोर नियन्त्रणमा शुष्क बनेर देखा परेको छ । त्यसैले प्रस्तुत महाकाव्य चरित्र विधानगत विविधताको दृष्टिले अत्यन्त शिथिल र क्षतिग्रस्त बन्न पुगेको छ ।

४.२.५ परिवेश विधान

सेवा सैनिक भ्रपट महाकाव्यमा महाकाव्यापेक्षी व्यापक परिवेश विधानको आयोजना गरिएको छ । भ्रपटको पुख्र्यौलीदेखि मृत्युसम्मको वर्णन गर्ने क्रममा यस महाकाव्यले विस्तृत परिवेश विधानलाई समेटेको छ । परिवेश विधान अन्तर्गत देश, काल र वातावरण पर्छन् । यी तीनवटै पक्षहरू यस महाकाव्यमा चित्रित भएका छन् ।

यस महाकाव्यमा स्थानको रूपमा विभिन्न ठाउँको वर्णन गरिएको छ । कविको पुख्र्यौली घर, चाबहिल, बालुवाटार आदि काठमाडौंली स्थानिक परिवेशका रूपमा आएका छन् । त्यस्तै प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धको वर्णन गर्ने क्रममा भारतका विभिन्न स्थानहरू बेलायत, जर्मनी, फ्रान्स, अमेरिका, जापान, अष्ट्रिया, सर्बिया, हङ्गेरी, रुस आदि देशको उल्लेख भएको छ । त्यसै गरी भ्रपट बडाहाकिम भएर नेपालका विभिन्न जिल्लाहरूमा गएको प्रसङ्ग छ । स्याङ्जा, डोटी, भापा मोरङ, दोलखा, पोखरा आदि जिल्लाहरूको उल्लेख छ । त्यसैगरी भ्रपटको मृत्युका क्रममा जनकपुर र कमला नदीको किनारको वर्णन पनि छ ।

यस महाकाव्यमा प्रयुक्त काल वा समयका बारेमा पाठक आपतैले अनुमान लगाउनु पर्ने अवस्था छ । यहाँ भ्रपट कहिले जन्मिए भनेर कुनै तिथिमिति दिइएको छैन । कवि न त भ्रपटको जन्म समय दिन्छन् न त उमेर नै दर्साउँछन् । न त युद्धको मिति दिन्छन् न मृत्युको मिति दिन्छन् । इतिहास पुरुषलाई खोतलिदिदा समय परिचय दिइदिने हो भने नायकको जीवनी खोज्नु, इतिहास खोज्नु पाठकले अर्को पुस्तक खोज्नुपर्ने हुन्थ्यो होला । न त पुराना कालको साहित्य, व्यक्ति, इतिहासको आज हामी सामु समय निक्कै गर्नु कठिनाई रहन्थ्यो (शर्मा, २०६९ : ७४२) । **पासाङ ल्हामू** महाकाव्यमा पनि यो त्रुटि देखिन्छ । यस महाकाव्यमा भुइँचालोको प्रसङ्ग छ । यसले महाकाव्यको समय १९९० निर्धारण गर्न सजिलो भएको छ । त्यस्तै प्रथम विश्वयुद्धको प्रसङ्ग छ । यसले सन् १९१४ देखि १९१९ सम्मको समयावधिलाई देखाउँछ । त्यस्तै द्वितीय विश्वयुद्धको प्रसङ्ग छ । यसले इस्वी १९४५ अघिको समयलाई देखाउँछ । यहाँ संयुक्त राष्ट्रसंघ स्थापनाको प्रसङ्ग छ । यसले सन् १९४५ पछिको कालावधिलाई देखाउँछ । त्यसैगरी भ्रपट २०२८ साल भाद्र ३१ गते जनकपुर गएको र त्यसको केही समयपछि उनको मृत्यु भएको छ । यी सबै घटनाक्रमबाट तथा भ्रपटको जन्मदेखि मृत्युसम्म करिब ७० वर्षको कालावधि यस महाकाव्यमा घटित भएको छ ।

यस महाकाव्यमा प्राकृतिक परिवेशको विधान सहज रूपमा गरिएको पाइन्छ । बस्न्यात स्वच्छन्दतावादी महाकाव्यकार भएकाले उनले प्रकृतिको रोमान्टिक चित्रणतर्फ रुचि देखाएका छन् । यही स्वच्छन्दतावादी महाकाव्य परम्पराका आरम्भकर्ता देवकोटाका महाकाव्य पढिरहेका पाठकका लागि भने बस्न्यातको प्रकृति चित्रण फिक्का सावित हुन्छ । यस महाकाव्यमा

स्वच्छन्दतावादी मान्यता अनुसार जसरी सहज, स्वतःस्फूर्त, प्रवाहमय रूपमा प्रकृति चित्रण वा प्राकृतिक परिवेश विधान रूपमा प्रकृति चित्रण वा प्राकृतिक परिवेश विधान हुनु पथ्यो त्यसमा भने कविले कञ्जुस्याई नै गरेको देखिन्छ । यस महाकाव्यमा कविले प्रकृतिका शान्त, उग्र, विकराल, भयानक, उराठ, नैराश्य, सौम्य आदि अनेक रूपको चित्रण गरिएको छ । प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रकृतिको वस्तुपरक र आत्मपरक दुवै चित्रण भएको पाइन्छ । केही उदाहरणहरू यस प्रकार छन् :

स्वच्छन्द वातावरण

सरल पुष्प ती रागमा खुले
प्रथम ज्योति त्यो पुञ्जमा दुले ।
बृहत ज्ञानका भावना भुके
सकल सिर्जना शीतमा रुके ॥ १: १२
प्रकृतिको शान्त र सौम्य रूपः
गहन ज्योतिको तेज आउदा
सरस विन्दुको चाल छाउदा ।
अधिक मोहमा रङ्ग पोखियो
सुखद जीवनी स्वच्छ देखियो ॥ १:१३

प्रकृतिको रहस्यमय वातावरण

कसोरी कथा यो कहा सिर्जनु छ ।
कहा पुग्छ चोला सवै बिसर्नु छ ।
सवै व्यर्थ लाग्ने जगतको छ सार
वृथा अल्प लाग्ने अनौठो सिंगार ॥ ५:१५

उदास वातावरण

कति निर्जन ठाउँ छन् यहा
मनको भाव गए उदासमा
सकिए सब प्रेमको कथा
विरही प्राण बनी भए व्यथा ॥ १७ :३६

वियोगमय वातावरण

अव मौसम दिक्क लाग्दछ
मन दुःखी भई भट्ट गाल्दछ ।
उनको नवजीवनी अव
सपना तुल्य यहा रहे सब ॥ १७ :३ ।

शोकपूर्ण वातावरण

दिन रातभरी रुवाइ छन्
कसरी बस्नु उता तराइ भन् ।
अति छट्पट लाग्छ जीवन
मनमा आसु भरी छ तड्पन ॥ १७ :४५

प्रकृतिको वस्तुपरक वातावरण

सब अन्न भुले नव वृक्ष फुले
कतिका नवजीवन मार्ग खुले ।
अव अमृत धार कला महिमा
अति कोमल कान्ति नया पनमा ॥ १६ :४५

यसप्रकार प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रकृतिका विभिन्न रूपको वर्णन पाइन्छ । यसका साथै अनेक किसिमका वातावरणहरूको समेत चित्रण पाइन्छ । यस महाकाव्यमा चन्द्र, सूर्य, सन्ध्या, रात्रि, दिन, बिहान, प्रभात, उषा, वसन्त, शारदीय शोभा, हिमाल, पहाड, तराई, आदि अनेक किसिमको प्राकृतिक वर्णन भएको पाइन्छ । यहा प्राकृतिक परिवेश मात्र नभएर पात्रको मानसिक परिवेशको पनि चित्रण गरिएको पाइन्छ । यहा भूपटको प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धमा भाग लिन जादाको मानसिक अवस्था, भीमशमशेरले जागिर खोसिदिएपछिको मानसिक अवस्थाको चित्रण विश्वयुद्धमा भागलिन जादाको मानसिक अवस्था, भीमशमशेरले जागिर खोसिदिएपछिको मानसिक अवस्थाको चित्रण छ । त्यस्तै तोरणको आफूमाथि सौता हालेपछिको मानसिक अवस्थाको पनि चित्रण पाइन्छ । समग्रमा महाकाव्यापेक्षी परिवेश विधानगत अपेक्षाका दृष्टिले प्रस्तुत महाकाव्य उपयुक्त नै छ ।

४.२.६ उद्देश्य

यस महाकाव्यको मुख्य उद्देश्य भूपटबहादुर राणाको जीवनीलाई प्रस्तुत गर्नु रहेको देखिन्छ। यस महाकाव्यको शीर्षक नै सेवा सैनिक भूपट रहेकाले भूपटले सैनिक सेवामा लागेर देशका लागि गरेको योगदानलाई प्रस्तुत गरिएको छ। भूपटका जीवनका आरोह र अवरोहलाई प्रस्तुत गर्दै भूपटले सैनिक सेवामार्फत् प्रथम र द्वितीय विश्वयुद्धमा भाग लिई वीरतापूर्वक लडेर अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा नेपाल र नेपालीलाई वीर जाति र देशका रूपमा चिनाउन सहयोग पुऱ्याएको प्रसङ्ग यस महाकाव्यमा आएको छ। उनले देशका विभिन्न स्थानमा गएर गरेको देशको सेवा नेपाली भाषा र साहित्यमा पुऱ्याएको योगदानलाई पनि यस महाकाव्यमा प्रष्ट पार्ने काम भएको छ। वीर रसलाई अङ्गी रसका रूपमा उपयोग गरी भूपटको सामाजिक, सैनिक र साहित्यिक व्यक्तित्वलाई प्रस्तुत गर्नु यस महाकाव्यको मुख्य उद्देश्य हो।

४.२.७ दृष्टिबिन्दु

दृष्टिबिन्दु भन्नाले महाकाव्यमा महाकवि कहाँ बसेर कथानकलाई अगाडि बढाइरहेका छन् भन्ने बुझिन्छ। यस महाकाव्यमा कवि आफूलाई महाकाव्यको घेरा भन्दा बाहिर राखेर तटस्थ रूपमा प्रस्तुत भएका छन्। त्यसैले यस महाकाव्यमा तृतीय पुरुष वा बाह्य दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको देखिन्छ। यसलाई कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति भनिन्छ। यसरी महाकाव्यको वर्णन गर्ने सिलसिलामा कविको दृष्टि भूपटको वीर व्यक्तित्व, साहित्यिक व्यक्तित्व, सामाजिक व्यक्तित्वमा पर्न गएको छ। त्यसैले यस महाकाव्यको दृष्टिकेन्द्र पात्रका रूपमा भूपट नै रहेका छन्। महाकाव्य पढ्दै जादा कहीकही पात्रहरू 'म' का रूपमा पनि प्रस्तुत भएका छन्। पात्रहरूका बीचमा कहीकही संवाद पनि देख्न सकिन्छ। त्यसैले यस महाकाव्यमा संवादात्मक शैलीको पनि प्रयोग भएको छ। भूपटको विवाहको प्रसङ्गमा संवादात्मक शैली देख्न सकिन्छ। यसरी प्रस्तुत महाकाव्यमा कवि निबद्धवक्तृप्रौढोक्ति, कविनिबद्धप्रौढोक्ति र संवादात्मकता जस्ता दृष्टिबिन्दु-हरूको प्रयोग भएको देखिन्छ। यस्तो दृष्टिबिन्दुको प्रयोगले महाकाव्यलाई सहज र स्वभाविक बनाएको छ।

४.२.८ भाषाशैलीय विन्यास

भाषाशैलीय विन्यास महाकाव्यको बुनोटसाग सम्बन्धित छ। कृतिको बाह्य संरचनामा रहेका बुनोटहरूको योगबाट बुनोटको निर्माण हुन्छ (लुइटेल्, २०६७ : २३)। बुनोटभिन्न भाषा र शैलीसाग सम्बन्धित विभिन्न एकाइहरू बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कानर, छन्दकलय, अग्रभूमीकरण, प्रयुक्ति विविधता आदि पर्छन्। प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रयुक्त भाषाशैलीय विन्यासलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

४.२.८.१ प्रमुख सङ्केतक र सङ्केतित

सेवा सैनिक भ्रूपट महाकाव्यभित्र कतिपय कम प्रचलित, अन्य भाषाबाट लिएका र कतिपय अप्रचलित सङ्केतहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस महाकाव्यमा प्रयुक्त प्रमुख सङ्केतक र त्यसको सङ्केतितलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

क्र.सं	सङ्केतक	सङ्केतित	पृष्ठ सङ्ख्या
ज	खजाना	हतियारको भण्डार	द्व
द	म्याना	तरवारको खोल	द्व
घ	कर्मिष्ठ	दत्तचित्त	ट
ढ	नगीच	नजिक	जण
छ	रजत	सेता	द्वज
ट	सगर	आकाश	द्वज
ठ	पयर	खुट्टा	दद
ड	छैटी	हिन्दूहरूले जन्मको छैटी दिनमा गर्ने संस्कार विशेष	दछ
ढ	चूडाकर्म	व्रतबन्ध	दठ
जण	पिण्ड	श्राद्धमा हिन्दूहरूले दिवङ्गत पितृहरूलाई दिने खीर वा पिठोको डल्लो	दठ
जज	बगल	गोजी	दठ
जद	गच्छे	क्षमता	घट
जघ	नृप	राजा	छद
जद्व	गथासो	गनगन	छठ
जछ	मोर्चा	समूह	टज
जट	रेजिमेन्ट	संस्था	ठढ
जठ	किरिट	आभूषण	डछ, जघठ
जड	नियाा	न्याय	जण्ड, जटड
जढ	आमद	आनन्द	जण्ड
दण	फजुल	अनावश्यक	जदद्व
दज	उच्चाट	दिक्क लाग्दो	जदट
दद	बलबुना	क्षमता	जदट
दघ	अकेली	एक्की	जदढ
दद्व	धवल	सेतो	जघघ
दछ	अदव	शिष्टाचार	जघघ
दट	द्योकी	देउकी	जछछ
दठ	सेरेमोनियल	संवैधानिक	जडछ
दड	गम	योजना, सोचाइ	जठठ
दढ	कोप	आवेग	दजद

४.२.८.२ लय

सेवा सैनिक भ्रूपट महाकाव्य बद्ध लय ढाचामा लेखिएको छन्दोबद्ध महाकाव्य हो । यसमा शास्त्रीय वार्षिक छन्दको प्रयोग गरिएको छ । उपजाति, वसन्ततिलका, शार्दूलविक्रीडित, इन्दिरा, द्रुतविलम्बित, तोटक, मालिनी, इन्द्रवज्रा, शिखरिणी, स्वागता, मन्दाक्रान्ता, दुर्मिला, पञ्चचामर र

वियोगिनी गरी जम्मा १९ वटा छन्दको प्रयोग भएको छ । यस महाकाव्यका प्रत्येक सर्गमा छन्द र श्लोकहरूको वितरण निम्नानुसार गरिएको छ :

सर्ग	छन्दको नाम	श्लोक सङ्ख्या
प्राक्कथन	उपजाति	छज
प्रथम	वसन्ततिलिका	छद्
दोस्रो	शार्दूलविक्रीडित इन्दिरा द्रुतविलम्बित	द्वज दठ ज
तेस्रो	तोटक मालिनी	द्वढ ज
चौथो	इन्द्रवज्रा अनुष्टुप	छण ज
पाचौ	भुजङ्गप्रयात अनुष्टुप वसन्ततिलिका	दण घण ज
छैटौ	अनुष्टुप इन्द्रवज्रा	छण ज
सातौ	अनुष्टुप पृथ्वी	टण ज
आठौ	अनुष्टुप उपेन्द्रवज्रा	छद् ज
नवौ	अनुष्टुप शिखरिणी	छढ ज
दसौ	शिखरिणी शार्दूलविक्रीडित उपजाति	घद् द्व जठ
एघारौ	द्रुतविलम्बित स्वागता	छण ज
बारौ	स्वागता मन्दाक्रान्ता	छछ ज
तेरौ	मन्दाक्रान्ता शार्दूलविक्रीडित अनुष्टुप्	दृछ दृद्व ज
चौथौ	अनुष्टुप् वंशस्थ दुर्मिला पञ्चचामर	दण द्वट ट ज
पन्ध्रौ	पञ्चचामर उपजाति शार्दूलविक्रीडित उपजाति तोटक	जट ड द्व दृद् ज
सोरौ	तोटक इन्द्रवज्रा	छण ज

सत्रौ	वियोगिनी अनुष्टुप्	छघ ज्ञ
अठारौ	इन्द्रबज्रा वसन्ततिलका	छट ज्ञ
उन्नाइसौ	वसन्ततिलका अनुष्टुप्	जघ घट

शास्त्रीय वार्णिक छन्दको बद्धलय ढाचामा आधारित प्रस्तुत महाकाव्यमा सानुप्रासिक योजनाको पनि निर्वाह गरिएको छ । आद्योपान्त अन्त्यानुप्रासको निर्वाह यस महाकाव्यमा देख्न सकिन्छ । खास गरी यस महाकाव्यमा कविले अनुष्टुप छन्दको ज्यादा श्रुतिमधुर प्रयोग गरेका छन् । उल्लिखित छन्दहरूका गण र यतिका अपेक्षा अनुसारकै अक्षर संरचना भएका शब्दहरूको चयन गरिएकाले लय विधानमा पनि निरन्तरता कायम भएको देखिन्छ । यही लय विधानगत अन्वितिले छन्द सङ्गीतको श्रुतिनिनादमय प्रयोग हुन पुगेको छ । यसले महाकाव्यलाई भन आश्वाद्य बनाएको छ । यस महाकाव्यमा कवि छन्द भङ्ग हुने दोषवाट भने बचन सकेका छैनन् । छन्द मिलाउने क्रममा प्रशस्त व्याकरणिक विचलन पनि भएको देखिन्छ ।

४.२.८.३ अलङ्कार

सेवा सैनिक भ्रूपटमा विषयवस्तुगत कथ्यलाई विभिन्न अर्थालङ्कारको स्वभाविक प्रयोगद्वारा काव्यात्मक रमणियता पनि प्रदान गरिएको छ । यसमा प्रकृति, समाज, धर्म, संस्कृति, आदि क्षेत्रका विभिन्न बिम्ब, एवम् सन्दर्भको रमणीय प्रयोग पाइन्छ । उपमा, रूपक, दृष्टान्त, स्वभावोक्ति, अप्रस्तुत प्रशंसा, रसवत्, परिकर, उत्प्रेक्षा, विभावना आदि जस्ता अलङ्कारको प्रयोग यस माकाव्यमा देख्न सकिन्छ । केही उदाहरणहरू :

१. उपमा अलङ्कार

- (क) मधुर काव्यले भाव उज्ज्वल
अमर सिन्धु भै देखिए अब । १ : २२
- (ख) नियति चालका छन्द माधुरी
सलल सिन्दुको छाल भै गरी । १ : ३०
- (ग) सरस मुग्ध छन् सान्त्वनाभरि
अतुल ज्ञानको सिर्जनासरि १ : ३८
- घ. भ्रपट पूर्ण छन् भावनाभरि
मृदुल पुष्पका सिर्जनासरि । २ : २४

२. रूपक अलङ्कार

- (क) माताकै करुणा मिल्यो अब चढ्यो यी राष्ट्रका नायक
यौटा सुन्दार ज्योति जीवन बने पाएर अनो हक । २ : १६
- (ख) लक्ष्मी हौ सिर्जना सिङ्गार घरकी तिम्रो उज्यालो मुख
श्रद्धा आदर स्वाभिमान गुण नै देखिन्छ राम्रो सुख । २ : ६१
- (ग) लडाईं शान हो हाम्रो राष्ट्रको रूप गौरव
उत्साह ज्ञानको हासो यिनले खोल्दछन् अब । ७ : १

३. दृष्टान्त अलङ्कार

- (क) नौलो छ सारा हर बिम्ब गासी
आकाश जस्तै परिपूर्ण हासी । १८ : १२
- (ख) मत्स्य राज्य भए जस्तै
सानाठूला भनी भनी
शक्तिको होडमा हुन्थे
धोकेबाज पला बनी । १४ : १६
- (ग) कर्तव्य महिमा ठूलो
लाख शक्ति बढाउछ
दुःखमा साथ जो दिन्छ
मित्र ठूलो जनाउछ । ६ : ३१

४. अर्थान्तरन्यास अलङ्कार

- (क) सूर्यको विम्बमा नाच्छ
धर्तीको हर कामना
वीरको मुटुमा चल्छ
राष्ट्रको हर भावना र ५ : ३५
- (ख) धूवा कालो सबै जालो धर्तीमा अब विघ्न छ
संसारे दुःखको राको पीडा क्रन्दन घुम्दछ । ७ : ३५
- (ग) रवि रमाउछन् अब पारमा
पवन बग्दछ मञ्जुल सारमा
गजब ज्योति नयाा सिर्जना भयो
अमर दिव्यकला महिमा रह्यो ११ : ४९

५. स्वभावोक्ति अलङ्कार

- (क) प्रकृति चाल जो पूर्ण छाउदा
सब चराहरू कुञ्ज गाउदा
अब वसन्त यो बागमा डुल्यो
भ्रमर मुग्ध भै फूलमा भुल्यो । १ : ३२

६. विभावना अलङ्कार

सैन्य मोर्चा कहा होला धर्तीको कुन बचिमा
नाम नक्सा गरी हिड्थे टाढा छ कि नजिकमा । ८ : ७

७. अतिशयोक्ति अलङ्कार

श्री सूर्यको ज्योति लिएर हिड्थिन
नौला नयाा सिर्जन छाइ बड्थिन । १०:४२

८. प्रश्नालङ्कार

अब मालिक को ? यहा रह्यो
सब ईश्वर नै कता गयो
यसरी किन देह मार्दछ
किन यो जीवन नष्ट पार्दछ ? १७ : २९

बस्न्यात स्वच्छन्दतावादी भाव चेतना भएका महाकाव्यकार हुनाले उनको अलङ्कार योजना बनावटी र कृत्रिम नभई सहज र स्वभाविक नै छ । अलङ्कार प्रयोगले काव्यको

भावविधान र लयविधानलाई उत्कृष्टता र सशक्तता प्रदान गरेको छ । समग्रमा यस महाकाव्यको विम्बअलङ्कार योजना सार्थक छ ।

४.२.९ व्याख्या र निष्कर्ष

ओमवीरसिंह बस्न्यातले **पासाङ ल्हामू** शीर्षकको महाकाव्य प्रकाशित गरिसकेपछि दोस्रो महाकाव्यका रूपमा सेवासैनिक भूपट महाकाव्यको रचना गरी प्रकाशन गरेका छन् । प्राक्कथन बाहेक उन्नाइस विश्राम (सर्ग) मा रचिएको प्रस्तुत महाकाव्यमा न्यूनतम ४९ श्लोकदेखि अधिकतम ७२ श्लोकसम्मको श्लोक विस्तार देखिन्छ । उपजाति, वसन्ततिलका, अनुष्टुप् लगायतका १९ वटा वार्षिक शास्त्रीय छन्दको निनादमय श्रुतिमधुर प्रयोगले महाकाव्यलाई सङ्गीतात्मक बनाएको छ । पूर्वीय महाकाव्य लक्षणको पूर्ण परिपालनाका साथै यो महाकाव्य लेखिएको छ । पूर्वीय महाकाव्य मान्यता अनुसारको अष्टाधिक न लामा न छोटो सर्ग हुनु पर्ने, सहस्रश्लोक विस्तार हुनु पर्ने, नानाछन्दको प्रयोग हुनुपर्ने सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन हुनुपर्ने, आर्शिवाद, नमस्कार वा वस्तुनिर्देश सहितको मङ्गलाचरण हुनुपर्ने, नायक वा नायिका वा खलनायकका नामका आधारमा महाकाव्यको नामकरण हुनुपर्ने आधारभूत मान्यतालाई यहाँ स्वीकार गरिएको छ । **पासाङ ल्हामू** लिएर नेपाली महाकाव्य फाटमा उदाएका कवि बस्न्यातको यो अर्को वीरगाथालाई प्रमुखता दिई लेखिएको महाकाव्य हो । यहाँ छन्दलाई कवित्व वेगमा राम्ररी खेलाईएको छ । प्रस्तुत महाकाव्य वर्णनात्मक छ । यस महाकाव्यमा आईपुग्दा कविको अधिल्लो महाकाव्यमा रहेका केही कसरमसरहरू पनि क्रमशः हराउदै गएका छन् । **पासाङ ल्हामू** मा भएका कमीलाई कविले खारेको माभेको पाइन्छ । पासाङ ल्हामूमा जस्तो अर्थ न भावका पङ्क्ति र शब्दसंयोजन, पदयोजना अनि कवित्वमा हुनुपर्ने साङ्गीतिक पक्षको दुर्बलता यसमा धेरै नै माभिएका छ । कवि महाकाव्यात्मक उच्चतातिर बगेको दुई महाकाव्य पढ्दा सहजै अनुभव हुन्छ (शर्मा नेपाल, २०५९ : ७४१) । प्रस्तुत महाकाव्यमा कवित्व वेगमय छ । प्रबन्ध विधानलाई सहज रूपमा अगाडि बढाएको छ । तर जीवनी वा गाथालाई प्रस्तुत गर्ने सिलसिलामा कवि आवश्यकताभन्दा बढी नै कञ्जुस भएको प्रतीत हुन्छ । यहाँ कविले भूपटको जन्म समय पनि दिएका छैनन्, उमेर पनि दिएका छैनन्, लडाइको समय पनि दिएका छैनन्, मृत्युको समय पनि दिएका छैनन् । यिनै केही कसरमसरहरूले यो महाकाव्य दुर्बल भएको प्रतीत हुन्छ ।

यस महाकाव्यले व्यापक परिवेश विधानलाई समेटेको छ । त्यसको वर्णनमा आउने प्रकृति, चित्रणलाई सहज र सरल रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । भावानुकूल विम्ब र प्रतीकको चयन गर्ने इमान्दारी देखाइएको छ । प्रकृति, समाज, संस्कृति आदिबाट टिपिएका विम्ब र अलङ्कारको प्रस्तुति यहाँ देख्न सकिन्छ । यस महाकाव्यमा प्रबन्ध विधान अन्तर्गतको परिवेश विधान उपयुक्त

नै भए पनि पात्र विधान र कथानक योजना भने सशक्त बन्न सकेका छैन । यहा महाकाव्यले अपेक्षा गर्ने पात्रविधानगत विविधता देखादैन । त्यस्तै महाकाव्यापेक्षी कथानक योजनाको निर्वाह यस महाकाव्यमा हुन सकेको छैन । भूपटको जीवनगाथालाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा अत्यन्तै भिन्नु आख्यानमा वीररसको अङ्गीत्व प्रवाह भएको छ । यसले महाकाव्यात्मक प्रबन्ध विधानको गरिमालाई थग्न सकेको छैन । कथानकका तुलनामा कवित्व भने सशक्त छ । स्वच्छन्दतावादी महाकाव्यमा विपुल भावराशिको प्रवाहमय उच्चलन हुनु पर्नेमा त्यो यहा देखादैन । प्रबन्ध विधानको बनोट पक्ष कमजोर रहे पनि यसको बनोट पक्ष भने उपयुक्त नै छ ।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा बद्धलय ढाचाको उपयोग गरी विभिन्न छन्दालङ्कारको प्रयोगद्वारा रचिएको **सेवा सैनिक भूपट** महाकाव्य नेपाली स्वच्छन्दतावादी महाकाव्य परम्पराको महत्त्वपूर्ण प्राप्ति हो । महाकाव्यात्मक लमाइ र गहिराइको आयामको पुष्टता, महाकाव्यापेक्षी प्रबन्ध विधानको परिपाकपूर्ण प्रभावकारिता महाकाव्यमा प्रयुक्त लय, उक्ति, भाव, भाषाशैलीय विन्यास आदिका समष्टि परिपाकमा आधारित महाकाव्यात्मक प्रसार र गहिराइलाई हेर्दा यस महाकाव्यले नेपाली महाकाव्य परम्परामा उच्च मध्यम स्तरको महाकाव्यात्मक गरिमा प्राप्त गर्न सकेको देखिन्छ ।

४.३ पृथ्वी महाकाव्यको विश्लेषण

४.३.१ परिचय

डा. ओमवीरसिंह बस्न्यातको **पृथ्वी** महाकाव्य (२०५८) साल मङ्सिरमा प्रकाशित भएको महाकाव्य हो । यसलाई बाबा प्रकाशनले बजारमा ल्याएको छ । पासाङ ल्हामू, **सेवा सैनिक भूपट** जस्ता दुईवटा महाकाव्य लेखिसकेपछि खारिएको कलमले तेस्रो महाकाव्य **पृथ्वी**को रचना गरेको देखिन्छ । यसमा नेपालका राष्ट्रिय एकताका प्रतीक ठानिएका राजा पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियानलाई महाकाव्यको मूलकथ्य बनाइएको छ । यस महाकाव्यको विश्लेषण विभिन्न शीर्षकहरूमा गरिएको छ ।

४.३.२ संरचना

विश्लेष्य महाकाव्य **पृथ्वी**को मुखपृष्ठमा हरियो,नीलो, सेतो, सुनौलो रङको प्रयोग गरिएको छ । यस महाकाव्यको मुख पृष्ठको सिरानमा सेता अक्षरमा राष्ट्रिय एकताका स्तम्भ भनी लेखिएको छ । त्यसको मुनि सुनौलो अक्षरमा **पृथ्वी** महाकाव्य भनी लेखिएको छ । त्यसको मुनि हिमालको चित्र प्रस्तुत गर्दै नीलो र बैजनी रङमा नेपालको नक्सा राखिएको छ । नेपालको नक्सा भन्दा मुनि राष्ट्रिय एकताका प्रतीक ठानिएका पृथ्वीनारायण शाहको श्रीपेच लगाएको र सैनिक

परिधानमा रहेको फोटो तथा राजसिंहासन राखिएको छ । त्यसको मुनि सेता अक्षरमा डा. ओमवीरसिंह बस्न्यात भनी लेखकको नाम दिइएको छ । अगाडिको बाहिरी गाताको भित्रपट्टि र त्यसको एक पाना खाली राखिएको छ । त्यसपछिको पानामा महाकाव्यको नाम र ठेगाना दिइएको छ । त्यही पानाको भित्रपट्टि प्रकाशक संस्था, संस्करण, मुद्रित सङ्ख्या सर्वाधिकार, मूल्य, कम्प्युटर सेटिङ र मुद्रकको परिचय दिइएको छ । त्यसपछिको एक पाना पातलो भिल्लीका रूपमा रहेको छ र अर्को पानामा तत्कालीन राजा ज्ञानेन्द्रको फोटोसहित महावाणी राखिएको छ । त्यसपछिको अर्को पानामा तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको शुभकामना सन्देश राखिएको छ । त्यसपछिको अर्को पानामा तत्कालीन राजसभा स्थायी समितिका सभापति केशरजङ्ग रायमाझीको शुभकामना राखिएको छ । त्यसपछिको अर्को पानामा तत्कालीन प्रतिनिधि सभाका प्रमुख विपक्षी दलका नेता माधवकुमार नेपालको शुभकामना राखिएको छ । त्यसपछिको अर्को पानामा तत्कालीन राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानका पूर्वकुलपति माधवप्रसाद घिमिरेको मन्तव्य राखिएको छ । त्यसकै पछिल्लो पृष्ठमा राष्ट्रिय एकताको स्तम्भ पृथ्वी महाकाव्य पददा भन्ने शीर्षकमा घटराज भट्टराईको भूमिका र आजको राष्ट्रिय सन्दर्भमा पृथ्वी महाकाव्य भन्ने शीर्षकमा डा. हिमांशु थापाको लेख राखिएको छ । त्यसपछि विनम्र निवेदन शीर्षकमा लेखकको भनाइ राखिएको छ । त्यसपछि लगत्तै राष्ट्रिय एकताका प्रतीक श्री ५ पृथ्वीका भावना शीर्षकमा तीनवटा श्लोकहरू राखिएका छन् । त्यसको अर्को पृष्ठबाट ऋग्वेदको ऋचा उद्धृत गर्दै प्राक्कथन शीर्षकबाट महाकाव्यको आरम्भ गरिएको छ ।

प्रस्तुत महाकाव्य पृष्ठ १ देखि ५६३ सम्म एकचालीस सर्ग र एक प्राक्कथनमा फैलिएको एवम् यथार्थ श्लोक सङ्ख्या २५३३ रहेको र अन्य सातवटा श्लोकहरूको श्लोकसङ्ख्या उल्लेख नभएको बृहत्तरतातर्फ उन्मुख महाकाव्यका रूपमा रहेको छ ।

महाकाव्यकार बस्न्यातको पृथ्वी महाकाव्य प्राक्कथनबाहेक एकचालीस सर्गमा सर्गबद्ध गरिएको बृहत्तरतातर्फ उन्मुख महाकाव्यका रूपमा रहेको छ । यस महाकाव्यमा बद्ध लय ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । बद्धलय ढाँचा अन्तर्गत पनि शास्त्रीय वार्णिक छन्दको प्रयोगमा रुचि देखाइएको छ । यसमा जम्मा २५३३ श्लोकहरू रहेका छन् । यस महाकाव्यका प्रत्येक सर्गमा शीर्षकहरू राखिएको छ , एउटै सर्गभित्र अनेक अवान्तर शीर्षकहरू समेत राखिएको छ । यस महाकाव्यमा प्रत्येक सर्गमा प्रयुक्त छन्दको नाम पनि उल्लेख गरिएको छ । यस महाकाव्यमा विन्यास गरिएका सर्ग, श्लोक, शीर्षक र छन्दलाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

सर्ग	शीर्षक	छन्दको नाम	श्लोक सङ्ख्या
प्राक्कथन	पृथ्वीनारायण शाहको उदय युगको माग	शार्दूलविक्रीडित अनुष्टुप्	जघज

		मन्दाक्रान्ता	
प्रथम	अरुणोदय र वसन्तवर्णन	इन्दिरा वसन्ततिलका अनुष्टुप्	छघ
दोस्रो	शाहवंशको अभ्युदय	अनुष्टुप् मालिनी	ढठ
तेस्रो	नरभूपाल शाह परिवार र पृथ्वी जन्म	शार्दूलविक्रीडित पञ्चचामर द्रुतविलम्बित इन्द्रबज्रा इन्दिरा	टठ
चौथो	बाल्यवस्था	शिखरिणी, शार्दूलविक्रीडित, तोटक	छछ ज
पाचौ	भक्तपुर मितेरी यात्रा	इन्दिरा अनुष्टुप् शार्दूलविक्रीडित	छज र
छैटौ	उपत्यकाको सामाजिक राजनैतिक दशा	अनुष्टुप् इन्द्रबज्रा	छद्द
सातौ	युवराज पृथ्वी गोर्खा फिर्ती	उपजाति मालिनी	छद्द
आठौ	विवाह हेमकर्ण सेनकी छोरी इन्द्रकुमारीसाग	इन्द्रबज्रा वंशस्थ	छठ
नवौ	वनारस नरेन्द्रलक्ष्मी विवाह प्रसङ्ग	वंशस्थ शार्दूलविक्रीडित भुजङ्गप्रयात	छठ
दसौ	लमजुडसाग मैत्री सन्धि कायम	भुजङ्गप्रयात अपरान्तिका	छद्द
एघारौ	राजा नरभूपाल शाहबाट नुवाकोट आक्रमण	अपरान्तिका वियोगिनी	ढढ
बारौ	नरभूपालको देहान्त र पृथ्वी राज्यारोहण	वियोगिनी स्वागता इन्द्रबज्रा	छज
तेरौ	उत्साहका ज्योति राजा पृथ्वी	दोधक मालिनी	छज
चौधौ	पृथ्वी, चिन्तन, कालुपाण्डे मन्त्री र पदभार ग्रहण	मालिनी इन्द्रबज्रा	छद्द
पन्ध्रौ	रानी इन्द्रकुमारी चिन्ताकुल	शार्दूलविक्रीडित रथोद्धता तोटक	छज
सोरो	राजा हेमकर्ण सेन मकवानपुरबाट छोरी विदाइका लागि समाचार	द्रुतविलम्बित तोटक	छघ
सत्रौ	नुवाकोट आक्रमण	द्रुतविलम्बित मन्दाक्रान्ता अनुष्टुप्	छण

अठारौ	बीसे नगर्ची	अनुष्टुप शार्दूलविक्रीडित	छण
उन्नाइसौ	काशी विश्वनाथ	मालिनी स्वागता वसन्ततिलका	टड
बीसौ	राष्ट्रीय नारा औ छिमेकी राज्यमा मैत्रीपूर्ण सम्बन्धको आह्वान	मन्दाक्रान्ता मालिनी अनुष्टुप् समानिका	टठ
एक्काइसौ	नुवाकोट विजय	समानिका मालिनी मन्दाक्रान्ता शार्दूलविक्रीडित अनुष्टुप्	टट
बाइसौ	नालदुम र महादेव पोखरी विजय	अनुष्टुप् स्वागता वंशस्थ	डछ
तेइसौ	दहचोक विजय	शार्दूलविक्रीडित वंशस्थ दुर्मिला अनुष्टुप्	दढ
चौबिसौ	जैसीहरूलाई सामाजिक दण्ड	अनुष्टुप् स्वागता शालिनी	छद
पच्चीसौ	सिंहान चोक युद्ध	शालिनी स्रग्वणी मणिमध्य मालिनी स्रगधरा	छढ
छब्बीसौ	कीर्तिपुरको प्रथम युद्ध	स्रगधरा इन्द्रबज्रा	छद
सत्ताइसौ	सागा छालिडको युद्धमा वडावीर शिवरामको वीरगति	इन्द्रबज्रा पञ्चचामर	छठ
अठ्ठाइसौ	मकवानपुर आक्रमण	स्वागता शुद्धविराट शालिनी नील	टद
उनन्तीसौ	मिरकासिमसागको युद्ध	नील स्वागता अनुष्टुप उपजाति	छढ
तीसौ	विभिन्न स्थानको विजय सिन्धुली विजय	अनुष्टुप् वसन्ततिलका	डद
एकतीसौ	कीर्तिपुरको दोस्रो आक्रमण	वसन्ततिलका पञ्चचामर स्रगधरा	टज

बत्तीसौ	कान्तिपुर	स्रग्धरा वंशस्थ शालिनी स्वागता	ठठ
तेत्तीसौ	पाटन सहर	मन्दाक्रान्ता वंशस्थ मालिनी	छद्द
चौत्तीसौ	भक्तपुर: रणजित मल्ल राजा	मालिनी अनुष्टुप्	छद्द
पैंतीसौ	वसन्तपुर दरबार निर्माण	अनुष्टुप् उपजाति इन्द्ररा उपजाति	द्वद
छत्तीसौ	देश समाज	उपजाति शालिनी रथोद्धता	छघ
सैंतीसौ	चौबीसी राज्यको प्रथम आक्रमण प्रयत्न	शार्दूलविक्रीडित पृथ्वी रथोद्धता पञ्चचामर	छज
अठ्तीसौ	पूर्वतर्फ युद्ध गर्न प्रस्थान	पञ्चचामर शार्दूलविक्रीडित स्वागता मालिनी	छद्द
उन्चालीसौ	पृथ्वीका भावना तथा दिव्योपदेशहरू	शार्दूलविक्रीडित मालिनी इन्द्रबज्रा	ठघ
चालीसौ	राजा पृथ्वी देहान्त	वियोगिनी शालिनी इन्द्रबज्रा वसन्ततिलका शार्दूलविक्रीडित	ठघ
एकचालीसौ	पृथ्वी गाथा	अनुष्टुप् वसन्ततिलका शार्दूलविक्रीडित	ठघ

तालिकामा उल्लेख भए अनुसार प्रस्तुत महाकाव्यमा २५३३ यथार्थ श्लोक सङ्ख्या रहेका छन् । अन्य श्लोक सङ्ख्या उल्लेख नगरिएका ७ वटा श्लोकहरू रहेका छन् । महाकाव्य सुरु हुनुपूर्व राष्ट्रिय एकताका प्रतीक पृथ्वीका भावना शीर्षकमा तीनवटा श्लोकहरू रहेका छन् । महाकाव्यका बीचबीचमा उपनिषद्, वेद र गीताबाट उद्धृत गरिएका श्लोक र त्यसको भावार्थ पनि पाइन्छ । यस महाकाव्यमा प्राक्कथन बाहेक एकचालिसवटा सर्गहरू रहेका छन् । यस महाकाव्यमा न्यूनतम ४९ श्लोक र अधिकतम १३१ श्लोकको विस्तारगत लमाइ देखिन्छ । यस

महाकाव्यले पनि पूर्वीय महाकाव्य परम्पराको अनुपालनमा रुचि देखाएको छ । यसमा राष्ट्रिय एकताका प्रतीक ठानिएका पृथ्वीनाराण शाहको जीवन र एकीकरण अभियानलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । यस महाकाव्यमा पनि अघिल्ला महाकाव्यमा भै तस्वीर वा चित्रको प्रयोग गर्ने परम्परालाई निरन्तरता दिइएको छ । यस महाकाव्यको प्राक्कथनमा पशुपतिनाथको चित्र, पाचौँ सर्गमा भादगाडा दरबारको प्रवेशद्वारको चित्र, नवौँ सर्गको अन्त्यमा लमजुङको प्राचीन दरबारको चित्र, दसौँ सर्गको अन्त्यमा नुवाकोट दरबारको चित्र, एक्काइसौँ सर्गको अन्त्यमा हनुमान ढोका दरबारको प्राङ्गणको चित्र, बत्तिसौँ सर्गमा स्वयम्भू चैत्य, तेत्तीसौँ सर्गमा पाटन दरबारको प्राङ्गण, चौतीसौँ सर्गमा काष्ठमण्डपको चित्र, गरी जम्मा दसवटा चित्रहरूको पनि समावेश गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत महाकाव्य आन्तरिक रूपमा प्राक्कथन सहित बयालिस सर्गमा ५६३ पृष्ठ र २५३३ श्लोकमा विस्तारित नेपाली महाकाव्य परम्पराकै बृहत्तरतातर्फ उन्मुख महाकाव्य रहेको देखिन्छ ।

४.३.३ विषयवस्तु

पृथ्वी महाकाव्य जीवनीपरक महाकाव्य हो । प्रस्तुत महाकाव्य पृथ्वीनारायण शाहको जीवनीमा आधारित छ । यस महाकाव्यमा महाकाव्यकारले आर्नो अन्वेषणका क्रममा विभिन्न आवश्यक र उपयुक्त सामग्रीहरूको पनि उपयोग गरेको पाइन्छ । यसरी पृथ्वी महाकाव्यमा पृथ्वीनारायण शाहको जीवन दर्शन र राष्ट्रिय चिन्तनको सशक्त र जीवन्त रूप पाइन्छ (थापा, २०५८ : भू) । राष्ट्रिय एकताका प्रतीक ठानिएका पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियानलाई प्रस्तुत महाकाव्यले आर्नो मुख्य विषय बनाएको छ । पृथ्वीनारायण शाहको मूलतः युद्ध अभियानमा प्रस्तुत महाकाव्य केन्द्रित छ ।

गणेश , शिव आदिको प्रार्थना गर्दै प्रस्तुत महाकाव्य अगाडि बढेको छ । यसमा अरुणोदय, वसन्तवर्णन, शाहवंशको अभ्युदय, प्राचीन र मध्यकालीन नेपालको वर्णन, पृथ्वीनारायणको वंशवर्णन , खान्चा, भिन्चा हुदै कुलमण्डल र यशोब्रह्म शाहको चिनारी तथा तिनका सन्तान द्रव्य शाहबाट लिगलिगकोट र तत्पश्चात् गोर्खा राज्यको स्थापना र शासनको वर्णन छ । तिनै द्रव्य शाहका सन्तान रामशाह र नरभूपाल शाहको वंश उत्तराधिकारीका रूपमा गोरखा दरबारमा पृथ्वीनारायण शाहको जन्म भएको प्रसङ्ग छ ।

त्यसपछि महाकाव्यमा क्रमशः पृथ्वीको बाल्यवर्णन, भक्तपुरमा मितेरी, उपत्यकाको सामाजिक र राजनैतिक परिवेशको चित्रण, पृथ्वीको गोरखा फिर्ती , मकवानीबाला इन्द्रकुमारीसाग विवाह, छोरी सानै भएकीले हेमकर्णबाट पठाउन इन्कार, त्यसपछि बनारसीवाला नरेन्द्रलक्ष्मीसागको विवाहको प्रसङ्ग उल्लेख छ । महाकाव्यको कथावस्तु अगाडि बढ्ने क्रममा

लमजुडसाग गोरखाको मित्रता नरभूपालबाट नुवाकोट आक्रमण र हार एवम् नरभूपालको मृत्यु र पृथ्वीको राज्यारोहणलाई देखाइएको छ ।

पृथ्वीनारायण शाहको राज्यारोहण पछि आर्नो पिताले सुरु गरेको एकीकरण अभियानलाई अगाडि बढाइएको छ । महाकाव्यको कथानक अगाडि बढ्ने क्रममा इन्द्रकुमारीको माइतीमा चिन्ता, गोरखाको मन्त्रीमा कालु पाण्डेको नियुक्ति आदि प्रसङ्गरू आएका छन् । त्यस्तै मकवानपुरका राजा हेमकर्णसेनबाट छोरी विदाइको खबर, पृथ्वी दुलही लिन गएको प्रसङ्ग तथा जेठान दिग्बन्धन सेनसाग भगडा परी दुलही नलिई फर्किएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । मकवानपुरबाट गोरखा फर्किने क्रममा बाटामा चन्द्रागिरीबाट काठमाडौं उपत्यकाको दृश्यावलोकनको प्रसङ्ग पनि आएको छ । त्यसपछि पृथ्वीले नुवाकोटमाथि आक्रमण गरेको प्रसङ्ग छ । बिसे नगर्चीको सल्लाह र प्रेरणा अनुसार शक्ति र हतियार सञ्चयका लागि पृथ्वी काशी गएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । त्यसैगरी राष्ट्रियताको नारा, नुवाकोटमाथि पुनः आक्रमण र विजय, नालदुम, महादेव पोखरी, दहचोक सिद्धान चोक आदिमा आक्रमण र विजयको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । महाकाव्यको कथानक अगाडि बढ्ने क्रममा तनहुाको दयनीय अवस्थाको वर्णन, कीर्तिपुर, लमजुड, मकवानपुर, सागा अदिमा आक्रमणको चर्चा र विजय कालु पाण्डे, शिवराम सिंह आदिको वीरगतिको प्रसङ्ग पनि यस महाकाव्यमा आएको छ । त्यस्तै मिरकासिमसागको युद्ध सिन्धुली विजय आदिको चर्चा पनि महाकाव्यमा क्रमशः गर्दै गएको पाइन्छ । अन्ततोगत्वा काठमाडौं उपत्यकाको विजयको प्रसङ्गसगै महाकाव्यले उत्कर्षता प्राप्त गरेको छ ।

त्यसपछि महाकाव्यमा वसन्तपुर दरबारको निर्माण र राजधानी काठमाडौंको स्थापना, धार्मिक चर्चा , चौबीसे राज्यमा आक्रमण , मोरङ हुादै इलामसम्मको पूर्वी विजय यात्रा, पृथ्वीको स्वास्थ्यमा गिरावट, दिव्योपदेश प्रदान, पृथ्वीको देहान्त र पृथ्वीगाथासागै प्रस्तुत महाकाव्यको अन्त्य भएको छ । यस महाकाव्यको आदि, मध्य र अन्त्यको क्रमलाई उल्लेख गर्नु पर्दा पृथ्वी जन्म र राज्यारोहणसम्म आदि भाग, त्यसपछि पृथ्वीको विवाह, एकीकरण अभियान र काठमाडौं उपत्यकाको विजय र काठमाडौंलाई राजधानी सहर बनाएसम्म मध्य भाग र वसन्तपुर दरबारको निर्माण, पूर्वी एकीकरण अभियान, पृथ्वीको स्वास्थ्य समस्या, निधन र पृथ्वीगाथालाई प्रस्तुत महाकाव्यको अन्त्य भागका रूपमा लिन सकिन्छ ।

प्रस्तुत महाकाव्यको विषयवस्तु नेपालको ऐतिहासिक घटनामा आधारित छ । यो महाकाव्यापेक्षी नै छ । यसमा कथानक योजनाका कार्यावस्था, अर्थ प्रकृति र सन्धिलाई उपयुक्त रूपमा नै संयोजन गरेको देखिन्छ । यस महाकाव्यमा पृथ्वीनारायण शाह, उनको जीवनी र उनको युद्ध अभियान एवम् एकीकरण अभियानलाई मुख्य कथावस्तु बनाइएको छ । महाकाव्यको

कथावस्तुमा पताकासागै अनेक प्रकरीहरू पनि हुनु पर्ने र प्रकरीले मूल कथानकलाई उद्दीप्त पार्नु पर्नेमा यहा त्यसो हुन सकेको देखादैन । यसमा कवि पृथ्वीनारायणको वीरता, युद्ध अभियान, एकीकरण र राष्ट्रिय एकताका स्तम्भका रूपमा देखाउने क्रममा कठोर र नियन्त्रित भएका छन् । त्यसैले यस महाकाव्यको कथानकले जीवन्तता प्राप्त गर्न सकेको छैन । ऐतिहासिक महापुरुषहरूको जीवनीलाई खोतल्दा तिथिमितिहरूको प्रस्ट उल्लेख गर्नुपर्नेमा अधिल्ला महाकाव्यहरूमा देखाइएको गल्ती पुनः बस्न्यातले दोहोर्न्याएका छन् । महाकाव्यमा आदि, मध्य र अन्त्यको कार्यकारण शृङ्खला व्यवस्थित र सशक्त हुनु पर्ने हो । त्यसका दृष्टिले प्रस्तुत महाकाव्यको कथानक योजना अपेक्षाकृत दुर्बल प्रतीत हुन्छ । कथानक कताकता बहकिएको छ । कथानक छरपस्ट अवस्थामा नै रहेको महसुस हुन्छ समग्रमा महाकाव्यापेक्षी विषयवस्तुगत योजनाका दृष्टिले प्रस्तुत महाकाव्यको विषयवस्तु उपयुक्त नै छ ।

४.३.४ सहभागी र सहभागिता

पृथ्वी महाकाव्य बहुलपात्र योजना भएको महाकाव्य हो । यसमा पृथ्वीनारायण शाहको सिङ्गो जीवन गाथा, उनको एकीकरण अभियान, विभिन्न राजा रजौटाको वर्णन आदि आएकाले तत् प्रसङ्गमा आउने चरित्रहरूले यस महाकाव्यमा पात्रविधानको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यस महाकाव्यमा पृथ्वी, उनको वंश वर्णनका क्रममा आउने भूपति, भूपाल राव, खान्चा, भिन्चा, कुलमण्डल खान, यशोब्रह्म, द्रव्य शाह, रामशाह, नरभूपाल शाह आदि पात्रहरू रहेका छन् । त्यस्तै भक्तपुरका राजा रणजीत मल्ल, उनका छोरासाग काव्यनायकको मितेरी साइनो, मकवानपुरका राजा हेमकर्ण सेन, इन्द्रकुमारी, दिग्बन्धन सेन, नरेन्द्रलक्ष्मी, कालु पाण्डे शिवराम सिंह, प्रतापसिंह, बिसे नगर्ची जयप्रकाश मल्ल, सिद्धिनरसिंह मल्ल, धनवन्त सिंह, शूरप्रताप शाह आदि अनेक पात्रहरू यस महाकाव्यमा प्रयुक्त छन् । ऐतिहासिक महाकाव्य प्रस्तुत गर्दा पनि कवि पात्रहरूको नाम दिन कञ्जुस गरिरहेका देखिन्छन् । कतिपय पात्रको पाठक स्वयम्ले अनुमान लाउनु पर्ने अवस्था छ । यी विविध चरित्रमध्ये पृथ्वी प्रमुख पात्र, कालु पाण्डे, बिसे नगर्ची, शिवराम सिंह, इन्द्रकुमारी सहायक पात्र र अन्य सबै पात्रहरू गौण रूपमा प्रस्तुत भएका छन् ।

४.४.४.१ पृथ्वीका चारित्रिक प्रकार र अभिलक्षण

पृथ्वीनारायण शाह यस महाकाव्यका नायक हुन् । उनकै ऐतिहासिक जीवनलाई प्रस्तुत महाकाव्यले अनौं वर्य विषय बनाएको छ । वि.सं १७७९ मा गोरखा दरवारमा यिनको जन्म भएको हो । तर उनको जन्म र मृत्यु तथा राज्यारोहण समय कहिले हो भनेर महाकाव्य मौन छ । उनी सात महिनामै जन्मेको ऐतिहासिक प्रसङ्ग छ । उनको जन्मको समयमा गोरखाले राज्य विस्तार अभियानलाई अगाडि बढाएको थियो । उनका पिता नरभूपाल शाहले नुवाकोट लगायतका

राज्यहरूमा आक्रमण गरे पनि सफलता पाउन सकेका थिएनन् । वि.सं १७९९ मा उनले गोरखाको राजगद्दीमा राज्यारोहण गरेपछि, पिताद्वारा अधुरै छोडिएको एकीकरण अभियानलाई अगाडि बढाए । उनले भक्तपुरका युवराजसाग मितेरी सम्बन्ध स्थापित गरेको देखिन्छ । मकवानपुर नरेश हेमकर्णकी छोरी इन्द्रकुमारीसाग र बनारसीबाला नरेन्द्रलक्ष्मीसाग उनको विवाह भएको देखिन्छ । इन्द्रकुमारीसागको बिहे प्रसङ्गमा काव्य नायक आलोचित हुने अवस्था छ । प्रशस्त दाइजो नदिएको निजामा जेठान दिग्बन्धन सेनसाग भगडा गरी विवाहिता पत्नीलाई त्यागेर उनले ठूलो चारित्रिक भूल गरेका छन् । यस प्रसङ्गलाई कविले ढाकछोप गर्ने प्रयास गरेका छन् । यस प्रसङ्गमा जेठान दिग्बन्धन सेनलाई खराब बनाई पृथ्वीलाई उच्चता प्रदान गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । यसबाट काव्यात्मक न्यायको पालना हुन सकेको छैन । यस महाकाव्यमा नायक शूर , वीर, प्रतापी , एक कुशल लडाकुको भूमिकामा देखा परेका छन् । उनी दूरदर्शी छन् । उनी एकातिर सन्धि र सम्झौता गर्छन् भन्ने अर्कोतिर आक्रमण समेत गर्न पछि पर्दैनन । उनलाई महाकाव्यमा चतुर र दूरदर्शी नायकका रूपमा देखाइएको छ । उनी एकीकरण अभियानका क्रममा साम, दाम, दण्ड, भेद जस्ता सबै नीतिहरूको उपयोग गर्छन् । उनी युद्ध गरेर कहिल्यै नथाक्ने पात्रका रूपमा महाकाव्यमा देखा परेका छन् । नुवाकोटको अनेक पटकको आक्रमण, युद्धमा भएको पराजय, क्षतिबाट उनी विचलित भएका देखादैनन् । बिसे नगर्ची जस्ता पात्रको विचारलाई सुन्ने र ऊबाट प्रभावित भएर सैन्य विस्तार र हतियार सञ्चय गर्ने पृथ्वी धीरोदात्त गुण भएका चरित्रका रूपमा महाकाव्यले चित्रण गरेको छ । उनको एक मात्र उद्देश्य गोरखा राज्यको विस्तार गर्ने र गोरखालाई बृहत् राज्यको रूपमा स्थापना गर्ने रहेको छ । उनले जीवनको अन्तिम अवस्थामा दिएका दिव्यापदेशहरू व्यावहारिक र खारिएको अनुभवबाट प्राप्त भएका छन् । उनका उपदेशमा राष्ट्रिय एकता, सामाजिक, आर्थिक, कूटनीतिक, राजनैतिक , सांस्कृतिक भावहरू प्रस्तुत भएका छन् । उनले नेपालको एकीकरण मात्रै गरेनन् एकीकरणपछिको नेपाललाई कसरी व्यवस्थित बनाउने भन्ने एउटा थिति पनि बाधिदिएका छन् ।

यस महाकाव्यमा पृथ्वीनारायण शाह वीर साहसी युद्ध कुशल , महत्वाकाङ्क्षी, नेपाली राष्ट्रिय एकताका मूल स्तम्भका रूपमा देखिएका छन् । इन्द्रकुमारीसाग बिहे गरेर फर्कने क्रममा चन्द्रगिरीबाट नेपाल खाल्डोको अवलोकन गर्ने क्रममा नै ती तीनवटै सहरको राजा हुने प्रबल मनोकाङ्क्षा जागृत भएको छ । त्यही मनोकाङ्क्षाले अन्ततोगत्वा सफलता पनि प्राप्त गरेको छ । पृथ्वी दृढ निश्चयी, आत्मसंयमी, साहसी व्यक्तित्वका रूपमा चित्रित छन् । कीर्तिपुरको अनेक पटकको युद्धबाट विजय प्राप्त गरेपछि, उनीहरूको नाककान काटेर उपनिवेशमा बााचु पर्ने जनताप्रति ठूलो अन्याय गरेका छन् । यस महाकाव्यले यस सम्बन्धमा मौनता देखाएको छ । उपनिवेशको पीडालाई यसले प्रस्तुत गर्न सकेको छैन । यसमा नायकको असत् चरित्र देखिन्छ ।

दिग्बन्धन सेनसागको काण्डले पनि उनको मान तिरोहित भएको छ । उनले उपत्यका विजयपछि वसन्तपुरको निर्माण, नेपाल राज्यको राजधानी काठमाडौंमा स्थापना, बाईसी चौबीसी राज्यमाथि आक्रमण, नेपालको सिमाना पूर्वतर्फ इलामसम्म विस्तार आदि उनकै कालावधिमा भएको पाइन्छ ।

निष्कर्षमा पृथ्वी यस महाकाव्यमा दृढ विश्वासी, आत्मसंयमी, राष्ट्रिय एकताका प्रतीक, नेपाल राज्यको एकीकरणका नायकका रूपमा चित्रित छन् । उनी मेरो राष्ट्र युगौ युगौतक रही नेपाल बाची रहोस् भन्ने प्रखर राष्ट्रवादी व्यक्तित्वका रूपमा महाकाव्यमा देखा पर्छन् । उनी धार्मिक किसिमका व्यक्तित्वका रूपमा पनि देखिएका छन् । महाकाव्यले कतिपय ठाउमा उनलाई क्षमाशील व्यक्तिका रूपमा पनि देखाएको छ । उनी लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा स्थिर, आवद्धताका आधारमा बद्ध, मञ्चीय पात्रका रूपमा देखा परेका छन् ।

४.३.४.२ कालु पाण्डेका चारित्रिक प्रकार र अभिलक्षण

कालु पाण्डेको उपस्थिति यस महाकाव्यमा सहनायकका रूपमा रहेको छ । उनी काव्य नायकका दाहिने हातका रूपमा महाकाव्यमा चित्रित छन् । उनी मन र वचनले खुलेका, असल गुण भएका, नम्र बोली भएका, समयसाग परिचित हुन सक्ने, राज्य र रैतिलाई राम्रोसाग बुझेका, मिलीजुली हाड्न सक्ने कलाको ज्ञान बुझ्न सक्ने व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् । उनी विवेकी पनि छन् । उनी सबै सैनिकलाई समेटेर लडाईमा अगाडि बढ्न सक्ने महान् योद्धा र काजीका रूपमा यस महाकाव्यमा उपस्थित छन् । उनी स्वाभिमानी र अधिक बलशाली पनि छन् । यही कारणले उनको सुयश चारैतर्फ फैलिएको छ । विधि र नियमले सजाएर गोर्खा राज्यलाई सपार्ने महान् मन्त्रीका रूपमा उनको चरित्र चित्रण गरिएको छ । महाकाव्यमा उनको चित्रण गर्दै भनिएको छ :

अधिक बल चनाखो कालु पाण्डे छ हेर

सुयश गुण उसकै लोक गर्छन् खुलेर । १४ : ४१

विगत दिन यहाको काम उल्ले गरेथ्यो

कति कति दुनियाामा प्रेम उल्ले जडेथ्यो

विधि नियम सजाई गोर्खा राज्य सपाच्यो

कुटिल जन लडाका शत्रु उल्ले लघाच्यो । १४ : ४२

डगमग सुर छैनन् वीर शूरो छ भित्र

सकल गुण लडाका धीर योद्धा प्रतीक । १४ : ४३

कालु पाण्डे शत्रुहरूलाई परास्त गर्ने आर्नो कर्तव्य पथबाट किञ्चित् डगमग नगर्ने, धीर योद्धाको प्रतीकका रूपमा रहेका छन् । नुवाकोट विजय, छिमेकी राज्यसाग सम्बन्ध विस्तार नालदुम र महादेव पोखरीको विजय, दहचोक विजय सिहानचोक विजय आदि उनकै नेतृत्वमा भएका हुन् । प्रतिकूल अवस्था हादाहुदै पनि कीर्तिपुरको आक्रमणमा वीरतापूर्वक लडेर वीरगति प्राप्त गरेका नेपालका महान् योद्धाका रूपमा उनको चित्रण गरिएको छ ।

निष्कर्षमा कालु पाण्डे महान् योद्धा र सुयोग्य मन्त्रीका रूपमा महाकाव्यमा चित्रित छन् । एकीकरण अभियानका एक सशक्त हिस्सेदारका रूपमा उनको यश फैलिएको छ । उनी पुरुष , अनुकूल वर्गीय, मञ्चीय, बद्ध , स्थिर सत् र चेष्टा पात्रका रूपमा रहेका छन् ।

४.३.४.३ बिसे नगर्चीका चारित्रिक प्रकार र अभिलक्षण

बिसे नगर्ची गोरखा राज्यको राजवस्त्र सिलाउने हिन्दू सामन्तवादी वर्णाश्रम व्यवस्था अनुसार शूद्र जातको दमाई हो । ऊ विचारमा उच्च छ । महाकाव्यमा ऊ सानो जातको भए पनि बुद्धिमानी, दरबारमा आश्रित, पवित्र भावना भएको, सााचो राय र सल्लाह दिने, शिष्ट बोली भएको, राष्ट्रभक्ति र राजभक्तिको भावना भएको, स्वाभिमानी, बोलीको पक्का भित्री आखाले देख्न सक्ने पात्रका रूपमा चित्रित छ । ऊ निष्ठावान् छ । ऊ आर्ना विचारमा अडिग छ । पृथ्वीजस्ता राजा पनि आफूलाई विपत् परेका बेला सहयोगको अपेक्षा गर्न उसका द्वारमा पुग्नुले ऊ महान् र आदरणीय भएको पुष्टि हुन्छ । हतियार सञ्चय र सैनिक वृद्धि गर्न पृथ्वीनारायणलाई चरम आर्थिक सङ्कट परेका बेला उसले बनाएको योजना अचूक औषधीको रूपमा रहेको छ । उसले गोरखा राज्यमा बाह्र हजार घरधुरी भएको र ती प्रत्येक घरधुरीबाट एक एक रूपैयाका दरले आर्थिक सङ्कलन गरेर एकीकरण अभियानलाई निरन्तरता दिनुपर्ने उपाय सुभाएको छ । यसबाट काव्य नायक पनि प्रशन्न भएका छन् । उसकै सल्लाह अनुसार गोरखाले बनारसबाट हातहतियार खरिद गरेको छ । सैन्य वृद्धि गरेको छ । अन्ततोगत्वा विजय प्राप्त गरेको छ ।

निष्कर्षमा बिसे नगर्ची यस महाकाव्यको सहायक चरित्रका रूपमा रहेको देखिन्छ । उसको आगमनले महाकाव्यको कथानकलाई गतिशील र जीवन्त बनाएको छ । उसका प्रमुख चारित्रिक अभिलक्षण छुट्याउनु पर्दा पुरुष, सहायक, स्थिर, सत् , वर्गीय, मञ्चीय, बद्ध, चेष्टो र अनुकूल पात्रका रूपमा रहेको छ ।

४.३.४.४ इन्द्रकुमारीका प्रमुख चारित्रिक प्रकार र अभिलक्षण

इन्द्रकुमारी मकवानपुर राज्यकी राजकुमारीकी रूपमा यस महाकाव्यमा चित्रित छिन् । उनी काव्य नायककी पटरानी, हेमकर्ण सेनकी पुत्री तथा दिग्बन्धन सेनकी बहिनीका रूपमा रहेकी

छिन् । सानै उमेरमा उनको विवाह गोरखाका राजकुमार तथा यस काव्यका नायक पृथ्वीनारायण शाहसाग भएको छ । उमेरमा सानै भएकीले उनलाई गोरखा पठाइएको छैन । आफू ठूली भइसक्दा पनि काव्यनायक आफूलाई लिन नआएपछि उनका मनमा विरह र वेदना जागृत भएको छ । पछि मकवानपुर नरेशले गोरखा नरेशलाई आर्नी पत्नी लिन आउन निम्ता दिएका छन् । काव्य नायक लिन गएका छन् । दाइजो जस्तो क्षुद्र विषयमा काव्य नायक र मकवानपुर युवराजको भगडा परेको छ । दाइजो नदिएको निजामा काव्य नायकले निर्दोष रानीलाई त्याग गरेका छन् । यसबाट काव्य नायकको मान तिरोहित भएको छ । आर्नी कुनै कसुर नहादा नहुदैं पनि दण्ड भोग्नु परेको पीडा इन्द्रकुमारीमा देखिन्छ । यस महाकाव्यमा प्रायः पात्रको आन्तरिक स्वरूपको वर्णनमा रुचि राखिएको छैन । बाह्य वर्णनमा मात्र महाकाव्य केन्द्रित छ । तर इन्द्रकुमारीको चरित्र चित्रणमा भने कविले आन्तरिक र मनोलोकको चित्रणतर्फ रुचि देखाएका छन् । उनको विरहमा विप्रलम्भ शृङ्गार हाडै करुण रससम्मको सफल प्रवाह भएको छ ।

निष्कर्षमा इन्द्रकुमारी आर्नी दोष नहादा नहुदैं पनि बिना अपराध दण्ड भोग्न बाध्य एक विवश नारी पात्रका रूपमा यस महाकाव्यमा आएकी छन् । उनी लिङ्गका आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा सहायक, स्वभावका आधारमा अनुकूल, जीवन चेतनाका आधारमा तत्कालीन नारीको प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, आवद्धताका आधारमा बद्ध, चेष्टो र सत् पात्रका रूपमा आएकी छन् ।

प्रस्तुत महाकाव्य पात्र बहुल महाकाव्य भएकाले अन्य कैयन् पात्रहरू यसमा प्रयुक्त छन् । कतिपय ठाउँमा कवि पूर्वाग्रही भएर पात्रलाई जबर्जस्ती असत् देखाउने प्रयत्न पनि गरेका छन् । उनले पाटनेहरूलाई असत् पात्रका रूपमा, कान्तिपुरका राजा तथा मकवानपुरका राजा र युवराजलाई असत् पात्रका रूपमा चित्रण गरेका छन् । अन्य उल्लेखनीय पात्रहरूमा शिवरामसिंह रहेका छन् । उनलाई कुशल लडाकु, वीर गोर्खालीका रूपमा महाकाव्यमा चित्रण गरिएको छ । अन्य पात्रहरू महाकाव्यमा आर्नी आर्नी भूमिकामा देखा परे तापनि गौण पात्रकै रूपमा रहेका छन् ।

४.३.४.५ परिवेश विधान

यस महाकाव्यले महाकाव्यापेक्षी व्यापक परिवेश विधानलाई ओगटेको छ । यसले नेपालको विस्तृत सेरोफेरो तथा भारतको बनारससम्म आर्नी परिवेशलाई विस्तार गरेको छ । परिवेश विधान अन्तर्गत देश, काल र वातावरण पर्ने हादा सोही अनुसार चित्रण गर्न सकिन्छ ।

यस महाकाव्यमा देशका रूपमा विभिन्न काव्य स्थानहरूको चर्चा गरिएको छ । सर्वप्रथम गोरखा राज्यको वर्णन यस महाकाव्यमा देख्न सकिन्छ । गोरखाको प्रकृति चित्रण, सामाजिकता, आर्थिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक चित्रण महाकाव्यमा प्रस्तुत भएको छ । त्यस्तै बाईसे-चौबीसे राज्य मकवानपुर, काठमाडौं उपत्यकाका कान्तिपुर, पाटन, भादगाडा आदिको चित्रण गरिएको छ । लमजुङ, मकवानपुर, सागा, दहचोक, कीर्तिपुर, भापा, मोरङ, इलाम, महादेव पोखरी, नालदुम तथा बनारससम्म यस महाकाव्यले आँनो स्थान विस्तार गरेको छ ।

यस महाकाव्यमा समयको एउटा लामो कालखण्डलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसले पृथ्वीनारायण शाहको सिङ्गो जीवनलाई प्रस्तुत गरेको छ । त्यस भन्दा पनि अगाडि बढेर नरभूपाल शाहको राज्यकाल र उनको वंशवर्णनका क्रममा एउटा लामो समय व्यतीत भएको छ । पृथ्वीनारायणको जन्मदेखि राज्यारोहण र मृत्युसम्मका क्रमशः १७७९, १७९९ र १८३१ लाई यस महाकाव्यले आँनो कालावधिकारूपमा समेटेको छ । करिब महाकाव्यमा ५०-६० वर्षको प्रत्यक्ष समयावधि व्यतीत भएको देखिन्छ । प्राथमिक कालीन नेपाली समाजको चित्रण समेत यसका माध्यमबाट हुन गएको छ । ऐतिहासिक महाकाव्य भएर पनि कविले पात्रको र घटनाको यकिन समयावधि दिन कञ्जुस गरेका छन् । यसबाट पाठकलाई यसका कालावधि छुट्याउन अफठरो पर्ने निश्चित छ ।

यस महाकाव्यमा पात्रको मानसिक परिवेशलाई समेत प्रस्तुत गर्ने मनोविश्लेषणात्मक रुचि आंशिक रूपमा कविले देखाएका छन् । इन्द्रकुमारीको विरह वेदना, कालु पाण्डेले वीरगति प्राप्त गरेपछि पृथ्वीमा पर्न गएको चिन्ता, उनका छोरा र श्रीमतीले गरेको विलाप, शिव राम सिंहको विदाइका क्रममा माता र श्रीमतीले व्यक्त गरेको प्रतिक्रिया, उनको मृत्यु पछिको सन्नाटा आदिमा पाउको मानसिक परिवेश आएको छ । एउटा मानसिक परिवेशको उदाहरण :-

भल्को लाग्छ भसङ्ग हुन्छ मनमा आभास आएसरी

निद्रा छैन दिमाग छटपट हाँदै फर्कन्छु कोल्टे परी ।

मेरो यो छ मनोदशा हृदयका संकोच बाधाहरू

बुभ्दैनन् किन आज बान्धुभहरू आँनै छ तानाहरू ॥ १५:२

माथिको श्लोकमा इन्द्रकुमारीको चिन्ताकुल व्यग्र मनोदशाको उद्घाटन भएको छ ।

यस महाकाव्यको परिवेश वर्णनका क्रममा प्रकृति वर्णन पनि आएको छ । स्वच्छन्दतावादी कवि हुनुका नाताले पनि प्रकृतिको वर्णनमा रुचि पर्न गएको देखिन्छ । यस महाकाव्यमा प्रकृतिका विभिन्न रूपहरू आएका छन् । खास गरी प्रकृतिका शान्त र सौम्य, उदास, वियोग, रौद्र, भयानक,

रोमान्टिक र वस्तुपरक रूपहरूको चित्रण भएको छ । प्रकृति चित्रणका क्रममा भने महाकाव्य अपेक्षाकृत कमजोर नै देखा परेको छ । मान्छेको सुख दुःख साग प्रकृतिको रूपलाई जोडेर हेर्ने प्रवृत्ति महाकाव्यमा देख्न सकिन्छ । केही उदाहरणहरू :

१. प्रकृतिको सौम्य र शान्त वातावरण

सारा उज्यालो विधिको सागार
हासो खुलेको महिमा अपार
इच्छा शुभेच्छा दिलको प्रसङ्ग
बौरैर आयो मनमा उमङ्ग । ३: ४७
सरस माधवी फूल डालमा
भ्रमर नाचदछन् मुग्ध चालमा
प्रथम ज्योतिमा भाव खुल्दछ
सकल ठाजामा नेत्र डुल्दछन् । ५: २८

२. प्रकृतिको वस्तुपरक वातावरण

नरम पुष्प ती सूर्य रागमा
महक लोक ती दिव्य सारमा
ऋतु वसन्तमा फूल फुल्दछन्
हृदय मङ्गलै बीच भुल्दछन् । ५: ४५

३. प्रकृतिको उदास वातावरण

हेर खोट रजनी बतासमा
लोक चाल सृजना हतासमा
स्वप्न भौ छदय हा दबावमा
आपसी सुखदका अभावमा । १५ : ३९

४. वियोगमय वातावरण

हावा सरी पत्र उडेर आयो
कालो र नीलो दिन त्यो गरायो
सर्वत्र छायो अभिघात घात
चर्कन्छ छाती मनभित्र बाट । २७ : ४१

५. प्रकृतिको स्वच्छन्द वातावरण

विविध रङ्गका पुष्प वागमा

गहन शक्तिका भाव रागमा

नजर खोल हे \hat{U} भावना वर

चहक शिल्पका रोशनी छर । १. ६

प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रकृतिको चित्रण अपेक्षाकृत रूपमा कमजोर छ । कतै कतै प्रकृतिको भव्य चित्रणमा रुचि देखिए पनि प्रकृति चित्रणका क्रममा विषयवस्तुको प्रवेश गराउने मोहले उक्त चित्रण फिक्का सावित हुन गएको छ । यहाँ दिन, रात, सन्ध्या, रोशनी, रजनी, सूर्य, चन्द्र, प्रभात वर्णन पुत्रजन्म, उत्सव, युद्ध आदि जस्ता विविध पक्षको चित्रण भएको देखिन्छ । प्रकृति चित्रणकै क्रममा प्राचीनता, संस्कृति, समाज, राष्ट्रप्रेम, युद्ध, साहस, वीरता, करुणा र धर्म पनि आएका छन् ।

४.३.६ उद्देश्य

प्रस्तुत महाकाव्यको प्रमुख उद्देश्य राष्ट्रिय एकताका प्रतीक ठानिएका पृथ्वीनारायण शाहको जीवनलाई उद्घाटन गर्नु रहेको छ । स-साना टुकामा बाडिएर रहेको नेपाललाई एकीकरण गरी बृहत् स्वरूपको नेपाल बनाएर त्यसमा एकता र राष्ट्रिय भावना समेत भर्न सफल व्यक्तित्वका रूपमा पृथ्वीको चरित्रलाई यशोगान गाइएको छ । ऐतिहासिक वीर पुरुषहरूको जीवनीलाई लिएर महाकाव्यको रचना गर्ने सिलसिलामा **पासाङ ल्हामू सेवा सैनिक झपट** पछि तेस्रो महाकाव्यका रूपमा प्रस्तुत महाकाव्य देखा परेको छ । स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति आगालेर पनि यहाँ कविको मुख्य उद्देश्य प्रकृति चित्रण गर्नु, रहस्यवादी चेतना प्रस्तुत गर्नु, विपुल भावराशिको हार्दिक उच्छलन गर्नु नभई ऐतिहासिक पुरुष पृथ्वीनारायण शाहको युद्ध अभियानको मात्र वर्णन गर्नु रहेको छ । पृथ्वीको एकीकरण र युद्ध अभियानको वर्णन गर्ने क्रममा उनका सर्वसाधारण सबैले जानिराखेका अतिसामान्य पक्षकोमात्र यहाँ अङ्कन हुन गएको छ । गम्भीर विचार र अनन्य भावराशिको गूढतम रहस्यभित्र प्रवेश नगरी केवल सरसर्ती बाह्य पाटो मात्र उजिल्याउने काम भएको छ । यसबाट पृथ्वीका बारेमा अध्ययन गर्न चाहने अध्येताले कुनै नवीन कुरा प्राप्त गर्न नसकी रिक्तो हात फर्कनु पर्ने निश्चित छ । पृथ्वीलाई महान् देखाउने नाममा उनका कतिपय असत् वृत्तिलाई पनि ढाक छोप गरिएको छ । त्यस्तै नायक र गोरखालाई महान् देखाउने नाममा अन्य राज्यहरूको अपमान गर्ने काम समेत भएको छ । उपनिवेशको पीडाप्रति महाकाव्यले पूर्णरूपमा आखा चिम्लिएको छ । समग्रमा यस महाकाव्यले पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियान र युद्ध अभियानलाई प्रस्तुत गर्दै उनलाई नेपाल राष्ट्रका एकीकरणकर्ता तथा राष्ट्रिय

एकताका प्रतीकका रूपमा चिनाउने उद्देश्य लिएको छ । यस उद्देश्यमा महाकाव्य सफल नै भएको मान्नु पर्छ ।

४.३.७ दृष्टिबिन्दु

प्रस्तुत महाकाव्यमा मूलतः बाह्य दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको छ । कवि महाकाव्य भन्दा बाहिर नै बसेर महाकाव्यको नालीबेली लगाएका छन् । उनको ज्यादा रुचि पृथ्वीनारायण शाहको चरित्र चित्रण गरी उनलाई नेपाली राज्यको एकीकरणकर्ता र राष्ट्रिय एकताका प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत गर्नु रहेकाले उनको दृष्टि पृथ्वीतिर ज्यादा पर्न गएको छ । त्यसैले यसमा दृष्टिकेन्द्री पात्र पृथ्वी रहेका छन् । यस आधारमा यस महाकाव्यमा मूलतः बाह्य सीमित दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको छ । यसलाई अर्को शब्दमा कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति कथन शैलीको प्रयोग भएको भन्न सकिन्छ । यस महाकाव्यमा कविले पात्रलाई ठाउठाउमा 'म' को भूमिकामा पनि उभ्याएका छन् । यसको उदाहरणको रूपमा यस महाकाव्यको पन्ध्रौँ सर्गलाई लिन सकिन्छ । यस सर्गमा इन्द्रकुमारी 'म' को भूमिकामा देखा परेकी छ । त्यसैले काव्यमा कतै कतै आन्तरिक दृष्टिबिन्दुको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । यसलाई कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति भन्न सकिन्छ । पात्रहरूका बीचमा संवाद गराएर संवादात्मक वा नाटकीय शैलीको प्रयोग पनि यस महाकाव्यमा गरिएको पाइन्छ । यसको उदाहरणको रूपमा यस महाकाव्यको छब्बीसौँ सर्गलाई लिन सकिन्छ । यस सर्गमा राजा पृथ्वी, कुलानन्द जैसी, कालु पाण्डे, हरिवंश उपाध्याय, बालकृष्ण जैसी आदिको संवाद प्रस्तुत गरिएको छ । तर यो संवाद जीवन्त हुन सकेको छ । यसैले यस महाकाव्यमा आन्तरिक, बाह्य दृष्टिबिन्दुको प्रयोग देख्न सकिन्छ साथसाथै नाटकीय शैलीको समेत उपयोग गरिएको छ ।

४.३.८ भाषाशैलीय विन्यास

भाषाशैलीय विन्यासले महाकाव्यको कलापक्षलाई जनाउछ । खास गरी यसले महाकाव्यात्मक बुनोटलाई सङ्केत गर्छ । कृतिका बाहिरी संरचनामा रहेका संरचक अवयवको योगबाट बुनोटको निर्माण हुन्छ । खास गरी बुनोट भित्र भाषा र शैलीसाग सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरू रहन्छन् । त्यस्ता भाषाशैलीय एकाइहरूमा विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार, छन्द, लय, अग्रभूमीकरण, प्रयुक्ति विविधता आदि पर्छन् । प्रस्तुत महाकाव्यको भाषाशैलीय विन्यासलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

४.३.८.१ प्रमुख सङ्केतक र सङ्केतित

प्रस्तुत पृथ्वी महाकाव्यमा कतिपय त्यस्ता सङ्केतकहरूको प्रयोग गरिएको छ जसको प्रयोग दैनन्दिन जीवनमा कम हुने गरेको छ । कतिपय अप्रचलित सङ्केत, कतिपय कम प्रचलित र कतिपय आगन्तुक सङ्केतका माध्यमबाट यस महाकाव्यलाई कलात्मक बनाउने प्रयास गरिएको छ । प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रयुक्त प्रमुख सङ्केतक र त्यसको साङ्केतितलाई निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

सङ्केतक	सङ्केतित	पृष्ठ सङ्ख्या
नङ्गित	नाङ्गेर	६
फिरिङ्गी	फरेनर (विदेशी, अङ्ग्रेज)	८, ३५
मृत्तिका	माटो	३३
कूट	मुख्य	३५
चतुरङ्ग		३५
वृथा	व्यर्थ	३६
म्लेच्छ	शूद्र (अङ्ग्रेज)	३६
बुजुकी	जान्ने	३७
अवरख	अभ्रख (कोइला)	६६
व्योम	आकाश	५६
बौच्यो	ब्युभनु	५६
उम्दा	ऊाचो	३६७
गुप्ती	भित्री	३६७
रफगज	हालीमुहाली	६५

मधुमास	वसन्त ऋतु	दण्ड
अर्घेलो	नचाहादो	दण्ट
सौरभ	सुवास	छजण
अलखा	एक प्रकारको कपडा	दजघ
चुकुल	दैलो अड्याउने छस्किनी	दघद
माथ टन्की	टाउको दुख्नु	ददट
अभीनव	नया	दछट
किरिच	भाला	दछड
बतास	हावा	घजट
विगार	व्यवधान, बाधा	घदज
उजन्ड	खराब	घदछ
कालकूट	पुराणमा वर्णित विष	घघण
कोप	रिस	घघछ
हल्को	हलहली	घघड
कान्ला	अग्लो डिल	घघढ
खौची	एकजित	घदण
उभिण्डो	उल्टो	घदज
जडमति	दुष्टमती भएको	घदछ
नबाब	राजा	घणठ
देदीप्य	उज्ज्वल	दजद
दीर्घलोचन	दूरदृष्टि	ददद
तलास	खोजी	ददण
दुत्कार	तिरस्कार	दघड
चुत्थो	क्षुद्र	ददघ
कृतघ्न	उपकार नदेख्ने	दछज
परिधान		दछछ
रनफन	फूर्ति, तमासा	ददद
अभिरत	निरन्तर	ददद
अरिष्ट	अशुभ	जठघ
अगम्य	पुग्न नसकिने	ददण

अथक	नथाक्ने	द्वडछ
गलकण्ठ	गलगाड	द्वढट
विभूत	खरानी	छजद
बुटान भाड	भाडी बुट्यान	छजद
शूल	काडो	छजड
काया	शरीर	छघड
गोडा	खुट्टा	छदद
वितप		छदद
गाण्डीव	महाभारतका पात्र अर्जुनको हतियार (धनु)	छछद

४.३.८.२ लय

पृथ्वी महाकाव्य पूर्वीय महाकाव्य मान्यतालाई आत्मसात् गरी बद्ध लय ढाचामा लेखिएको छन्दोबद्ध महाकाव्य हो । यसमा बद्धलय ढाचा अन्तर्गत शास्त्रीय वार्षिक छन्दका करिब दुई दर्जन जति छन्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । यसमा प्रयुक्त छन्दहरूमा शार्दूलविक्रीडित , अनुष्टुप, मन्दाक्रान्ता, इन्दिरा, वसन्ततिलका, मालिनी, पञ्चचामर, द्रुतविलम्बित, शिखरिणी, तोटक, इन्द्रबज्रा, उपजाति, वंशस्थ, भुजङ्गप्रयात, अपरान्तिका, वियोगिनी, स्वागता, दोधक, रथोद्धता, समानिका, दुर्मिला, मणिमध्य, स्रग्धरा, शुद्ध विराट, शालिनी, नील, पृथ्वी गरी सत्ताइसवटा छन्दहरूको प्रयोग भएको छ । यस महाकाव्यमा प्रयुक्त छन्द र तिनको श्लोक वितरण निम्नानुसार छ :

सर्ग	छन्दको नाम	श्लोक सङ्ख्या
प्राक्कथन	शार्दूलविक्रीडित अनुष्टुप मन्दाक्रान्ता	द्वढ घढ द्वद
प्रथम	इन्दिरा वसन्ततिलका अनुष्टुप	द्वद घण ज
दोस्रो	अनुष्टुप मालिनी	ढट ज

तेस्रो	शार्दूलविक्रीडित पञ्चचामर द्रुतविलम्बित इन्द्रवज्रा इन्द्रिरा	दञ् ठ ञण दड ञ
चौथो	शिखरिणी शार्दूलविक्रीडित तोटक	छण द ञ
पाचौ	इन्द्रिरा अनुष्टुप्	दठ ञ
छैटौ	अनुष्टुप् इन्द्रवज्रा	छघ ञ
सातौ	उपजाति मालिनी	छञ ञ
आठौ	इन्द्रवज्रा वंशस्थ	छट ञ
नवौ	वंशस्थ शार्दूलविक्रीडित भुजङ्गप्रयात	दद दद ञ
दसौ	भुजङ्गप्रयात अपरान्तिका	छञ ञ
एघारौ	अपरान्तिका वियोगिनी	दड ञ
बारौ	वियोगिनी स्वागता इन्द्रवज्रा	दघ दठ ञ
तेरौ	दोधक मालिनी	छण ञ
चौथौ	मालिनी इन्द्रवज्रा	छण ञ

पन्ध्रौ	शार्दूलविक्रीडित रथोद्धता तोटक	जड घट्ट ज
सोरौ	द्रुतविलम्बित तोटक	ज छट्ट
सत्रौ	द्रुतविलम्बित मन्दाक्रान्ता अनुष्टुप्	दठ दण ज
अठारौ	अनुष्टुप् शार्दूलविक्रीडित	दठ ज
उन्नाइसौ	मालिनी स्वागता वसन्ततिलका	दड जठ ज
बीसौ	मन्दाक्रान्ता मालिनी अनुष्टुप् समानिका	जड दठ दज ज
एक्काइसौ	समानिका मालिनी मन्दाक्रान्ता शार्दूलविक्रीडित अनुष्टुप्	दज ड ढ ड ज
बाइसौ	अनुष्टुप् स्वागता वंशस्थ	छठ दठ ज
तेइसौ	शार्दूलविक्रीडित वंशस्थ दुर्मिला अनुष्टुप	ज दद द ज
चौबिसौ	अनुष्टुप	दट ठ

	स्वागता शालिनी	ञ
पच्चीसौ	शालिनी स्रग्वणी मणिमध्यम मालिनी स्रग्धरा	ञछ ञड ञण ञछ ञ
छब्बीसौ	स्रग्धरा इन्द्रवज्रा	छञ ञ
सत्ताइसौ	इन्द्रवज्रा पञ्चचामर	छट ञ
अठ्ठाइसौ	स्वागता शुद्धविराट शालिनी नील	दृण दृछ ञड ञ
उन्नतीसौ	नील स्वागता अनुष्टुप उपजाति	ञण घञ ञठ ञ
तीसौ	अनुष्टुप् वसन्ततिलका	डञ ञ
एकतीसौ	वसन्ततिलका पञ्चचामर स्रग्धरा	घञ दृढ ञ
बत्तीसौ	स्रग्धरा वंशस्थ शालिनी स्वागता	छद ञद ञण ञ
तेत्तीसौ	मन्दाक्रान्ता वंशस्थ	ट दृठ ञ

	मालिनी	
चौतीसौ	मालिनी अनुष्टुप्	छघ ज्ञ
पैंतीसौ	अनुष्टुप् उपजाति इन्दिरा उपजाति	ज्ञण दण दण ज्ञ
छत्तीसौ	उपजाति शालिनी रथोद्धता	घठ ज्ञज्ञ ज्ञ
सैंतीसौ	शार्दूलविक्रीडित पृथ्वी रथोद्धता पञ्चचामर	ज्ञ ढ द्वघ ज्ञ
अठ्तीसौ	पञ्चचामर शार्दूलविक्रीडित स्वागता मालिनी	दद ढ ज्ञढ ज्ञ
उन्चालीसौ	शार्दूलविक्रीडित मालिनी इन्द्रवज्रा	द छण ज्ञ
चालीसौ	वियोगिनी शालिनी इन्द्रवज्रा वसन्ततिलका शार्दूलविक्रीडित	ज्ञज्ञ ज्ञछ ज्ञछज्ञ.ज्ञट ज्ञटठ.द्वघ ड
एकचालीसौ	अनुष्टुप् वसन्ततिलका शार्दूलविक्रीडित	घज्ञ घज्ञ ज्ञ

प्रस्तुत महाकाव्यमा शास्त्रीय वार्णिक छन्दको प्रयोग भएको छ । त्यसैले यो महाकाव्य बद्ध लय ढाचामा आधारित छ । अन्त्यानुप्रास योजनाको श्रुतिमधुर प्रयोग पनि यस महाकाव्यको लगत विशेषता हो । उल्लिखित छन्दहरूका गण अपेक्षा र यति अपेक्षा अनुसारकै अक्षर संरचना भएका शब्दहरूको चयन भएकाले लयगत निरन्तरता कायम हुन सकेको छ । यही लय विधानगत अन्वितले छन्द सङ्गीतको श्रुति निनादमय प्रयोग हुन पुगेको छ र महाकाव्य आस्वाद्य बन्न पुगेको छ । अधिल्ला महाकाव्यमा भै यस महाकाव्यमा पनि कवि छन्द भङ्गको दोषबाट मुक्त हुन सकेका छैनन् ।

४.३.८.३ अलङ्कार

पृथ्वी महाकाव्यमा विभिन्न शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारहरूको प्रयोगद्वारा विषयवस्तुगत कथ्यलाई रमणीयता प्रदान गरिएको छ । यसमा पनि प्रकृति, समाज, संस्कृति आदिबाटै विभिन्न विम्ब र उपमानहरूको प्रयोग गरिएको छ । उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त आदिजस्ता अलङ्कारहरूले काव्यको शोभा बढाएका छन् । अलङ्कारका लागि अलङ्कारको प्रयोग गर्ने कृत्रिम प्रवृत्ति कविमा देखिदैन । अलङ्कार प्रयोग सहज र स्वभाविक छ । अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले प्रस्तुत महाकाव्य उत्कृष्ट भने हुन सकेको छैन । यसमा प्रयुक्त केही अलङ्कारहरूलाई उदाहरणका रूपमा निम्नानुसार राख्न सकिन्छ :

१. अर्थान्तरन्यास अलङ्कार

- (क) लिप्सामै मृग हेर भर्दछ कुदी हा \bar{U} शब्दकै चालमा
माछा अङ्कुश फास्छ लुब्ध मन ली आशक्तिकै ख्यालमा
उस्तै दीपकमा भुलेर पुतली मर्छन् बिना कालमा
लोभैको बश मर्छ मानिस यहा आँनै क्षुधा चालमा । प्राक्कथन २८
- (ख) पृथ्वी घुम्छ खगोलमा फनफनी आँनै छ है आसन
माटाको यहि लाज अङ्ग नसके के गर्नु यो शासन
एकै चन्द्र सुहाउछन् गगनमा आलोक एकै रङ
एकाकार बनौ भनेर युगले भन्दो छ रातो दिन । प्राक्कथन ४१
- (ग) तीता हुन्छन् विटप लहरा लभ्यका रस्म खास
सच्चा बाटा कठिनमय छन् हेर खुल्छन् प्रकाश । प्रा. १२९

२. उपमा अलङ्कार

- (क) प्रयत्नशील ती भाषा लक्ष्य हेर अखण्डित
भावना मेघ बसेँभौ बसिँएको छ शोभित । प्रा. ५३
- (ख) चन्द्रको रूपभौ शोभा भावना अति उज्ज्वल
अनुप्राणित इच्छा जो अनुष्ण मन्द शीतल । प्रा. ७०
- (ग) उनै हाम्रा महाराजा राष्ट्रध्वज महाबल
शौर्य नक्षत्र भौ चम्की देखिन्थे अति उज्ज्वल । प्रा. ७६

३. रूपक अलङ्कार

- (क) भाषा नै प्राण हो यौटा लोकको चिरनन्दन
मान्छेका मुटुमा जड्ने सम्बद्ध भाव व्यञ्जन । प्रा. ६७
- (ख) सार्वभौमिकता सत्ता देशको शान गौरव
एकताका महामन्त्र लोकका भावना सब । प्रा. ८१
- (ग) नयन उज्ज्वल हर्ष छ भावना
अति पवित्र सफा सुख कामना
तनय लाभ कला दिन गौरव
नृपति गर्वित रञ्जन छन् अब । ३: ३६

४. अपन्हृति अलङ्कार

साक्षात् आत्मा न मासु हो रगत हो यो एक चैतन्य हो
अर्थात् देह शरीर व्यर्थमय छन् यो अल्पताजन्य हो
हाम्रो अङ्ग छ निर्विकार कुहिरो अज्ञात छाया सरी
आनै स्वार्थ रहेर जीवन कला बुझ्छौ यहा के गरी । प्रा. २९

५. अतिशयोक्ति अलङ्कार

- (क) डुल्दै भुले भ्रमर ती हर पुष्प माभ
उमेर भित्र मनमा अनगिन्ती लाज
लालीकला प्रकृतिमा जब रम्न थाले
हासेर पुष्प पनि ती सब फूल थाले । १ : ५१

(ख) श्रावस्ती यो शशिधर कला सत्य छायाा प्रभाती
नौलो शोभा गगन तह छन् उच्च छानो छ माथि
पातै फुल्ने प्रवृत्ति सुर यो दैवले दृष्टि जड्ने
पग्ली आत्मा सुमधुर बनी सृष्टिको सार भर्ने । प्रा. ९४

६. अप्रस्तुत प्रशंसा

पूर्वीय रङ्ग सुकिलो नवकान्ति छायो
आशा खुलेर जगमा अब शान्ति आयो
भागैछ दुःख सब दुर्दिनको आध्यारो
लागेछ ज्याति अब जीवनको उज्यालो । १: २३

७. दृष्टान्त अलङ्कार

(क) विना तेल कहाा होला सृष्टिको दीप उज्ज्वल
हतियार विना हाम्रो युद्ध लड्नु छ निस्फल । १८:१८

(ख) सारा यिनै प्रकृति हेर छ सत्य रूप
श्रीखण्ड छन् फल विना तर छन् स्वरूप
त्यस्तै सुगन्ध सुनमा किन हुन्न हेर
राजा चिरायु युगमा पनि हुन्न धेर । ४० : ४२

८. उत्प्रेक्षा अलङ्कार

बेलैमा बीज रोप्नाले बाली हुन्छ हराभरा
सिर्जनामा खुली हास्लिन् पूर्ण रूप वसुन्धरा । २९ : ४४

प्रस्तुत महाकाव्यमा बस्न्यातले विम्बालङ्कार योजनाको प्रयोगबाट महाकाव्यात्मक गरिमालाई केही उच्चता प्रदान गर्ने प्रयास गरेका छन् । उनी स्वच्छन्दतावादी काव्यकार पनि भएकाले कृतिमताको आभास भने उनको महाकाव्यमा पाइदैन । नेपाली साहित्यकै बृहत्तरतातर्फ उन्मुख महाकाव्य भएको नाताले पनि यो महाकाव्यले विम्बालङ्कार योजनामा चमत्कृतता र उत्कृष्टता प्राप्त गर्नु पथ्यो त्यो भने हुन सकेको छैन ।

४.३.९ व्याख्या र निष्कर्ष

ओमवीर सिंह बस्न्यात नेपाली वीरङ्गनालाई काव्यको प्रमुख पात्र बनाएर पासाङ् ल्हामू महाकाव्य तथा सैनिक सेवाका वीर व्यक्ति भूपटको जीवनी महाकाव्यमा उतारीसकेपछि, तेस्रो महाकाव्यका रूपमा पृथ्वी महाकाव्य लिएर नेपाली महाकाव्य परम्परामा देखा परेका छन् । नेपाली महाकाव्य फाटमा वर्णनात्मक शैली लिई देखापरेका कवि बस्न्यातको नेपाल राष्ट्र एकीकरणका प्रवर्तक पृथ्वीनारायण शाहको जीवनीमा आधारित प्रस्तुत पृथ्वी महाकाव्यले इतिहासका केही बुढालाई समेटेर मौलिक कल्पनाको उडानलाई सर्वोपरि ठान्दै वर्णन गर्न सफल रहेको देखिन्छ । राष्ट्रिय व्यक्तिलाई प्रमुख पात्र बनाई उनीहरूको जीवनीलाई प्रमुख पात्र बनाई उनीहरूको जीवनीलाई बिना तिथिमिति एकादेशको कथा भौ महाकाव्यमा उतारेर वर्णनात्मक काव्य लेखन माहिर कवि बस्नेतको प्रस्तुत कृतिमा यदाकदा सम्बन्ध पाइए पनि ज्यादा जसो जीवनी साधारण शैली र सरल वर्णनमा सीमित पाइन्छ (शर्मा नेपाल, २०५९ : ७४८) । प्राक्कथन बाहेक एकचालीस सर्गमा संरचित तथा ५६३ पृष्ठमा विस्तारित प्रस्तुत महाकाव्यमा २५३३ श्लोकगत लमाइ रहेको देखिन्छ । सत्ताइसवटा जति शास्त्रीय वार्णिक छन्दको श्रुतिमधुर प्रयोग र अन्त्यानुप्रास युक्तको कुशल निर्वाहले यस महाकाव्यको सङ्गीतात्मक शोभालाई वृद्धि गरेकै छ । पृथ्वीनारायण शाहका विषयमा लेखिएका अनगिन्ती जीवनी वा इतिहासका पुस्तकले अभै भन्नुपर्दा स्कूल र कलेजका पाठ्यसामग्री समेतबाट प्रत्येक नेपालीले पृथ्वीका जीवन पढिसकेको परिप्रेक्ष्यमा उनका अप्रकाशित पक्षलाई प्रस्तुत गर्न सकेको भए यस महाकाव्यको महत्त्व निश्चय नै बढ्ने थियो । सबैले प्राप्त गरिसकेका जानकारीकै आधारमा मात्र अगाडि बढ्नुले कुनै नवीन परम्परा र योगदानको स्थापना गर्न सक्दैन । पृथ्वी नारायणका लुकेका पक्षहरू र थप जानकारी प्राप्त गर्न इच्छुक पाठकहरू यस महाकाव्यबाट रित्तो हात फर्कनु पर्ने निश्चित छ । काव्यात्मक मूल्यका दृष्टिले हेर्दा लय, छन्द, रस, गेयात्मकता र वीर रसप्रधान गाथा महाकाव्यको स्वाद लिन चाहने पारखीलाई यो महाकाव्य पक्कै पनि आस्वाद्य नै छ । तथापि ऐतिहासिक पुरुषको जीवनी पूर्ण, सरस र प्रामाणिक हुन भने आवश्यक नै छ । ऐतिहासिक तथ्यको धरातलभित्र बन्दी भएर कविले काव्यगत मिठास र कवित्व प्रवाहमा महाकाव्यापेक्षीपन दिन नसके तापनि राष्ट्र, राष्ट्रियता, राष्ट्रप्रेम, युद्ध एकीकरण र राष्ट्रिय एकतालाई भने उजिल्याउन सफल भएको छ ।

प्रस्तुत महाकाव्य विषयवस्तुको गहन वर्णनमा केन्द्रित नभएर सतही र हलुको वर्णनमा केन्द्रित छ । यहाँ कुनै पनि भाव वा पक्षको रोमान्टिक वा अन्तरङ्ग चित्रण भन्दा क्लासिकल वा बहिरङ्ग चित्रणमा काव्यले जीवन्तता उत्कृष्टता र लोकप्रियता प्राप्त गर्न सकेन । एक्काइसौं शताब्दीमा आएर महाकाव्य जस्तो सघन र गरिमामय विधामा कलम चलाउदा गुण गान गाउनतर्फ मात्र प्रस्तुत महाकाव्य केन्द्रित भयो र नवीनपनको उद्घाटन गर्न सकेन भनी लाञ्छना

लगाउन सकिने अवस्था यस महाकाव्यको रहेको छ । महाकाव्य कुनै पनि युग जीवनका विस्तृत छायाा छविहरूलाई प्रस्तुत गर्न सक्षम हुनु पर्छ । यस महाकाव्यमा केवल पृथ्वीनारायण शाहको युद्ध अभियानमा मात्रै ध्यान दिइएकाले त्यस समयको समाज, संस्कृति आर्थिक अवस्था आदिको चित्रणमा यो महाकाव्य पूर्णतः असफल रहेको छ । राष्ट्र प्रेमप्रति भक्त, युद्ध र एकीकरण वर्णनात्मक रूपमा रहादा रहादै पनि काव्यले कतै कतै प्रकृतिलाई चियाएको पाइने, सजीव इतिहास कोट्याइएको, परिष्कारमुखी वर्णनात्मक महाकाव्यभिन्न तर्क, दर्शन, चिन्तन, भाव, मानवतालाई पन्छाउदै ऐतिहासिक बादालाई कल्पनाले सजाएर चम्काएको छ । राष्ट्रप्रेम, एकीकरण, दिव्य उपदेश, पौराणिक ग्रन्थका ऋचा र श्लोकका उद्धरण , युद्धगाथा, पृथ्वीका महत्त्वकाङ्क्षा, यथार्थ र कल्पनाको सम्मिश्रण, पृथ्वीको वीरता र धैर्य, साहस र रणनीति वर्णन गर्दै राष्ट्रिय संस्कृतिको केही पक्षलाई दर्साउन सफल प्रस्तुत महाकाव्य स्मरण योग्य चाहा छुदैछ (शर्मा, २०५९ : ७५१) ।

निष्कर्षमा वीररसलाई अङ्गीरसका रूपमा र करुण लगायत अन्य रसलाई अङ्ग रसका रूपमा प्रस्तुत गरी वीररसको परिपाक प्रस्तुत गरिएको यस महाकाव्यलाई गाथा महाकाव्यका रूपमा पनि लिन सकिन्छ । बद्धलय ढाचाको उपयोग गरी शास्त्रीय वार्णिक छन्दको उपयोग गरी लेखिएको यस महाकाव्यमा बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार तथा समग्र भाषाशैलीय विन्यास उपयुक्त नै मान्नु पर्छ । महाकाव्यात्मक लमाइ र गहिराइको आयामको पुष्टता, महाकाव्यात्मक प्रबन्ध विधानको परिपाकपूर्ण प्रभावकारिता, महाकाव्यमा प्रयुक्त लय, उक्ति, भाव, भाषाशैली, बिम्बालङ्कार र प्रतीक व्यञ्जनाका समष्टि परिपाकमा आधारित महाकाव्यात्मक प्रसार र गहिराइलाई हेर्दा प्रस्तुत महाकाव्यले उच्च मध्यम स्तरको महाकाव्यात्मक गरिमा प्राप्त गर्न सकेको देखिन्छ ।

४.४ भानुभक्त महाकाव्यको अध्ययन

४.४.१ परिचय

ओमवीरसिंह बस्न्यातको 'भानुभक्त' महाकाव्य २०६१ साल भाद्रमा प्रकाशित भएको हो । यस महाकाव्यलाई बाबा ओमवीरसिंह बस्न्यात गुठीले प्रकाशनमा ल्याएको हो । प्रकाशनका हिसाबले प्रस्तुत महाकाव्य पासाङ ल्हामू, सेवा सैनिक भ्रुपट र पृथ्वी महाकाव्यपछि चौथो महाकाव्यका रूपमा रहेको छ । यसमा नेपाली साहित्यका आदि कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्रलाई महाकाव्यात्मक उचाइ प्रदान गरिएको छ । बीसवटा सर्गहरूमा १०५८ श्लोकको महाकाव्यात्मक विस्तार भएको प्रस्तुत महाकाव्यको विश्लेषण तल विभिन्न उपशीर्षकहरूमा गरिएको छ :

४.४.२ संरचना

विश्लेष्य महाकाव्य **भानुभक्त** को मुखपृष्ठमा रङ्गीन जिल्दा हालिएको छ । मुखपृष्ठको सिरानमा सेता अक्षरमा शीर्षक 'भानुभक्त' लेखिएको छ । त्यसको मुनितिर हिमालको चित्र राखिएको छ । हिमालयकै पृष्ठभूमिमा भानुभक्त आचार्यको श्यामश्वेत तस्बिर राखिएको छ । त्यसको पृष्ठभूमिमा तनहुको चादीरम्घा गाउँको कोलाज चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । भानुभक्तको फोटोको दायाँतिर उनको पुख्र्यौली घरको चित्र देखाइएको छ । भानुभक्तको फोटोको मुनितिर उनको स्तुतिगान सेता अक्षरमा गरिएको छ । मुखपृष्ठको सबैभन्दा तलतिर लेखकको नाम (डा.ओमवीरसिंह बस्न्यात) भनी दिएको छ । अगाडि बाहिरी गाताको भित्रपटि र त्यसपछिको एकपाना खाली राखिएको छ । त्यसपछिको पानामा कृतिको नाम, विधा र लेखकको नाम दिइएको छ । अर्को पानामा प्रकाशक, सर्वाधिकार, संस्करण प्रकाशित प्रति, मूल्य, मुद्रकको परिचय दिइएको छ । त्यसपछिको पानामा 'आदिकवि भानुभक्त आचार्य' शीर्षकमा घटराज भट्टराईको भूमिका राखिएको छ । त्यसपछिको अर्को पानामा 'भानुभक्त महाकाव्य र महाकवि ओमवीरसिंह बस्न्यात' शीर्षकमा रमेश चन्द्र अधिकारीको भूमिका राखिएको छ । त्यसपछिको अर्को पानामा 'आदिकवि भानुको स्मृतिमा' शीर्षकमा महाकवि बस्न्यात प्राक्कथन राखिएको छ । त्यसपछिको पानामा 'हे मानव' शीर्षकमा नौवटा श्लोकहरू प्रस्तुत गरिएको छ । अर्को पृष्ठबाट महाकाव्य प्राक्कथन शीर्षकमा सुरु भएको छ । प्रस्तुत महाकाव्य पृष्ठसङ्ख्या एकबाट २२८ सम्म विस्तारित भएको छ । प्राक्कथन भन्दा पूर्व यस महाकाव्यमा एघार पृष्ठहरू खर्च भएका छन् ।

प्रस्तुत **भानुभक्त** महाकाव्य प्राक्कथन बाहेक बीस सर्गहरूमा पूर्ण भएको छ । यस महाकाव्यमा बद्धलय ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । चार पाउको एक श्लोक हुने शास्त्रीय वार्णिक छन्दको प्रयोग यस महाकाव्यमा भएको छ । प्रस्तुत महाकाव्य १०५८ श्लोकमा पूर्ण भएको छ । यस महाकाव्यमा प्रत्येक विश्रामहरूमा शीर्षक र अवान्तर शीर्षक तथा छन्दको नाम दिइएको छ । सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन गर्ने प्रयास पनि गरिएको छ । यस महाकाव्यका विश्रामका शीर्षक श्लोक सङ्ख्या र छन्द निम्नानुसार छन् :

सर्ग	शीर्षक	श्लोक सङ्ख्या	छन्द
—	प्राक्कथन	६०	शार्दूलविक्रीडित, वसन्ततिलका, स्वागता
पहिलो	मङ्गलाचरण	५०	अपरन्तिका, द्रुतविलम्बित

दोस्रो	भानुजन्म	४९	द्रूतविलम्बित, इन्द्रवज्रा, शार्दूलविक्रीडित
तेस्रो	—	५८	शार्दूलविक्रीडित, वंशस्थ, इन्द्रवज्रा
चौथो	—	५८	इन्द्रवज्रा, स्वागता, भुजङ्गप्रयात, उपजवाति, वसन्ततिलका
पाचौ	घासीसाग	५६	वसन्ततिलका, शालिनी, शार्दूलविक्रीडित
छैटौ	—	३६	इन्दिरा, दोधक, स्वागता, रथोद्धता, वसन्ततिलका, मालिनी, शार्दूलविक्रीडित
सातौ	—	५३	शार्दूलविक्रीडित, वंशस्थ, मन्दाक्रान्ता
आठौ	—	४९	मन्दाक्रान्ता, भुजङ्गप्रयात, अनुष्टुप
नवौ	भानु कलाधर कहा व्रतबन्ध गराउछन्	५०	अनुष्टुप, स्रग्धरा
दशौ	—	४५	स्रग्धरा, मालिनी, अनुष्टुप,
एघारौ	—	४९	मालिनी, वसन्ततिलका, वंशस्थ
बारौ	तारापतिसाग	४६	वंशस्थ, शिखरिणी, अनुष्टुप
तेरौ	प्रेम करुणा ज्योति	३८	अनुष्टुप, तोटक
चौधौ	वन साधक जीवन	५१	तोटक, उपजाति
पन्ध्रौ	—	५३	इन्द्रवज्रा, पञ्चचामर
सोरौ	—	६२	पञ्चचामर, वसन्ततिलका, मणिमध्य, नील
सत्रौ	—	४१	नील, स्रग्विणी
अठारौ	—	४५	स्रग्विणी, विगोगिनी
उन्नाइसौ	—	६१	इन्द्रवज्रा, वसन्ततिलका, शालिनी, वियोगिनी
बीसौ	—	४८	वसन्ततिलका

तालिकामा उल्लेख गरिए अनुसार प्राक्कथन बाहेक बीस सर्गमा विस्तारित यस महाकाव्यमा न्युनतम ३६ श्लोक(छैटौ सर्ग) देखि अधिकतम ६२ श्लोक (सोढौ) सम्म श्लोकगत लमाइ रहेको छ । यसरी प्रस्तुत महाकाव्य आन्तरिक रूपमा प्राक्कथन बाहेक बीस सर्ग, २२८ + ११ पृष्ठ र १०५८ श्लोक सङ्ख्यामा विस्तारित भएको देखिन्छ ।

३.४.३ विषयवस्तु

विवेच्य महाकाव्य भानुभक्त को विषयवस्तु नेपाली साहित्यका आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जीवनीसाग सम्बन्धित रहेको छ । भानुभक्त आचार्यले नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदान र उनको जीवनमा आएका विभिन्न उतार-चढावहरूलाई यस महाकाव्यमा विषय बनाइएको छ । भानुभक्तको जन्म, पारिवारिक पृष्ठभूमि, बाजेद्वारा शिक्षा र साहित्यप्रति काव्यनायकमा बढाई दिएको रुचि, वनारसमा शिक्षा आर्जन, विवाह, भाटसागको भुगडा, गजाधर सोतीको श्रीमतीले गरेको अपमानपूर्ण व्यवहार, पिताको मृत्यु, ऋण तिर्न नसक्दा तत्कालीन शासकले कुमारी चोक अड्डामा एक वर्षसम्म थुनेको प्रसङ्ग, जेलमुक्त भएको, रामायण काव्यको रचना गरेको लगायतका केही भिना मसिना प्रसङ्गहरूको संयोगद्वारा यस महाकाव्यलाई पूर्णता दिइएको छ ।

यस महाकाव्यको कथानक अनुसार प्राक्कथन सर्गमा भानुभक्तको कृतिको प्रशंसा गरिएको छ । प्रथम सर्ग मङ्गलाचरणको रूपमा आएको छ । मङ्गलाचरणमा काव्य नायकको प्रशस्ति गाइएको छ । द्वितीय सर्गमा भानुभक्तको जन्मको प्रसङ्ग छ । खरिददार धनञ्जयका पुत्रका रूपमा काव्य नायकको परिचय दिइएको छ । तेस्रो सर्गमा काव्यनायक बाजे श्री कृष्ण आचार्यका साथमा अध्ययनार्थ काशी गएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यस सर्गमा काशीको परिवेशको भव्य वर्णन गरिएको छ । चौथो सर्गमा आर्ना बाजेले काव्यनायकलाई दिएको उपदेशको वर्णन गरिएको छ । यसै सर्गमा काशीबाट फिर्ता भएको प्रसङ्ग पनि उल्लेख छ । पाचौँ सर्गमा काव्यनायकले घासीबाट प्राप्त गरेको प्रेरणाको प्रसङ्ग छ । छैटौँ सर्गमा व्रतबन्ध गरी कास्की गुरुकुलमा अध्ययनार्थ गएको प्रसङ्ग छ । यसै सर्गमा काव्यनायकको विवाह चन्द्रकलादेवीसाग भएको उल्लेख छ । त्यस्तै दुई पुत्र जन्मिएका र एकको मृत्यु भएको कुरा पनि उल्लेख गरिएको छ । सातौँ सर्गमा काव्यनायक गजाधर सोतीलाई भेट्न गएको र उनकी श्रीमतीद्वारा अपमानित हुनु परेको प्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । आठौँ सर्गमा गजाधर सोतीका मनमा परेको मित्र वियोगको दारुण चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । नवौँ सर्गमा काव्य नायकले कलाधर कहा व्रतबन्ध गराएको प्रसङ्ग वर्णन गरिएको छ । दशौँ सर्गमा छिमेकी भाटसाग जग्गा विवाद परेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । एघारौँ सर्गमा पिताले काठमाडौँमा घर दान पाएको उल्लेख छ । बारौँ सर्गमा काव्यनायक तारापतिका घरमा बास बसेको र त्यहा गृहिणीहरू बीच भएको विवादको वर्णन गरिएको छ । तेरौँ सर्ग प्रेमको महत्त्व वर्णन गर्ने सन्दर्भमा आएको छ । 'वन साधक जीवन' शीर्षकमा यस महाकाव्यको चौधौँ सर्ग आएको छ । साधना नै उत्तम भएकाले जीवनलाई साधनामय बनाउन आग्रह गरिएको छ । पन्ध्रौँ सर्गमा काव्यनायकलाई पितृशोक परेको छ । पिता धनञ्जयको काशीमा निधन भएको छ । यही सर्गमा ऋण तिर्न नसक्दा काव्यनायकले जेल जीवन बिताउनु

परेको प्रसङ्ग पनि उल्लेख छ । सोरौ सर्गमा काव्यनायकले कुमारी चोकमा जेल जीवन बिताउदाका सन्नाटापूर्ण र विरसिला क्षणहरूको चित्रण गरिएको छ । साथै यस सर्गमा काव्यनायक जेलबाट छुटेर घर गएको, उनको रामायणको यश चारैतर्फ फैलिएको उल्लेख छ । अठारौ सर्गमा भानुभक्त कान्तिपुर आएको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै उनको रामायण भक्तिकाव्यको महत्त्व वर्णन गरिएको छ । उन्नाइसौ सर्गमा काव्यनायकको मृत्यु भएको प्रसङ्ग छ । बीसौ सर्ग काव्यनायकको गाथालाई निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गर्ने सिलसिलामा आएको छ ।

प्रस्तुत महाकाव्यको कथावस्तु अत्यन्तै भिनो छ । कथानक दुर्बल छ । महाकाव्यले अपेक्षा गर्ने आख्यान योजना छैन । भानुभक्तका जीवनीसाग सम्बन्धित केही भिना मसिना प्रसङ्गहरू मात्र आएका छन् । कथानक योजनाका दृष्टिले प्रस्तुत महाकाव्य उत्कृष्ट र जीवन्त बन्न सकेको छैन । भानुभक्तको जन्मलाई नै यस महाकाव्यको आदिभाग मान्नु पर्ने स्थिति छ । त्यसपछि पिताको मृत्यु र काव्यनायकको जेलजीवन मध्यभागका रूपमा आएका छन् । त्यस्तै काव्यनायकको मृत्युलाई अन्त्य भागका रूपमा स्विकार्नु पर्ने स्थिति प्रस्तुत महाकाव्यमा देखिन्छ । सघन र गरिमामय कथानकको अभावमा नै आख्यान योजना सुशृङ्खलित बन्न नसकेको हो ।

४.४.४ सहभागी र सहभागिता

भानुभक्त महाकाव्यमा विभिन्न पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । यस महाकाव्यको महाकाव्यात्मक कार्यव्यापारलाई जीवन्तता प्रदान गर्ने उत्कृष्ट चरित्र भने यस महाकाव्यमा छैनन् । यस महाकाव्यले नेपालदेखि भारतको काशीसम्मको परिवेशलाई ओगटेको छ । परिवेश वर्णनका क्रममा पनि कतिपय पात्रहरू आएका छन् । यस महाकाव्यमा प्रयुक्त पात्रहरूमा भानुभक्त, धनञ्जय, श्री कृष्ण, इन्द्र, काशी, तुलसी, गङ्गादत्त, पद्म, जयलाल, मामा, घासी, रमानाथ, गजाधर सोती, गजाधर सोतीकी श्रीमती, छिमेकी भाट, तारापति, तारापतिका पत्नी र आमा, अड्डाका हाकिमहरू, काशीका वैद्यहरू, भानुभक्तका छिमेकी र गाउालेहरू, कास्कीको गुरुकूलका बटुक र गुरुहरू आदि रहेका छन् । यस महाकाव्यको प्रमुख पात्रमा काव्यनायक भानुभक्त मात्रै रहेका छन् । सहायक पात्रहरूमा बाजे, श्रीकृष्ण, पिता धनञ्जय, घासी रहेका छन् भने अन्य सबै पात्रहरू गौण भूमिकामा आएका छन् । यस महाकाव्यमा कार्यव्यापारका दृष्टिले पात्रविधान कमजोर देखा पर्छ । कुनै पनि चरित्रले यस महाकाव्यमा उत्कृष्टता र जीवन्तता प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । यस महाकाव्यमा भानुभक्तलाई नायकत्व प्रदान गरिएकाले उनलाई प्रमुख चरित्रको रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ ।

४.४.४.१ भानुभक्तका चरित्रिक प्रकार र प्रमुख अभिलक्षण

भानुभक्त यस महाकाव्यका नायक हुन् । यिनैको नामबाट यस महाकाव्यको शीर्षकीकरण गरिएको छ । उनी खरिदार धनञ्जय आचार्यका सुपुत्रका रूपमा महाकाव्यमा चित्रित छन् । उनलाई महाकाव्यमा सौहार्द स्वभाव भएका, मीठो बोली बोल्ने, चतुर एवं बाठा, आदर्श, काव्यको आरधनामा रमाउने, संवेदनशील मन भएका बाजेबाट साहित्यिक प्रेरणा प्राप्त गरेका, घासी नै गुरु भएका एक कर्मठ व्यक्तिका रूपमा चित्रण गरिएको छ । भानुभक्तको चारित्रिक वर्णन गर्ने क्रममा कविले निम्न श्लोक प्रयोग गरेका छन् :

निन्दा कुनै व्यक्ति विषे भएन

दुत्कार ईर्ष्या पनि क्यै रहेन

आदर्श लिन्ये गुणमा पवित्र

विश्वासिला बालकला चरित्र । २/३७

भानुभक्तलाई कसैको निन्दा नगर्ने, ईर्ष्या नभएका, आदर्श र विश्वासिला पात्रका रूपमा काव्यमा चित्रण गरिएको छ । उनको जीवनमा विभिन्न उतारचढावहरू आएका छन् । दुई पुत्रमध्ये एकको मृत्यु हुनु, पिताको मृत्युसागै पिताले लिएको ऋण तिर्न नसक्दा कुमारी चोक अड्डामा थुनिन पुग्नु उनका जीवनका विपत्तिहरू हुन् । रामायणजस्तो महाकाव्य लेखेर सम्पूर्ण नेपाली समाजमा भक्ति रसमा चुर्लुम्म डुबाउन सक्नु उनको महत्त्वपूर्ण योगदानको रूपमा काव्यकारले चित्रण गरेका छन् । उनलाई भाषा र साहित्यप्रति भुकाव भएका, आपत्तिमा धैर्य गर्न सक्ने व्यक्तित्वका रूपमा चित्रण गरिएको छ । शिक्षा र संस्कारले युक्त भएका व्यक्तिका रूपमा समेत उनको चित्रण गरिएको छ ।

समग्रमा भानुभक्त यस महाकाव्यका नायक हुन् । उनी लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा स्थिर, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हुन् । त्यस्तै सत्, चेष्टो पात्रका रूपमा समेत उनलाई चित्रण गर्न सकिन्छ ।

४.४.४.२ श्रीकृष्ण आचार्यका चारित्रिक प्रकार र अभिलक्षण

श्रीकृष्ण आचार्य काव्य नायकका हजुरबुवा वा बाजे हुन् । उनी प्रख्यात पण्डित र विद्वानका रूपमा काव्यमा चित्रित छन् । उनी यस काव्यमा सहायक पात्रको भूमिकामा आएका छन् । उनकै प्रेरणा र सहयोगबाट भानुभक्तले उत्कर्षता प्राप्त गर्न सकेको देखिन्छ । भानुभक्तलाई अर्ती उपदेश दिने, शास्त्रको ज्ञान दिलाउने, काशीमा लगेर पढ्ने वातावरण मिलाइ दिने एक आदर्श अभिभावकका रूपमा उनी यस महाकाव्यमा आएका छन् ।

समग्रमा श्रीकृष्ण यस महाकाव्यका सहायक पात्र हुन् । उनको उपस्थिति महाकाव्यमा आवश्यक रहेको छ । उनी लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा स्थिर, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हुन् ।

४.४.४.३ घाँसीका चारित्रिक प्रकार र अभिलक्षण

घाँसी यस महाकाव्यमा काव्यनायकलाई कर्म गर्न उत्प्रेरित गर्ने एक उत्प्रेरकका रूपमा चित्रित भएको छ । ऊ आर्थिक रूपले निर्धन छ । घाँस बेचेर उसको दैनिक गुजारा गरेको प्रसङ्ग छ । ऊ आर्थिक रूपमा गरिब भए पनि विचारले महान् छ । ऊ परोपकारी छ । ऊ घाँस बेचेरै भए पनि समाज सेवा गर्न कुवा र चौतारो बनाउने महान् कार्य गर्न लागेको कुरा काव्यनायकलाई सुनाउछ । यसबाट काव्यनायकले कर्मवादी चेतना र परोपकारी भावना प्राप्त गरेका छन् । घाँसी लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक, स्वभावका आधारमा अनुकूल, जीवन चेतनाका आधारमा वर्गीय, आबद्धताका आधारमा बद्ध र आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो ।

यस महाकाव्यमा प्रस्तुत गरिएका अन्य पात्रहरू उल्लेखनीय छैनन् । अन्य चरित्रहरूले यस महाकाव्यमा कुनै उल्लेखनीय भूमिका राख्दैनन् । यस महाकाव्यमा नारी चरित्रलाई स्थान दिइएको छैन । त्यसैले महाकाव्यले विविधता प्राप्त गर्न सकेको छैन । समग्रमा हेर्दा यस महाकाव्यको पात्रविधान फितलो र शिथिल देखिन्छ ।

४.४.५ परिवेश विधान

भानुभक्त महाकाव्यले व्यापक परिवेश समेटेको छ । भानुभक्तको पुर्ख्यौलीदेखि मृत्यु सम्मको वर्णन गर्ने क्रममा यस महाकाव्यमा विस्तृत परिवेशको आयोजना गरिएको छ । परिवेश विधान अन्तर्गतका देश, काल र वातावरण तीन ओटै पक्षहरू यस महाकाव्यमा आएका छन् ।

यस महाकाव्यको स्थानका रूपमा विभिन्न ठाउँहरूको वर्णन गरिएको छ । भानुभक्तको पुख्र्यौली घर तनहुको परिवेश महाकाव्यमा आएको छ । त्यस्तै काशीको प्रसङ्ग पनि महाकाव्यमा आएको छ । कास्की, पाल्पा, बालाजु, पशुपतिनाथ, कुमारी चोक अड्डा आदि स्थानको वर्णन महाकाव्यमा गरिएको छ । शिक्षा आर्जन गर्न काशी र कास्की गएको प्रसङ्ग महाकाव्यमा छ । त्यस्तै काठमाडौंको बालाजु र पशुपतिनाथको उल्लेख महाकाव्यमा गरिएको छ । कुमारी चोक अड्डामा जेलजीवन विताएको प्रसङ्ग पनि महाकाव्यमा आएको छ ।

यस महाकाव्यको कालका बारेमा केही सङ्ग्रह कविले दिएका छन् । बाकी सबै समय पाठकले अनुमान लाउनु पर्ने अवस्था छ । भानुभक्तको जन्मको प्रसङ्ग महाकाव्यमा आएको छ । वि.सं.१८७१ देखि उनको मृत्यु १९२५ सालसम्मको करिब ५४ वर्षको कालावधि यस महाकाव्यमा घटेको देखिन्छ । तिथिमिति नदिने अघिल्ला महाकाव्यको त्रुटि यस महाकाव्यमा आइपुग्दा केही सच्चिएको देखिन्छ ।

यस महाकाव्यमा प्राकृतिक परिवेश विधान सागसागै केही सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेशको पनि चित्रण गरिएको छ । शिक्षा आर्जनका लागि काशी जानु पर्ने प्रसङ्ग छ । कास्की पनि विद्याका क्षेत्रमा आउदाै गरेको प्रसङ्ग काव्यनायक कास्की गुरुकुलमा अध्ययन गर्न जानुले प्रष्ट पारेको छ । अड्डा अदालतको प्रसङ्गले तत्कालीन राजनैतिक एवम् न्याय प्रणालीलाई चित्रण गरेको पाइन्छ । आफन्त कहा बास माग्न जादा आफूले प्रयोग गर्ने कपडा आपैत लानु पर्ने सामाजिक नियम यहाँ देख्न सकिन्छ । गरिबीको पीडा, पछिपरेको सामाजिक आर्थिक अवस्था, बिहे, व्रतबन्ध, दान, धर्म आदि कुराहरू महाकाव्यमा आएका छन् । केही सीमित व्यक्ति मात्र सरकारी जागिरे भएको प्रसङ्ग छ ।

यस महाकाव्यमा प्राकृतिक परिवेश विधान सहज रूपमा गरिएको छ । कवि रोमान्टिक महाकाव्यकार भएको हुनाले पनि उनले प्रकृतिको चित्रणमा रुचि देखाएका छन् । स्वच्छन्दतावादी महाकविहरूमा देखा पर्ने कल्पनाको विराट प्रस्तुति, सहज, स्वतस्फूर्त भाषा, विपुल भावराशी आदि विशेषताका दृष्टिले भने प्रस्तुत महाकाव्य फितलो रहेको छ । यस महाकाव्यमा कविले प्राकृतिका शान्त र उग्र दुवै रूपको चित्रण गरेका छन् । प्रकृतिको तन्मय र मन्मय दुवै चित्रण यस महाकाव्यमा देख्न सकिन्छ । यस महाकाव्यमा प्रकृति चित्रणको विविधता पाउन सकिन्छ । यस महाकाव्यमा प्रकृति चित्रणको विविधता पाउन सकिन्छ । केही उदाहरणहरू :

१) प्रकृतिको शान्त रूपको वातावरण

क) *सन्देश यो जन्म नया विहानी*

उत्साहको सुन्दर यो कहानी

नौलो छ तारा युगमा उदायो
सर्वत्र हासो सुखमा सुहायो ॥२/१३

- ख) पानी छ कल्कल नदी सरिता बहेकै
छागा बनेर तल कञ्चन भै भरेकै
सानिध्य शीतल जहा शिर औ सिरान
आलोक यो प्रकृति-रत्न कला समान । ५/२

२) प्रकृतिको रहस्यमय वातावरण

- क) रहस्य संसार छ यो विचित्र
नदेखि चारैतिर शून्य वीच छ ।
दुरान तान्द्रा मनभित्र चिन्तन
बिहाल लागदो घटना छ जीवन ॥७/४२
- ख) हुक्तै बस्ने कालरूपी करालो
हेदै बाङ्गो कूट लागदो धरालो
लुक्दै हान्ला मर्मभेदी निशान
जड्दै होला भेदरूपी कमान ॥१९/४२

३) प्रकृतिको उदास वातावरण

यो जिन्दगी मरण तुल्य छ आज मेरो
सम्पूर्ण लोक जगतै किन भो आधेरो
बेचैन लाग्छ मुटु चर्चर बन्छ हाय
छैनन् कतै नजिक बन्धु कुनै सहाय ॥ १६/४

४) प्रकृतिको स्वच्छन्द वातावरण

- क) मलाई एउटा माली बन्नुमा श्रेय लाग्दछ
मृदुल रोशनी छर्दै भावनामा उडौ लाग्दछ
अविदित नया हासो जहाबाट पलाउछ
मलाई रङ्गकर्मीले त्यहीभित्र समाउछ ॥१३:२३
- ख) हरित बागमा फूल शोभादा
मनन भावनाभित्र जोखादा
मृदुल सिर्जना कोइली डुली

पवन मन्द भै मोहनी भुली ॥ १:३०

५) प्रकृतिको भयानक वातावरण

छ ओत सानो तल ओस आउछ

टुसुक्क बस्दा डरमात्र आउछ

खुला छ यो ठाउ सताउदो मन

भरङ्ग लाग्दो अलपत्र जीवन ॥७/४०

६) प्रकृतिको कठोर वातावरण

किन बादल घोर आउछ

मनको चेतन नै हराउछ ॥ १९/५१

यसप्रकार प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रकृतिका विभिन्न रूपहरूको वर्णन गरिएको पाइन्छ । यस महाकाव्यमा चन्द्र, सूर्य, सन्ध्या, रात्रि, दिन, बिहान, प्रभात, उषा, वसन्त, शारदीय शोभा, तराई, पहाड आदि अनेक किसिमको प्राकृतिक वर्णन भएको पाइन्छ । प्राकृतिक परिवेश मात्र नभएर यहा पात्रको मानसिक परिवेशको पनि चित्रण गरिएको छ । पात्रका भावना अनुकूल वातावरण देखाइएको छ । खुसी प्रकट गर्न सौम्य प्रकृति र दुःखका बेला उदास र दारुण प्रकृति चित्रण गरिएको छ । समग्रमा परिवेश विधानका दृष्टिले प्रस्तुत महाकाव्य उपयुक्त नै रहेको छ ।

४.४.६ उद्देश्य

भानुभक्त आचार्यको जीवन गाथालाई महाकाव्यात्मक उचाइ प्रदान गर्नु नै 'भानुभक्त' महाकाव्यको मुख्य उद्देश्य हो । प्राथमिक कालीन भक्ति धाराका केन्द्रीय कवि तथा नेपाली साहित्यकै आदिकवि मानिएका आचार्यको जीवनीलाई यस महाकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस महाकाव्यको शीर्षक नै **भानुभक्त** रहेकाले भानुभक्त आचार्यले नेपाली साहित्य र भाषाका क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानलाई प्रस्तुत महाकाव्यले उजागर गरेको छ । भानुभक्तका जीवनीका आरोह र अवरोहलाई प्रस्तुत गर्दै भानुभक्तले बाजे र घासीबाट प्रेरणा पाई भौगोलिक रूपले एकाताबद्ध भए पनि आत्मीय रूपले एकताबद्ध हुन नसकेको तत्कालीन नेपाली समाजलाई भाषिक रूपमा रामायणका माध्यमबाट एकताबद्ध गरेको ऐतिहासिक यथार्थलाई यस महाकाव्यले चरितार्थ गरेको छ । भानुभक्तको जन्म, शिक्षा, प्रेरणा, साहित्य रचना, पिताको मृत्यु, जेलजीवन, पुत्रशोक जस्ता विविध घटना क्रमलाई शान्त रसको अङ्गीत्वमा वीर, करुण, हास्य आदि रसको प्रस्तुतिद्वारा परिपाक अवस्थामा पुऱ्याइएको छ । नेपाली साहित्यका आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जीवनीलाई महाकाव्यात्मक उचाइ प्रदान गर्नु नै यस महाकाव्यको उद्देश्य हो ।

४.४.७ दृष्टिबिन्दु

प्रस्तुत महाकाव्यमा वर्णनात्मक शैलीको अवलम्बन गर्ने क्रममा महाकवि महाकाव्य भन्दा बाहिरै बसेका छन् । त्यसैले यस महाकाव्यमा तृतीय पुरुष वा बाह्य दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको छ । यसलाई कवि निबद्धवक्तृ प्रौढोक्ति भनिन्छ । कविको ध्यान यस काव्यका नायक तथा नेपाली साहित्यका आदिकवि भानुभक्तको जीवन कथालाई प्रस्तुत गर्नमा केन्द्रित भएको छ । त्यसैले दृष्टिकेन्द्र पात्रका रूपमा काव्यनायक नै रहेका छन् । कहीं कहीं स्वयं कवि नै महाकाव्यमा उपस्थित भएको देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा आन्तरिक दृष्टिबिन्दुको सिर्जना हुन पुगेको छ । जस्तै:

‘मेरै शब्द दिमाग आज मसागै माग्दो छ यो लेखनी ।’ प्रा. २

‘मेरो कवीन्द्र सृजना मन मोहकारी ।’ प्रा. २०

त्यस्तै महाकाव्यमा कतिपय ठाउँमा सम्बोधनात्मक ढाँचाको प्रयोग गर्दा द्वितीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको पनि सिर्जना हुन पुगेको छ । जस्तै :

जान भेद दिलको जड कर्म

दुःख हेर सबको बुझ कर्म । ४/१९

४.४.८ भाषाशैलीय विन्यास

भाषाशैलीय विन्यास महाकाव्यको बुनोटसाग सम्बन्धित छ । कृतिको बाह्य संरचनामा रहेका बुनोटहरूको योगबाट बुनोटको निर्माण हुन्छ (लुईटेल, पूर्ववत्)। बुनोटभित्र भाषा र शैलीसाग सम्बन्धित विभिन्न एकाइहरू बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार, छन्द, लय, अग्रभूमीकरण, प्रयुक्ति विविधता आदि पर्दछन् । प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रयुक्त भाषाशैलीय विन्यासलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

४.४.८.१ प्रमुख सङ्केत र सङ्केतित

भानुभक्त महाकाव्यभित्र कतिपय कम प्रचलित अन्य भाषाबाट लिइएका छन्द र कतिपय अप्रचलित सङ्केतकहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यस महाकाव्यमा प्रयुक्त प्रमुख सङ्केतक र त्यसको सङ्केतितलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

क्र.सं.	सङ्केतक	सङ्केतित	पृष्ठ
---------	---------	----------	-------

१	नवनीत	नौनी	१
२	रोशनी	प्रकाश	२
३	दीपक	बत्ती	२
४	मुताबिक	अनुसार	७
५	धवल	हिमाल / सेतो	१७,१८,२७
६	मगज	दिमाग	२१
७	वरद	वरदाता	२३
८	चिराग	बत्ती	२९,३०
९	खिलाप	विरुद्ध	३४
१०	बुजुक	बाठो	४१, १०७,१३७
११	सुहाग	स्वत्व	४३, २२७
१२	माफिक	मुताबिक	४४
१३	नजदिक	नजिक	४५, ८४, १२७
१४	मजबुर		५३
१५	मुराद	मनको इच्छा	५९,८१,८३,११९,१३५,१३८,१७१
१६	खयाल	ख्याल	६२
१७	खामो	खाबो	६५
१८	लडकपन	बालपन	७८
१९	जिय	शरीर	८३
२०	लफडा	भ्रमेला	८४,१५९
२१	सियाल	छाया	८६,८७
२२	बुटेनी	बुट्यान	८८
२३	तकदिर	भाग्य	९४
२४	प्रमादी	वेहोसी	९७
२५	दुरालभ्य	प्राप्त गर्न गाह्रो	९९
२६	दोस्ती	साथी	१००
२७	कचमच	किचलो	११३
२८	बाढ	भोल	११६
२९	सरिता	सानोखोला	१२३
३०	भुङ्ग	भावरो	१२४
३१	अभिनव	नया	१२५
३२	रौसिलो	उत्साहपूर्ण	१२६
३३	वनेली	वनमा हुने	१२९
३४	औकात	क्षमता	१३३
३५	हाडुलो	मनको औडाहा	१३९
३६	अकर	अफेरो ठाउ	१५५
३७	कोप	रिस	१६०
३८	सुसुर्को	सेवा	१६३
३९	चिलथर		१६५,२०७
४०	तराना	मनका भाव	१६७,१६८,२०९
४१	द्यू	दिउठ	ज्ञात
४२	पुरेत	पुरोहित	१७७,१०१
४३	कुटुरो	पोकोपन्तरो	१८९
४४	दरकार	चासो	१९३

४५	फसल	अन्नबाली	१९५
४६	धरालो	वालकको संरक्षण गर्ने व्यक्ति	२१४
४७	देदीप्यमान	उज्यालो	२२८

४.४.८.२ लय

भानुभक्त महाकाव्य बद्धलय ढाचामा लेखिएको छन्दोबद्ध महाकाव्य हो । यसमा शास्त्रीय वार्णिक छन्दको प्रयोग गरिएको छ । शार्दूलविक्रीडित, वसन्ततिलका, स्वागता, अपरान्तिका, द्रुतविलम्बित, इन्द्रवज्रा, वंशस्थ, भुजङ्गप्रयात, उपजाति, शालिनी, इन्दिरा, दोधक, रथोद्धता, मालिनी, मन्दाक्रान्ता, अनुष्टुप, स्रग्धरा, तोटक, पञ्चचामर, मणिमध्य नील र वियोगिनी गरी वर्ण मात्रिक छन्द अन्तर्गत जम्मा २२ वटा छन्दाको श्रुतिमधुर प्रयोग भएको देखिन्छ । यस महाकाव्यमा प्रयुक्त छन्द र त्यसको श्लोक वितरण निम्नानुसार छ :

सर्ग	छन्द	श्लोक सङ्ख्या
प्राक्कथन	शार्दूलविक्रीडित, वसन्ततिलका, स्वगता	१९, १५, २६
पहिलो	अपरान्तिका, द्रुतविलम्बित	४९, १
दोस्रो	द्रुतविलम्बित, इन्द्रवज्रा, शार्दूलविक्रीडित,	१२, ३६, १
तेस्रो	शार्दूलविक्रीडित, वंशस्थ, इन्द्रवज्रा,	१९+१३, ५+३०, १
चौथो	इन्द्रवज्रा, स्वगता, भुजङ्गप्रयात, उपजाति, वसन्ततिलका,	१५, ३३, ३, ६, १
पाचौ	वसन्ततिलका, शालिनी, शार्दूलविक्रीडित,	३६, १९, १
छैटौ	इन्दिरा, दोधक, स्वगता, रथोद्धता, वसन्ततिलका, मालिनी, शार्दूलविक्रीडित	११, ७, १, ६, ४, ६, १
सातौ	शार्दूलविक्रीडित,	४,

	वंशस्थ, मन्दाक्रान्ता,	४८, १
आठौ	मन्दाक्रान्ता, भुजङ्गप्रयात, अनुष्टुप,	२१, २७, १
नवौ	अनुष्टुप, स्रग्धरा	४९, १
दशौ	स्रग्धरा, मालिनी, अनुष्टुप, मालिनी	२८, ६, १८, १
एघारौ	मालिनी, वसन्ततिलका, वंशस्थ,	३७, ११, १
बारौ	वंशस्थ, शिखरिणी, अनुष्टुप,	२७, १८, २
तेरौ	अनुष्टुप, तोटक	७४, १
चौधौ	तोटक, उपजाति,	५०, १
पन्ध्रौ	इन्द्रवज्रा, पञ्चचामर	५२, १
सोरौ	पञ्चचामर, वसन्ततिलका, मणिमध्य, नील	३+४६, ५, ७, १
सत्रौ	नील, स्रग्विणी	४०, १
अठारौ	स्रग्विणी, वियोगिनी	४४, १
उन्नाइसौ	इन्द्रवज्रा, शालिनी, वियोगिनी, वसन्ततिलका,	११, ३०, १९, १
बीसौ	वसन्ततिलका,	४८

शास्त्रीय वार्षिक छन्दको बढ्दलय ढाचामा आधारित प्रस्तुत महाकाव्यमा सानुप्रासिक योजनाको पनि निर्वाह गरिएको छ । आद्योपान्त अन्त्यानुप्रासको योजना देखिन्छ (जस्तै: १५:१८, १४:३८) । प्रस्तुत महाकाव्यमा उल्लिखित छन्दहरूका गण अपेक्षा र यति अपेक्षा अनुसारकै अक्षर संरचना भएका शब्दहरूको चयन गरिएकाले लयविधानमा पनि निरन्तरता कायम भएकै छ । यही लयविधानगत अन्वितिको प्रयोगले छन्दसङ्गीतको श्रुतिमधुरता थपिएको छ । अघिल्ला महाकाव्यमा भौ यस महाकाव्यमा पनि कवि छन्दभङ्गको दोषबाट बाच्न सकेका छैनन् । छन्द मिलाउने

नाममा प्रशस्त कोशीय र व्याकरणिक विचलन भएको छ भने केही नवीन शब्द (नजदिक, रौंसिलो, वनेली) को निर्माण समेत हुन पुगेको छ ।

४.४.८.३ अलङ्कार

भानुभक्त महाकाव्यमा विषयवस्तुलाई विभिन्न अलङ्कारहरूको स्वभाविक प्रयोगद्वारा काव्यात्मक रमणीयता प्रदान गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस महाकाव्यमा समाज, संस्कृति, प्रकृति, धर्म आदि क्षेत्रका विभिन्न विम्ब र सौन्दर्यको प्रयोग गरिएको छ । उपमा, दृष्टान्त, उत्प्रेक्षा, उत्पुक्ति, रूपक, स्वभावोक्ति आदि अर्थालङ्कार र यमक र अनुप्रास जस्ता शब्दालङ्कारको प्रयोग यस महाकाव्यमा देख्न सकिन्छ । यस महाकाव्यमा प्रस्तुत भएका केही अलङ्कारहरू निम्नानुसार छन् :

१) उपमा

- क) शरद चन्द्रभैरु रूप शोभिए
अतुल रोशनी रङ्ग पोखिए ११/६
- ख) कलकलाउदो रूप सुन्दर
शरदचन्द्रभैरु कल्पना सुर ११/२८
- ग) छ साधनाभिन्न पढाइयो पनि
रमाउथे यी नवचन्द्र भौ बनी । ३/५०

२) रूपक अलङ्कार

- क) एक रेखा तकदिर छ यो भाग्य एकै छ कर्म
निष्ठा हो यो जनमभरको लोक दाम्पत्य धर्म १८/१७
- ख) पहिचान थिए आँनै प्रतिभा लक्ष्य जागर
इतिहास बनी हिाड्थे लोक निष्ठा समादर ११०/३५
- ग) प्रेम हो करुणा ज्योति सृष्टिको रूप दर्शन
मान्छेको मनमा फुल्ने निःस्वार्थी भाव लक्षण ११३/१

३) दृष्टान्त अलङ्कार

- क) गुणमा नै कला खुल्छन् कर्मको दिव्य दर्शन
उदाएका प्रभा जस्तै भाव चोखो विलक्षण ११३/८
- ख) सर्वथा प्रेमको ज्योति सिर्जनाको सिागार हो

अथवा विरूवा जस्तै सृष्टिको घरबार हो । १३/१८

- ग) जस्तै ईश्वर भेटिन्छन् शिशुको अनुहारमा
वासन्ती फूलभौ चोखो उसको व्यवहारमा । १३/२०

४) उत्प्रेक्षा अलङ्कार

- क) भल्कन्छे वसुधा धर्ती सूर्यको विम्ब पारमा
उदाउाछन् नयाा हासो मनका दिव्य द्वारमा
हरियो वस्त्रले ढाकी सृष्टिको कुञ्ज रागमा
हेर हासो उदाएको प्रेमको रत्न बागमा । १३/३५
- ख) जस्तै मानौ सूर्यका कान्ति हेर
बाटो लाग्छन् ज्योति आँ नै दिएर । १५/५०
- ग) प्रेम अमृत हो मानौ प्रेममा शक्ति बढ्दछ
प्रेमकै ज्योतिले आज विश्व संसार अड्दछ । १२/४६
- घ) गृहस्थी कर्म हो मानौ लोक जीवनको सुख
यसैमा प्रेमको प्राप्ति खुल्दछ जनसम्मुख । १३/५

५) अत्युक्ति अलङ्कार

- क) टुसाई प्रेमको पात जहाा यी फूल फुल्दछन्
सर्वत्र सत्यको हासो लोक तत्क्षण खुल्दछन् । १३/३
- ख) सरल तत्त्वका भाव मञ्जरी कुशल रङ्गका कल्पना छरी
किरण भल्मलै पूर्ण देखियो मधुर सृष्टिको भाव लेखियो । ११/३१

६) स्मरण अलङ्कार

- क) रमाउाथो उसै म ता घुमेर गाउा गाउामा
कथेर गीत गाउाथो सिरान चोक ठाउामा । १६/२४
- ख) आनन्दसाथ दिन ती उनमै रहन्थो
पाल्या उतैतिर सदा सुखमा बहन्थो । १६/६

७) यमक अलङ्कार

- क) उपर पर विधाता मुग्ध बन्दै रमाए । ११/२२

ख) उनीद हुन्छु रातमा वितर्क तर्कका कथा १५/५३

ग) बन्दी म जेल थुनुवा गतिरोध रोध १६/५

घ) अमूर्त मूर्तमा रहे रजीव राम चेतना १६/३२

द) श्लेष अलङ्कार

क) उदित कुल घराना धर्म-दत्तै रहेका

खटपट अलि गर्थे मान सुब्बा भएका ११/३७

ख) अति शीतल शान्त बनी सबमा

भनी भानु खुले गुणका उपमा १४/३२

९) अनुप्रास अलङ्कार

क) छ ओत सानो तल ओत आजछ १७/४०

ख) साहित्य सङ्गीत सुधा सगोल १२/४१

ग) सेवा सुसुर्को सबमा सुहाई

गर्थे सदा सिर्जनमा सुहाई १२/३०

१०) स्वभावोक्ति अलङ्कार

क) अन्धा थिए कवि जहा सुरदास आखा

बाठा परन्तु उनका मन चक्षु भाषा

खुल्थे अपार मनमा करूणा विनीत

सङ्कल्प धार अनुभूत रही प्रणीत ।प्रा. ३१

११) विरोधाभास अलङ्कार

जेलभिन्न थुनुवा गतिमान

एक चित्त मनमा छ विधान

भाव फुर्दछ यहा उनबाट

रामभक्ति सिर्जना छ विराट ।प्रा. ४६

काव्यकार बस्यतात स्वच्छन्दतावादी भाव चेतना भएका कवि हुनाले उनको अलङ्कार योजना स्वभाविक छ । कृत्रिम र आयोजित किसिमको अलङ्कार प्रयोग यहा देखादैन । अलङ्कार योजनाले काव्यको भावविधान, लयविधान र रूपविधानलाई सशक्तता नै प्रदान गरेको छ ।

४.४.९ व्याख्या र निष्कर्ष

डा.ओमवीरसिंह बस्न्यात एकपछि अर्को गर्दै महाकाव्य यात्रामा देखा परेका स्वच्छन्दतावादी महाकवि हुन् । **पासाङ ल्हामू** शीर्षकको महाकाव्यबाट नेपाली महाकाव्य यात्रामा पदार्पण गरेका बस्न्यातको **भानुभक्त** चौथो महाकाव्य कृति हो । प्रस्तुत महाकाव्य प्राक्कथन बाहेक बीस सर्ग र १०५८ श्लोकको लमाइमा विस्तारित भएको छ । प्रस्तुत महाकाव्यमा न्युनतम ३६ श्लोक र अधिकतम ६२ श्लोकको लमाइ देखिन्छ । पूर्वीय महाकाव्य लक्षणको दुरुस्त परिपालना यस महाकाव्यमा गरिएको छ । प्रस्तुत महाकाव्य वर्णनात्मक छ । भानुभक्त आचार्यको जीवन गाथालाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ । अघिल्ला महाकाव्यहरू **पासाङ ल्हामू, सेवासैनिक भूपट, पृथ्वी** महाकाव्यका कथानक योजना भन्दा यस महाकाव्यको कथानक योजना अत्यन्त दुर्बल र क्षीण रहेको छ । यस महाकाव्यमा कथानक हराएको छ । जीवनी वा गाथालाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा कवि केही कञ्जुस नै भएको यहा पनि देख्न सकिन्छ । तिथिमिति नराख्ने अघिल्ला महाकाव्यात्मक प्रवृत्तिलाई यस महाकाव्यमा आई पुग्दा सच्याउने प्रयास गरिएको छ ।

यस महाकाव्यको परिवेश विधान महाकाव्यापेक्षी नै छ । परिवेश वर्णनका क्रममा आउने प्रकृति चित्रणलाई सरल र सहज रूपमा नै प्रस्तुत गरिएको छ । भाव अनुकूलका विम्ब र प्रतीकहरूकै प्रयोग गर्ने प्रयास पनि गरिएको छ । यस महाकाव्यमा कथानक योजना र पात्रविधान भने महाकाव्यापेक्षी विस्तारका दृष्टिले अत्यन्त दुर्बल छन् । अत्यन्तै भिनो आख्यानमा अल्पपात्रको प्रयोग गरिएको छ, जसले महाकाव्यात्मक गरिमालाई उत्कर्षता प्रदान गर्न सकेको छैन । समग्रमा प्रस्तुत महाकाव्यको प्रबन्ध विधान अत्यन्तै फितलो र कमजोर छ ।

निष्कर्षमा बद्धलय ढाचाको प्रयोग गरी विविध छन्द र अलङ्कारको प्रयोग गरिएको प्रस्तुत महाकाव्य स्वच्छन्दतावादी भाव र परिष्कृत शिल्प चेतना भएको महाकाव्य हो । महाकाव्यात्मक लमाइ र गहिराइको आयामको पुष्टता, महाकाव्यात्मक प्रबन्ध विधानको परिपाकपूर्ण प्रभावकारिता, महाकाव्यमा प्रयुक्त लय, उक्ति, भाव, भाषाशैली, विम्बालङ्कार, प्रतीक व्यञ्जनाका समष्टि परिपाकमा आधारित महाकाव्यात्मक प्रसार र गहिराइलाई हेर्दा यस महाकाव्यले नेपाली महाकाव्य परम्परामा मध्यम स्तरको महाकाव्यात्मक गरिमा प्राप्त गर्न सकेको देखिन्छ ।

४.५ चक्रपाणि महाकाव्यको विश्लेषण

४.४.१ परिचय

डा. ओमवीरसिंह बस्न्यातको **चक्रपाणि** महाकाव्य अन्य चारवटा महाकाव्यको प्रकाशनपछि पाचौं महाकाव्यका रूपमा २०६३ सालमा प्रकाशित भएको हो । यस महाकाव्यलाई चक्रपाणि स्मारक प्रतिष्ठानले प्रकाशन गरेको हो । यस महाकाव्यमा नेपाली भाषा, साहित्य र संस्कृतिको सम्बर्द्धनमा योगदान पुऱ्याउने चक्रपाणि चालिसेको जीवन गाथालाई प्रस्तुत गरिएको छ । चक्रपाणि चालिसेको जीवनको सरसता, ज्ञानार्जनको उत्वाट इच्छा कठिन परिस्थितिमा पनि नेपाली भाषा र साहित्यको सेवामा समर्पित रहने दृढता सबैका लागि प्रेरणाको स्रोत रहेकाले कवि बस्न्यातको **चक्रपाणि** महाकाव्य रचनाको औचित्य स्पष्ट भएको छ (प्रकाशकीय, ग) । यस महाकाव्यको विश्लेषण विभिन्न शीर्षकहरूमा तल प्रस्तुत गरिएको छ :

४.५.२ संरचना

चक्रपाणि महाकाव्यको मुखपृष्ठमा नीलो रङको प्रयोग गरिएको छ । यस महाकाव्यको मुखपृष्ठको सिरानमा सुनौलो अक्षरमा कविको नाम लेखिएको छ । त्यसको मुनि कृतिको विधा (महाकाव्य) लेखिएको छ । त्यसको मुनि सेतो हिमालयको चित्र र हरिया पहाडहरूको चित्र राखिएको छ । त्यसको मुनि यस महाकाव्यका नायक चक्रपाणि चालिसेको स्केच गरिएको फोटो राखिएको छ । त्यसको छेउमा काव्यनायकको महिमा गान गरिएको एक श्लोक राखिएको छ । चक्रपाणिको तस्वीरको दुवैपट्टि दुईवटा फूलका गुच्छाहरू राखिएको छ । मुखपृष्ठको सबैभन्दा तल दायापट्टि कविको नाम (डा. ओमवीर सिंह बस्न्यात) लेखिएको छ । अगाडिको बाहिरी गाताको भित्रपट्टि र त्यसपछिको एक पाना खाली राखिएको छ । त्यसपछिको पानामा चाजोपाजो शीर्षकमा लेखक, कृति, विधा, संस्करण, सर्वाधिकार प्रति, आवरण, कम्प्युटर, आइएसबीएन , मूल्य र प्रकाशक संस्थाको जानकारी राखिएको छ । त्यसपछिको पानामा प्रकाशकीय शीर्षकमा चक्रपाणि स्मारक प्रतिष्ठानका अध्यक्ष चूडामणि बन्धुको मन्तव्य राखिएको छ । त्यसपछिको अर्कोपानामा भूमिका शीर्षकमा रमेशचन्द्र अधिकारीको भूमिका राखिएको छ । त्यसपछिको अर्को पानामा कवि ओमवीरसिंह बस्न्यात र चक्रपाणि महाकाव्य शीर्षकमा चक्रपाणि स्मारक प्रतिष्ठानका सदस्य सचिव रामणि ढुङ्गेलको मन्तव्य राखिएको छ । त्यसपछिको पानामा नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा हुन् कवि एवम साहित्यकार चक्रपाणि चालिसे शीर्षकमा कवि बस्न्यातको भनाइ राखिएको छ । अर्को पानामा समर्पण शीर्षकमा ६ पाउको श्लोक राखिएको छ । अर्को पानाबाट प्राक्कथन शीर्षकमा महाकाव्य सुरु भएको छ ।

प्रस्तुत महाकाव्य पृष्ठ एकदेखि १८४ सम्म प्राक्कथन बाहेक अठार सर्गमा विस्तार भई पूर्ण भएको देखिन्छ । अधिल्ला महाकाव्यमा भौ यस महाकाव्यमा पनि शीर्षक र अवान्तर शीर्षकहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यस महाकाव्यमा जम्मा श्लोक सङ्ख्या ८७४ रहेका छन् । साहस्री श्लोक विस्तारलाई मानक महाकाव्य भन्दा यो विस्तारित काव्यकै रूपमा देखापर्छ । तर यसले चक्रपाणि चालिसेको सिङ्गे जीवनलाई प्रस्तुत गरेको हुनाले प्रायः यो काव्य महाकाव्य समकक्षी नै रहेको छ । तरुण तपसी , वनकुसुम र महाराणा प्रतापलाई महाकाव्यकै समकक्षी वा महाकाव्य नै भनिएको हुदा यसलाई पनि महाकाव्य भन्ने उपाधि दिन सकिन्छ ।

महाकाव्यकार बस्न्यातको **चक्रपाणि** महाकाव्य प्राक्कथन बाहेक अठार सर्गमा संरचित महाकाव्य हो । यस महाकाव्यमा बद्धलय ढाचाको उपयोग गरिएको छ । बद्धलय ढाचा अन्तर्गत पनि शास्त्रीय वार्षिक छन्दको प्रयोगमा रुचि देखाइएको छ । यस महाकाव्यमा जम्मा ८७४ श्लोकहरू रहेका छन् । यस महाकाव्यमा प्रत्येक सर्गहरूमा शीर्षक राखिएको छ र सर्गभिन्न अन्य अवान्तर शीर्षक राख्ने उनको पूर्ववर्ती महाकाव्य परम्परालाई पनि निरन्तरता दिइएको छ । यस महाकाव्यका प्रत्येक सर्गमा प्रयुक्त छन्दहरूको नाम पनि उल्लेख गरिएको छ । सर्गान्तमा छन्द परिवर्तन र भावी कथाको सूचना दिने परम्परालाई पनि अनुरण गरिएको छ । मङ्गलाचरण पनि महाकाव्यको आरम्भमा गरिएको छ । यस महाकाव्यमा विन्यास गरिएका सर्ग, श्लोक र छन्दलाई निम्न रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

सर्ग	शीर्षक	छन्दको नाम	श्लोक सङ्ख्या
प्राक्कथन	-	वसन्ततिलका	घट
प्रथम	मङ्गलाचरण	इन्दिरा र द्रुतविलम्बित	ढड
दोस्रो	चक्रपाणि चालिसेको जन्म	द्रुतविलम्बित, मदिरा शार्दूलविक्रीडित, वसन्ततिलका, वियोगिनी, इन्द्रवज्रा	टट
तेस्रो	हजुर आमा	इन्द्रवज्रा उपजाति मालिनी	ढप
चौथो	-	मालिनी स्रग्धरा	घट
पाचौ	-	स्रग्धरा अपरान्तिका , चम्पकमाला	घट

छैटौ	-	चम्पकमाला, स्रग्धरा	छण
सातौ	-	उपजाति स्वागता, शालिनी	टण
आठौ	चक्रको बनारस अध्ययन	स्वागता शालिनी	दघ
नवौ	काशीबाट फिर्ती	शालिनी भुजङ्गप्रयात	घड
दसौ	-	भुजङ्गप्रयात, द्रुतविलम्बित	छण
एघारौ	पुत्र लक्ष्मीनन्दनको जन्म	द्रुतविलम्बित इन्द्रवज्रा, अनुष्टुप, शालिनी	ठठ
बारौ	बाबु चक्रपाणि : पुत्र लक्ष्मीलाई अर्ती	शालिनी, स्वागता, स्रग्धरा, सग्विणी	घढ
तेरौ	चक्र कृतित्वमा	स्रग्विणी , वसन्ततिलका	घठ
चौथौ	-	वसन्ततिलका, शालिनी, भुजङ्गप्रयात	छज
पन्ध्रौ	चक्रपाणि पुत्र शोक	भुजङ्गप्रयात, स्वागता	घड
सोरौ	कवि कृष्णप्रसाद पराजुलीसाग	स्वागता , शिखरिणी	दड
सत्रौ	-	शिखरिणी, रथोद्धता , शालिनी, उपजाति, मणिमाला	दट
अठारौ	-	मणिमाला	घड

माथिको तालिकामा उल्लेख गरिए अनुसार प्रस्तुत महाकाव्य १८४ पृष्ठ र प्राक्कथन बाहेक अठार सर्गमा विस्तारित भएको देखिन्छ । यसले पूर्वीय महाकाव्य मान्यताका आधारमा साहस्री श्लोक विस्तार नपाएको हुनाले दीर्घ काव्यकै रूपमा रहेको छ । यसमा जम्मा ८७४ चतुष्पदी श्लोकहरू रहेका छन् । श्लोक विस्तारमा यसले महाकाव्यात्मक स्वरूप प्राप्त गर्न नसके पनि विषयवस्तु र भावविस्तारका आधारमा यो महाकाव्य नै हो ।

४.५.३ विषयवस्तु

चक्रपाणि महाकाव्य नेपाली भाषा र साहित्यको उन्नयनमा योगदान दिनपे नेपालका सामान्य व्यक्ति तथा साहित्यकार चक्रपाणि चालिसेको वैयक्तिक जीवनमा आधारित जीवनीपरक महाकाव्य हो । यस महाकाव्यमा कविले भक्तपुरको कटुञ्जेमा १९४० सालमा जन्मिएर २०१५ सालमा दिवङ्गत भएका चक्रपाणि चालिसेलाई काव्य नायक बनाएका छन् । अत्यन्तै सूक्ष्म आख्यानमा पूर्वीय महाकाव्य मान्यताको साहस्री श्लोक विधानलाई उपेक्षा गर्दै लेखिएको यस महाकाव्यले चक्रपाणिको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वलाई वस्तुपरक वर्णन गर्ने प्रयास गरेको छ । यहा चक्रपाणिका विविध आयमलाई गहन र गूढार्थमा प्रस्तुत नगरी सबैले जानिराखेकै कुरालाई वर्णनात्मक पद्धतिको उपयोग गरी सरसर्ती वर्णन गरेका छन् ।

यस महाकाव्यमा प्राक्कथन शीर्षकमा श्री को महिमा गान गरिएको छ । श्री कविका रूपमा चक्रपाणिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । प्रथम सर्गमा सरस्वतीको वन्दना गरिएको छ । द्वितीय सर्गमा चक्रपाणिको जन्म प्रसङ्गको वर्णन गर्दै महाकाव्यको बीज भाग प्रस्तुत गरिएको छ । यही बीजबाट महाकाव्यको उठान भएको छ । तेस्रो सर्गदेखि सातौँ सर्गसम्म चक्रपाणिका बाल्यजीवन प्रस्तुत गरिएको छ । आठौँ सर्गमा काव्य नायकको बनारस अध्ययन यात्रालाई प्रस्तुत गरिएको छ । नवौँ सर्गमा काशीबाट फिर्ता भएको प्रसङ्ग छ । त्यसपछि विवाहको प्रसङ्ग र एघारौँ सर्गमा लक्ष्मीनन्दको जन्मको प्रसङ्ग छ । बाह्रौँ सर्गमा काव्य नायकले आफ्ना पुत्र लक्ष्मीनन्दलाई उपदेश दिएको वर्णन छ । तेरौँ सर्गमा काव्यनायक भाषा र साहित्यको श्रीवृद्धिमा लागेको प्रसङ्ग छ । पन्ध्रौँ सर्गमा पुत्र लक्ष्मीनन्दले राणाको विरोध गरेको र उत्तर पुस्तिकामा नपुंशक राणा लेखेको अनि त्यही कारणबाट यातछना पाएको प्रसङ्गसगैँ क्षयरोग लागेर उनको मृत्यु भएको उल्लेख छ । सोही सर्गमा कवि कृष्णप्रसाद पराजुलीसाग चक्रपाणिको सम्बन्धको विषयमा चर्चा गर्दै चक्रपाणिको सम्बन्धको विषयमा चर्चा गर्दै चक्रपाणिको निधन तथा उनको जीवन गाथालाई प्रस्तुत गरी अठारौँ सर्गमा महाकाव्यलाई टुङ्ग्याइएको छ ।

चक्रपाणि चालिसेको जीवनीमा आधारित प्रस्तुत महाकाव्यको सामान्य व्यक्ति पनि महाकाव्यका चरित्र र विषयवस्तु बन्न सक्छन् भन्ने उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ । चक्रपाणिको वैयक्तिक जीवनका विभिन्न ऊहायोहलाई करुण रसको अङ्गीरवमा प्रवाहित गरिएको छ । सानैमा आमाको मृत्यु हुनु, सौतेनी आमाले राम्रो व्यवहार नगर्नु, मावलमा गएर बस्नु, काशी अध्ययननार्थ प्रस्थान गर्नु र फर्किएपछि विवाह गर्नु, विवाहपछि पनि सौतेनी आमाको टोकसो जारी नै रहनु र कटुञ्जेबाट काठमाडौँ डेरालिई बस्नु, चक्रपाणिले सामान्य जागिर खानु, पुत्र प्राप्ति हुनु, पुत्र सानैदेखि निरङ्कुशताका विरोधी हुनु र अन्धततोगत्वा राणाशासनको विरोध गर्दै आफ्नो बी.ए. को

उत्तर पुस्तिकामा राणाहरू नपुंसक हुन् भनी लेख्नु, यही कारणबाट उनलाई कारावास हुनु, कारावासमै उनलाई क्षयरोग लाग्नु र देहवसाना हुनु, चक्रपाणिका घोर निराशका दिनहरू सुरु हुनु र अन्त्यमा देहान्त हुनु जस्ता कारुणिक पक्षहरूले यस महाकाव्यमा करुण रसको प्रवाहमा आख्यान संरचनालाई पूर्णता दिने प्रयास गरेका छन्। यिनै भिना मसिना घटना क्रममा प्रस्तुत महाकाव्यले ८७४ श्लोकको लमाइ प्राप्त गरेको छ। चक्रपाणिको जन्मलाई आदि भाग, मातृ वियोग सौतेनी आमाको टोकसो, बनारस शिक्षा प्राप्त गर्नका लागि प्रस्थान, काशीबाट फिर्ती, विवाह, पुत्रजन्म पुत्रको कारावास र मृत्युसम्मका घटनालाई मध्यभाग, काव्य नायकको निराश जीवन, एकान्त जीवनका त्रासपूर्ण सन्नाटाहरू र देहान्तलाई अन्त्य भागका रूपमा लिन सकिन्छ।

समग्रमा यस महाकाव्यको कथावस्तु अत्यन्तै भिनो आख्यान र अल्प पात्रहरूको उपस्थितिमा समाप्त भएको छ। महाकाव्यले अपेक्ष गर्नु पर्ने प्रबन्ध विधान अन्तर्गतको व्यापक कथानक योजना वा महत् विषयवस्तु विधानका दृष्टिले प्रस्तुत महाकाव्य दुर्बल प्रतीत हुन्छ।

४.५.४ सहभागी र सहभागिता

चक्रपाणि महाकाव्य अल्पपात्र भएको महाकाव्य हो। यस महाकाव्यमा पात्रविधान ज्यादै सीमित र सङ्कुचित छ। महाकाव्यले अपेक्ष गर्नु पर्ने महत् विषयवस्तुलाई निश्चित परिणतिसम्म पुऱ्याउन आउने पात्रहरू भव्योदस्त हुनु पर्ने जुन मान्यता छ, त्यसका दृष्टिले यो महाकाव्य कमजोर देखिन्छ। महाकाव्यमा नायक र नायिकाको चरित्रले जीवन्तता प्राप्त गर्न सक्नु पर्छ। यस महाकाव्यमा कुनै पनि नायिकाको प्रयोग गरिएको छैन। आएका अन्य स्त्री पात्रहरू पनि कमजोर छन्। यस महाकाव्यमा कुनै पनि नायिकाको रूपमा देखाइएको छ। यहा नायक मात्रै प्रमुख पात्रको भूमिकामा देखिन्छन्। अन्य पात्रहरू सहायक र गौण पात्रको भूमिकामा देखिन्छन्। काव्य नायक चक्रपाणि, उनका पिता, उनकी माता, काव्य नायककी सौतेनी आमा कान्छी काव्य नाकी श्रीमती सुजाता, ावलकी हजुरआमा पुत्र लक्ष्मीनन्दन, कवि कृष्णसाद पराजुली, राणाहरू, चक्रपाणिका साथीहरू, पुत्रलक्ष्मीनन्दनका साथीहरू, कारागारका कैदीहरू, टयुसनपढ्ने विद्यार्थीहरू आदि यस महाकाव्यमा विन्यास गरिएका पात्रहरू हुन्। यी मध्ये चक्रपाणि काव्य नायक तथा प्रमुखपात्र, लक्ष्मीनन्दन, सौतेनी आमा सहायक पात्रका रूपमा तथा अन्य सबै सबै पात्रहरू गौण पात्रका रूपमा आएका छन्।

४.५.४.१ चक्रपाणिका प्रमुख चारित्रिक अभिलक्षण र प्रकार

चक्रपाणि चालिसे यस महाकाव्यका नायक हुन्। उनी प्रमुख चरित्रका रूपमा यस महाकाव्यमा देखिएका छन्। उनकै जन्मदेखि मृत्युसम्मको जीवनका विविध आयाम र घटनाहरू

यस महाकाव्यमा वर्णन गरिएका छन् । उनी सामान्य चालिसे परिवारमा भक्तपुरको कटुञ्जेमा जन्मिएका हुन् । उनको जन्म महाकाव्यमा दिइए अनुसार १९४० विरुमाब्द हो । उनी जन्मेको तीन वर्षेपछि नै मातृ स्नेहबाट वञ्चित हुनु पयो । सौतेनी आमाको कर्कश व्यवहारको सामना गर्नु पयो । उनलाई मावलकी हजुर आमाले लगेर पालिन् । उनी ठूलो भएपछि काशीमा अध्ययनका लागि । अध्ययन सकेपछि उनी नेपाल फर्किए । उनको बिहे सुजातासाग भयो । विवाहपछि पनि आमाको व्यवहारमा परिवर्तन आएन । उनी कटुञ्जेबाट काठमाडौं आएर डेरा गरी बसे । सानोतिनो जागिर खाए । समयक्रममा उनको छोरो लक्ष्मीनन्दनको जन्म भयो । छोराको मृत्युसागै उनमा मानसिक पीडा थपिएको देखिन्छ ।

काव्य नायक सानैदेखि सोभा प्रकृतिका व्यक्ति देखिन्छन् । उनी नेपाली भाषा र साहित्यप्रति गहन अभिरुचि र भुकाव थियो । उनले आफ्नो जीवन कालमा मच्छिन्द्रनाथको कथा, नीतिरत्न मञ्जुषा, नेपाली सङ्क्षिप्त रामायण, नेपाली सङ्क्षिप्त महाभारत, मेघदूत छाया, ईशावस्योपनिषद, साहित्य मीमांशा, चक्र कविता तरङ्गिणी, हितैषी नेपाली, शब्दकोश, आत्म परिचय आदि जस्ता साहित्य र भाषाका विभिन्न कृतिहरूको रचना गरेका छन् । त्यसैले चक्रपाणिको व्यक्तित्व साहित्यक, भाषिक, शिक्षक र चिन्तकका रूपमा रहेको छ । उनी यस महाकाव्यमा पुत्रका भूमिकामा, पिताका भूमिकामा, पतिका भूमिकामा शिक्षकका भूमिकामा तथा साहित्य सेवी र भाषासेवीका भूमिकामा देखा परेका छन् । महाकाव्यमा उनलाई लोकको भागलाई बुझ्ने, जनतामा चेतना ल्याउने, अरूको प्रलोभनमा नफस्ने, नेपालकै सयश र मतलबमा डटेर मर्न चाहने, नेपाली भाषाप्रति भुकाव राख्ने, पूर्विय रङ्ग र रसका व्याख्याता, देशभक्तिको भावना भएका व्यक्तित्वका रूपमा चित्रण गरिएको छ । महाकाव्यमा उनको चित्रण गर्नु क्रममा कविले उल्लेख गरेका छन् :

सोभा थिए असल यक्र उनै प्रधान

आत्मीयता प्रखर शीलता समान ।

पढ्थे सुधर्ममय वेद पुराण गाथा

वेदान्त अर्थमय मङ्गलका सुगाधा ॥ प्रा. ३१

चालिसे छ व्यवहार नया त्यो

कल्पना छ दयभिन्न दयाको

हेर्दथे कति गरिब विचित्र

दुख्दथे अधिक यी मुटुभिन्न

नेतृत्व बोध गति भीष्मपिता समान

हुन्थे शिरोमणि सरी युगको महान

छन् स्तोत्र पाठ कविको रसका बहार

हुन्थ्यो प्रभावमय जीवन मुष्पहार । प्रा. २५

चक्रपाणिलाई यस महाकाव्यमा धार्मिक, सद्गुणी, कोमल हृदय भएका, गरिब र असहायप्रति सहायोगी, पुत्रलाई अर्ती रा उपदेश दिने असल पिताका चित्रण गरिएको उनी यस महाकाव्यमा प्रमुखपात्र, पुरुष पात्र, सत् पात्र, वर्गीय पात्र, बद्ध पात्र, मञ्चीय पात्र, चेष्टा पात्रका रूपमा देखिन्छन् ।

४.५.४.२ लक्ष्मीनन्दनका प्रमुख चारित्रिक प्रकार र अभिलक्षण

लक्ष्मीनन्दन चालिसे यस काव्यका सहायक पात्र हुन् । उनी चक्रपाणिका एकपात्र छोराकारूपमा यस महाकाव्यमा चित्रित छन् । उनी सानैदेखि बढो तेजवी व्यक्तिका रूपमा देखा पर्छन् । उनले बी.ए. सम्मको अध्ययन गरेका छन् । उनी राणा शासनको आत्माचारका विरोधी हुन् । उनी यस काव्यमा परिवर्तनकारी र विद्रोही पात्रका रूपमा चित्रित छन् । उनको राणा शासन विरोधी अभियानलाई देखेर उनका माता र पिताले त्यसो नगर्न आग्रह गरेका छन् । उनी दृढ आत्मविश्वासी र जुभारु पात्रका रूपमा आएका छन् । उनी आँना माता र पिताको भनाइलाई वेवास्ता गर्दै राणा विरोधी अभियानमा लागेका छन् । उनले बी.ए. को परीक्षामा आँनो उत्तर पुस्तिकामा राणाहरू नपुंसक हुन्भनी उल्लेख गरेकाछन् रत्यही कारणले राणाहरू रिसाएर उनलाई जेल हालिएको छ । चर्को दमनका कारण उनलाई क्षयरोग लागेको छ । अन्त्यमा उनको यही क्षयरोगका कारणले अल्पायुमै निधनभएको छ ।

लक्ष्मी निरङ्कुश राणा शासनको फन्दामा परेरअकालमै ज्यान गुमाउनु विवश एक जुभारु र क्रान्तिकारी पात्रका रूपमा यस महाकाव्यमा आएका छन् । उनका विचारहरूलाई प्रस्टपार्ने क्रममा निम्न श्लोक उद्धृत गर्न सकिन्छ :

राणा यी क्लेस काला हुन्

राष्ट्र उाधो लगाउने

स्वार्थताको दुलो खन्दै

देशलाई बगाउने १९९:३६

बोल्थे न्यायले साह्रौ व्यङ्ग्यका चालबद्धथे

आँनै अस्तित्व बोकेर लोकका सामु सर्दथे १९९:३८

परीक्षा पत्रमा लेखे पेचिला जोसिला बनी

यसरी लक्ष्मीनन्दन यस काव्यका पुरुष पात्र, सहायक पात्र, वर्गीय पात्र, बद्ध पात्र, मञ्चीय पात्र, स्थिर पात्र, अनुकूल पात्र र चेष्टो पात्रका रूपमा उनको चारित्रिक अभिलक्षण छुट्याउन सकिन्छ ।

यस महाकाव्यमा प्रयुक्त अन्य उल्लेखनीय पात्रमा काव्य नायककी सोतेनी आमा कान्छी हुन् । चक्रपाणिको माताको निधन भएपछि उनको सौतेनी आमाले कर्कश व्यवहार गर्न गालेको देखिन्छ । कान्छी यस काव्यकी असत् चरित्र तथा प्रति नायिका चरित्रका रूपमा देखा परेकीछे । ऊ मातृविहनीन चक्रपनणिलाई मातृवात्सल्यको न्यानो माया र ममताले प्यार दिनुको सट्टा सौतेलो व्यवहार गर्न पुग्छे । यसबाट बालक चक्रपाणिको हृदय विक्षिप्त बनेको देखिन्छ । ऊ आनै सन्तानलाई पनिपरको विभेदगर्ने कठोर र दारुणहृदय भएकी अमानवीय चरित्रका रूपमा देखा पर्छ । उसको चरित्र सहायक , स्त्री, प्रतिकूल, स्थिर, बद्ध र मञ्चीय देखिन्छ ।

महाकाव्यमा उल्लेख भएका अन्य पात्रहरूमा कवि कृष्णप्रसाद पराजुली, चक्रपाणिकी आमा, चक्रपाणिकीपत्नी,चक्रपाणियाका पिता आदि छन् । यी सबै पात्रहरू गौण पात्रकै रूपमा आएका छन् । यी प्रायः बद्ध पात्र, मञ्चीय पात्र, सत् पात्र, स्थिर पात्र, वर्गीय पात्र, चेष्टा पात्रका रूपमा नै आएका छन् । यसमा आएका सामूहिक पात्र जहानिया राणाहरू खल पात्र हुन् । यिनीहरू जनतालाई दूःख दिने, स्वतन्त्रता हरण गर्ने पात्र हुन् । यी सामन्तवादी युगका वर्गीय, स्थिर, प्रतिकूलपात्र हुन् । यी अदृश्य र गौण पात्र भए पनि माकाव्यलाई कारुणिकम बनाउन महत्त्वपूर्ण छन् । समग्रमा यस महाकाव्यको पात्र विधान अपेक्षाकृत कमजोर नै देखिन्छ ।

४.५.५ परिवेश विधान

चक्रपाणि महाकाव्यको परिवेश विधान सीमित छ । यस महाकाव्यमा माकाव्यले अपेक्षा गर्ने व्यापक परिवेश विधान छैन । भक्तपुरको कटुञ्जे, काठमाडौं, अध्ययनका लागि काशी गएको प्रसङ्ग छ । महाकाव्यको विषयवस्तुलाई पात्रले बोकेर हिाड्ने क्रममा आउने स्थानहरू, समय र पर्यावरणमा जुन व्यापकता र विविधता हुनुपर्ने हो त्यस्तो स्थिति यहा छैन । स्थानका दृष्टिले खासगरी काठमाडौं उपत्यकाका केही सीमित ठाउहरू यस महाकाव्यमा आएका छन् । चक्रपाणिले अध्ययनका क्रममा बिताएको काशीको प्रसङ्ग छ । यी स्थानहरूको भव्य र मनोहर वर्णन छैन । केवल विषयवस्तुको प्रस्तुतिको ज्यादा आग्रह छ । त्यस्तै कालगत हिसाबले हेर्दा चक्रपाणिको सिङ्गो जीवनी यस महाकाव्यमा प्रस्तुत छ । चक्रपाणिको जन्म १९४० र मृत्यु २०१५ सालमा भएकाले यस महाकाव्यमा चक्रपाणिको जीवनको ७५ वर्ष जतिको कालावधि प्रस्तुत छ । नेपालको तत्कालीन शैक्षिक अवस्था, आर्थिक दूरावस्था, कठोर जहानिया राणा शासनको

राजनीतिक अवस्था, वेद, पुराण, उपनिषद् आदिको अध्ययन गर्नुपर्ने सामाजिक सांस्कृतिक अवस्था, पुरुष प्रधान समाजमा नारीको स्थान, बहुपत्नी प्रथा, सोतनी व्यवहार आदिजस्ता विविध पक्षको चित्रण यस महाकाव्यमा देख्न सकिन्छ । शिक्षार्जनका लागि काशी जानु पर्ने तत्कालीन बाध्यतालाई पनि महाकाव्यले देखाएकोछ । विस्तारै बेरोजगारी समस्या पनि बढ्दै गएको प्रसङ्ग छ । युवाहरूमा आउदै गरेको प्रगतिशील चेतना लक्ष्मीनन्दनको विद्रोहमा व्यक्त भएको छ । यसरी यस महाकाव्यले २०१५ साल अगाडिको अवस्था र मूलतः राणाकालीन सामान्तवादी सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक, शैक्षिक परिवेशलाई देखाएको छ ।

यस महाकाव्यमा आंशिक रूपमा प्राकृतिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ । प्रवृत्तिको रोमान्टिक चित्रण भन्दा क्लासिकल चित्रणभै रुचि देखाइएको छ । प्रकृतिका सौम्य र कठोर दुवै रूपको चित्रण गर्ने आंशिक प्रयास यस महाकाव्यमा भएको छ । केही उदाहरणहरू :

१. प्रकृतिको उदास वातावरण

शीताङ्ग अङ्ग बनि भित्र गलेर आयो
आकाश धम्म बनी बादल मेघ छायो
छन् अन्धकारमय जीवनको प्रकाश
सारा अशान्त मन बानधव छन् हतास । २ : ३६

२. प्रकृतिको रहस्यमयी वातावरण

छन् दैव चक्र विधि जीवनको रहस्य
को बुझ्न सक्छ दुनिया पछिको भविष्य । २ : ३३

३. प्रकृतिको सौम्य वातावरण

सम्पूर्ण जगमग मनोहर यी हिमाल
सौन्दर्य उज्ज्वल रही शिर छन् विशाल
आकाश नै शिर बनी चुचुरा मुहार
छन् पूर्णता ललित सिर्जनका बहार । प्राक्कथन , २६

४. प्रकृतिको स्वच्छन्द वातावरण

हरित वाग छ पुष्प नया रंग
सुयश चञ्चल छन् सबमा मन
सुखद सार सजावट सुन्दर
मनन हर्षित छन् सृजना घरा २:९

५. सामाजिक परिवेशको चित्रण

गावै सारा छन् गरिबी हजार
कोही गर्छन् लाख धन्दा व्यापार
गर्छन् खेती यी किसानी बनेर
हाड्छन् सारा गर्व आँनै गरेर। ९ : ३३

यसरी प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रकृतिका विविध स्वरूपहरूको वर्णन गरिनाका साथै विभिन्न किसिमका वातावरणको पनि प्रयोग गरिएको छ । सन्ध्या, सूर्य, चन्द्र, राश, दिन, बिहान, प्रभाव, उषा, वसन्त, शरद, नदी, पुत्रजन्म, उत्त्व आदि अनेक रूपको वर्णन गरिएको छ । प्राकृतिक परिवेश, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक, शैक्षिक परिवेशको पनि चित्रण गरिएको छ । यस महाकाव्यको मूल रुचि सामाजिक परिवेशकै चित्रण गर्नु रहेको छ । महाकाव्यपेक्षी प्रबन्ध विधान अन्तर्गतको परिवेश विधानका दृष्टिले प्रस्तुत महाकाव्य कमजोर नै देखिन्छ ।

४.५.६ उद्देश्य

यस महाकाव्यको मुख्य उद्देश्य राणाकालीन कठोर सामन्ती समाज व्यवस्थामा पनि सर्वसाधारण नागरिकले व्यक्तिगत तर्फबाट नेपाली भाषा र साहित्यका क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको चर्चा गर्नु रहेको छ । समाजसेवी, देशभक्त, कला र संस्कृतिका उन्नायक, नेपाली वाङ्मय र साहित्यका साधकहरूले जहिले पनि कारुणिक जीवन गुजार्दै आएको दारुण यथार्थ यस महाकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । भाषा र साहित्यसेवी चक्रपाणि चालिसेले आँनो जीवनमा भोगेका विभिन्न उहापोहलाई पनि यस महाकाव्यले प्रस्तुत गरेको छ । सामान्य नागरिक पनि महाकाव्यका विषय बन्न सक्छन् भन्ने दृष्टान्त प्रस्तुत गर्दै जनताको महाकाव्य लेख्ने प्रयास पनि यस महाकाव्यमा भएको देखिन्छ ।

४.५.७ दृष्टिबिन्दु

चक्रपाणि महाकाव्यमा तृतीय पुरुष सीमित दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ । यस महाकाव्यमा आद्योपान्त चक्रपाणि को जीवन गाथालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस महाकाव्यका दृष्टिकेन्द्र पात्र काव्य नायक चक्रपाणि हुन् । कहीकही आन्तरिक दृष्टिबिन्दुको पनि प्रयोग भएको छ । यस महाकाव्यमा सम्बोधनात्मक उक्ति ढाचाको पनि प्रयोग भएको देख्न सकिन्छ । पिता चक्रपाणिले पुत्र लक्ष्मीनन्दनलाई उपदेश दिने क्रममा यस ढाचाको प्रयोग भएको छ । यसमा अत्यन्त न्यून रूपमा नाटकीय ढाचाको उपयोग गरिएको छ । कवि काव्यभन्दा बाहिरै बसेर विषयको साङ्गोपाङ्गो वर्णन गरेका छन् । त्यसैले यस महाकाव्यमा बाह्य दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको छ ।

४.५.८ भाषाशैलीय विन्यास

भाषाशैलीय विन्यास महाकाव्यको बुनोटसाग सम्बन्धित हुन्छ । कृतिको बाह्य संरचनामा रहेका बुनोटको योगबाट बुनोटको निर्माण हुन्छ । बुनोट भित्र भाषा र शैलीसाग सम्बन्धित विभिन्न एकाइहरू रहन्छन् । विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार छन्द, लय , अग्रभूमिकरण, प्रयुक्ति विविधता आदि पर्छन् । प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रयुक्त भाषाशैलीय विन्यासलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

४.५.८.१ प्रमुख सङ्केतक र सङ्केतित

चक्रपाणि महाकाव्यभित्र कतिपय अप्रचलित वा कमप्रचलित सङ्केतकहरूको प्रयोग भएको छ । यस महाकाव्यमा प्रयुक्त सङ्केतक र त्यसको सङ्केतितलाई निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

सङ्केतक	सङ्केतित	पृष्ठ सङ्ख्या
सुहाग	सौभाग्य सिन्दूर	६
महक	वास्ना	घ
प्रकर्ष	उत्कर्ष	घ
शङ्खघोष	सुरुवात	छ
कन्दरा	पहाडी गुफा	ट
वरद	वरदाता	ठ,छद्
सुरथ	राम्रो	ज्ञण
भारती	सरस्वती	ज्ञघ

प्रणव	उंकार ध्वनि	जछ
काञ्चनी	सफा	जट
सुरभि	बास्ना	इछ
रसान	रसाउनु	घण
चिराग	बत्ती	घद
नयनाम्बु	आसु	घद
सम्मोहनी	मुग्धकारी	घड
नगिच	नजिक	ढद
अभिनव	नवीन	ढद
उम्दा	उचो	ढछ
सियाल	छाया	ढछ
डन्डिबियो	खेल विशेष	छघ
थिल्लिलो	मर्नु न बाच्चु	छद
छ्याकन	नमिलेको	छड
सौरभ	बास्ना	छढ
दिलासा	दिलको आशा	टज
जुम्सो	अल्ली	टद
दुच्छर	छुचो	टघ
गुम्फन	बेरिएको	टद
परिभरण	भरण पोषण	टठ
भाडभैलो	उथलपुथल	टढ
मुराद	इच्छा	ठद
खिचातानि	भगडा	ठद, जदठ
रुखो	रुखो	ठट
उकेरा	सहायता	डछ
शैलजा	पार्वती	ढद
हिजडा	वास्तविक स्वरूप नभएको	जज
नैतिकी	नीतिगत	जघछ
आभा	उज्यालो	जघट
आख्ला	जोर्नी	जदद

सखाफ	सखाप	जदद
फल्चा	खकारको डल्लो	जदठ
गथासो	मनका कुण्ठा	जछट
अभिसिक्त	अभिषेक गरिएको	जटछ
गुह्य	गोप्य	जठण
सुभ्र	शुभ	जडद

४.५.८.२ लय विधान

चक्रपाणि महाकाव्य बद्धलय ढाचामा लेखिएको छन्दोबद्ध महाकाव्य हो । यसमा शास्त्रीय वार्णिक छन्दको प्रयोग भएको छ । वसन्ततिलका, इन्दिरा, द्रुतविलम्बित, मदिरा, शार्दूलविक्रीडित, वियोगिनी, इन्द्रबज्रा, उपजाति, मालिनी, स्रग्धरा, अपरान्तिका, चम्पकमाला, स्वागता, शालिनी, भुजङ्गप्रयात, अनुष्टुप, शिखरिणी, मणिमाला, रथोद्धता गरी १९ वटा वार्णिक छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यस महाकाव्यका प्रत्येक सर्गका छन्द र श्लोक वितरण निम्नानुसार छ :

सर्ग	छन्दको नाम	श्लोक सङ्ख्या
प्राक्कथन	वसन्ततिलका	घद
प्रथम	इन्दिरा द्रुतविलम्बित	दठ ज
दोस्रो	द्रुतविलम्बित, शार्दूलविक्रीडित मदिरा वसन्ततिलका वियोगिनी इन्द्रबज्रा	ढ जद छ जद जड
तेस्रो	इन्द्रबज्रा उपजाति मालिनी	दघ जट ज
चौथो	मालिनी स्रग्धरा	घज ज
पाचौ	स्रग्धरा अपरान्तिका	जज दद ज

	चम्पकमाला	
छैटौ	चम्पकमाला स्रग्धरा	ढढ ज
सातौ	स्रग्धरा उपजाति स्वागता शालिनी	दघ ढढ जण ज
आठौ	स्वागता शालिनी	ढद ज
नवौ	शालिनी भुजङ्गप्रयात	घठ ज
दसौ	भुजङ्गप्रयात द्रुतविलम्बित	ढढ ज
एघारौ	द्रुतविलम्बित इन्द्रबज्रा अनुष्टुप शालिनी	ढ जद छढ ज
बारौ	शालिनी स्रग्धरा स्रग्विणी	घठ ज ज
तेरौ	स्रग्विणी वसन्ततिलका	घट ज
चौथौ	वसन्ततिलका शालिनी भुजङ्गप्रयात	घण दृण ज
पन्द्रौ	भुजङ्गप्रयात स्वागता	घठ ज
सोरौ	स्वागता शिखरिणी	ढठ ज
सत्रौ	शिखरिणी	जण जण

	रथोद्धता शालिनी उपजाति मणिमाला	जघ जद् ज
अठारौ	मणिमाला	घड

माथिको तालिकामा उल्लेख भए अनुसार प्रस्तुत महाकाव्यमा शास्त्रीय वार्णिक छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यसउमा सानुप्रासिक योजनाको पनि निर्वाह गरिएको छ । आद्योपान्त अन्त्यानुप्रांसको निर्वाह यसमा गरिएको छ । खास गरी यस महाकाव्यमा कविले वसन्ततलिका , अनुष्टुप र भुजङ्गप्रयात छन्दको बढी प्रयोग गरेका छन् । उल्लिखित छन्दहरूमा गण र यतिका अपेक्षा अनुसारकै अक्षर संरचनामा भएका शब्दहरूको चयन गरिएकाले लय विधानमा पनि निरन्तरता कायम भएको देखिन्छ । यही लयविधानगत अन्वितिले छन्द सङ्गतिको श्रुति निवादमय प्रयोग हुन पुगेको छ । यसले महाकाव्यलाई भन आस्वाद्य बनाएको छ । यस महाकाव्यमा कवि छन्द भङ्ग हुने दोषबाट भने अन्य महाकाव्यमा भौ बचन सकेका छैनन् । छन्द मिलाउने क्रममा प्रशस्त भाषिक विचलन पनि भएको छ ।

४.५.८.३ अलङ्कार

चक्रपाणि महाकाव्यमा विषयवस्तु काव्यलाई विभिन्न अर्थालङ्कार र शब्दालङ्कारहरूको स्वभाविक प्रयोगद्वारा काव्यात्मक रमणीयता पनि प्रदान गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस महाकाव्यमा प्रकृति, समाज, धर्म संस्कृति आदिका क्षेत्रका विभिन्न बिम्ब एवम् सन्दर्भको प्रयोग गरिएको छ । उपमा, रूपक, दृष्टान्त, स्वभावोक्ति, उत्प्रेषा, अतिशयोक्ति आदि जस्ता अलङ्कारको प्रयोग यस महाकाव्यमा गरिएको छ । केही उदाहरणहरू यस प्रकार छन् :

१. रूपक अलङ्कार

- (क) छन् स्तोत्र पाठ कविको रसका बहार
हुन्थ्यो प्रभावमय जीवन पुष्पहार । प्रा. २५
- (ख) ज्ञानै हो दिव्य आखा सुयश गुण हुने सत्यका मार्गचित्र
कमै हो स्वावलम्बी नवनिधि सिर्जना योगका लक्ष्यभिन्न । १२:३८
- (ग) वन पहाडका चित्र वैभव
प्रकृति सङ्ग्रही लोक गौरव । १ :३३

२. उपमा अलङ्कार

- (क) अथक शक्ति छद्मं सृष्टि सागर
प्रकृति कुञ्ज भै पुष्प माधुर । प्रा.५
- (ख) पल्लव उम्रे भित्र मुना भै
औषधि लाग्यो मन्त्र टुना भै । ६ : ४९
- (ग) सूर्यको ज्योतिभौ चम्कने सिर्जना
पोखत छद्म चित्तमा उच्चता भावना । १३ : ३३

३. दृष्टान्त अलङ्कार

- (क) ऐना जस्तै बनाऊ सुभवुभ हासिलो ज्ञानको मार्ग खोल
विद्यार्थी हौ उज्यालो गुरु वचन सुने प्रेमका वात बोल । ७ : ८
- (ख) दोषी मान्दान् लोकले हीन ठानी
रित्तो गाग्रो बज्रने मात्र मानी १२:१४

४. तुल्ययोगिता अलङ्कार

ज्ञानीलाई राष्ट्रले वीर ठान्छ
आटीलाई लोकले धीर मान्छ । १२ : १५

५. स्मरण अलङ्कार

फुली पुष्प रङ्गी मुना पात भर्दै
हासायो टुसायो कला रङ्ग जड्दै
नया तयो प्रभाती वसन्ती सहारा
थियो पुत्र मेरो सुवारसल्य तारा । १५:३४

६. अर्थान्तरन्यास अलङ्कार

स्रष्टा निदाए अब चक्रपाणि
यो राष्ट्रका सुन्दर शब्द वाणी
समस्तमा छद्म अब लोक तारा
योद्धा वसन्ती युगका सितारा । १७ : ४४

७. उत्प्रेक्षा अलङ्कार

- (क) भुल्की तिम्रा शब्दका मोह वाणी
सच्चा लाथ्यो दिव्यता दृष्टि जानी
लाथ्यो माया प्रेम गङ्गा अपार
जस्तै मानौ सूर्यका छन् मुहार । १२ : ५
- (ख) सकल पुष्पमा मस्कदै खुले
भ्रमर मुग्ध भै बाटिका डुले
प्रकृति पूर्ण छिन् भावमा रस
प्रकट चन्द्रभौ मोहनी वश । १ : ३०

८. प्रश्नालङ्कार

उर्लेको बाढमा पस्तु बुद्धिमानी जानिन्छ र ?
साधूका भेषमा बस्दै तत्वज्ञानी भनिन्छ र ? १२ : ४८

९. तुलना अलङ्कार

कृतार्थ चोखो उनको छ धन्दा
वसन्तको सुन्दर फूल भन्दा
माया दयाका शुभकामना छन्
नितान्त श्रद्धा मन भावना छन् । ७ : ३५

१०. स्वभावोक्ति अलङ्कार

हुन्थिन् पुत्र सुखानुभूति सुरभै हेरी बडो प्रेमले
आँनै दूध चुसाउादै हासमुखी हुन्थिन् बडो स्नेहले । २ : १६

११. समासोक्ति अलङ्कार

कुसुमका कली पुष्प पातमा
भ्रमर जिस्किए एक साथमा । १ : २८

बसन्त्यात स्वच्छन्दतावादी भाव चेतना भएका महाकाव्यकार हुनाले उनको अलङ्कार योजनामा कृत्रिमता र आडम्बरको बढी सजधज पाइदैन । उनको अलङ्कार योजना सरल र सहज नै छ । अलङ्कार प्रयोगले काव्यको भाव विधान र लयविधानलाई उत्कृष्टता र जीवन्तता नै प्रदान गर्ने प्रयास गरेको छ । समग्रमा यस महाकाव्यको अलङ्कार योजना सफल नै रहेको मान्न सकिन्छ ।

४.५.९ व्याख्या र निष्कर्ष

डा.ओमवीरसिंह बस्न्यातले पासाङ ल्हामू सेवा सैनिक भ्रष्ट, पृथ्वी र भानुभक्त महाकाव्यको प्रकाशन गरिसकेपछि पाचौ र अहिलेसम्मको अन्तिम महाकाव्यका रूपमा चक्रपाणि महाकाव्यको प्रकाशन गरेका छन् प्राक्कथन बाहेक अठार सर्गमा संरचित प्रस्तुत महाकाव्यमा न्यूनतम ३२ श्लोकदेखि अधिकतम ७७ श्लोकसम्मको श्लोक विस्तार देखिन्छ। उपजाति, अनुष्टुप, भुजङ्गप्रयात लगायतका १९ वटा छन्दहरूको श्रुतिमधुर प्रयोगले महाकाव्यलाई गेयात्मक बनाएको छ। पूर्वीय महाकाव्य लक्षणको परिपालना यस महाकाव्यमा गरिएको छ। यो जीवनीपरक र ऐतिहासिक महाकाव्य हो। यस महाकाव्यमा शान्त रसको केन्द्रीयतामा मूलतः करुण रस प्रवाहित भएको छ। यहाँ छन्दलाई कवित्व वेगमा खेलाउने प्रयास गरिएको छ। प्रस्तुत महाकाव्यमा वर्णनात्मक छ। यस महाकाव्यसम्म आइपुग्दा अधिल्ला महाकाव्यमा केही कमीहरूको सुधार भएको अनुभूति हुन्छ। प्रस्तुत महाकाव्य कवित्व प्रवाहमय नै देखिएको छ। कथानकको अभावमा केवल कवित्व मात्र अगाडि दगुरेको छ। यस महाकाव्यमा पनि समय सन्दर्भको उल्लेखका क्रममा बढी नै मितव्ययीता अपनाएको भान हुन्छ।

यस महाकाव्यमा परिवेश विधान, कथानक योजना र चरित्रका बीच अपेक्षा गरिने प्रबन्ध योजिना सुगठित र सन्तुलित हुन सकेको छैन। महाकाव्यले अपेक्ष गर्नु व्यापक र बृहत कथानक योजना, महान चरित्र चित्रण र त्यसको विविधता, विभिन्न काव्यस्थानको वर्णन र देशकाल र वातावरणगत परिवेशको उपयुक्तता विभिन्न काव्यस्थानको वर्णन र देशकाल र वातावरणगत परिवेशको उपयुक्तता यस महाकाव्यमा मिल्न सकेको छैन। यसले महाकाव्यको प्रबन्ध विधान क्षतिग्रस्त बन्न पुगेको छ। प्रस्तुत महाकाव्यमा कुनै कथानक छैन। अधिल्ला महाकाव्यमा क्षीण बन्दै गएको कथानक यस महाकाव्यसम्म आइपुग्दा हराएको छ। त्यसैले यो महाकाव्य जीवन्त, युगान्तकारी र लोकप्रिय बन्न सकेन। त्यसैगरी स्वच्छन्दतावादी महाकवि र प्रस्तुत महाकाव्य स्वच्छन्दतावादी महाकाव्य पनि भएकाले स्वच्छन्दतावादी महाकाव्यमा अपेक्षा गरिने विपुल भावराशि र विराट कल्पनाको प्रवाहमा हार्दिक उच्चलन यस महाकाव्यमा हुन सकेन। यस महाकाव्यको प्रबन्ध विधान तथा भाषाशैलीय विन्यासको बुनोट पक्षतर्फ भने कविले ध्यान दिएका छन्। यो महाकाव्यको सकारात्मक पक्ष हो।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा बङ्गलया ढाचाको उपयोग गरी विभिन्न छन्दलङ्कारको प्रयोगद्वारा रचिएको चक्रपाणि महाकाव्य नेपाली महाकाव्य परम्पराको एउटा उपलब्धि हो। महाकाव्यात्मक लमाइ र गहिराइको आयामको पुष्टता, महाकाव्यापेक्षी प्रबन्धविधानको परिपाकपूर्ण प्रभावकारिता, प्रयुक्त लय, उक्ति, भाव, भाषाशैलीय विन्यास आदिका समष्टि परिपाकमा आधारित महाकाव्यात्मक

प्रसार र गहिराइलाई हेर्दा यसले नेपाली महाकाव्य परम्परामा मध्यम स्तरको महाकाव्यात्मक गरिमा प्राप्त गर्न सकेको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

उपसंहार तथा निष्कर्ष

५.१ उपसंहार

नेपाली साहित्यमा पाचवटा महाकाव्य र त्यतिकै संख्यामा खण्डकाव्यहरू प्रदान गरेर नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धि गर्ने ओमवीरसिंह बस्न्यात साहित्येतर विषयको अध्ययन गरेर पनि साहित्यप्रति लगाव भएका काव्य साधक हुन् । उनले नेपाल सरकारको निजामती सेवामा रहेर लामो समयसम्म सेवा गरेका छन् । एउटा डाक्टर व्यक्तित्व कसरी कवि हृदयमा परिवर्तित हुन सक्छ, भन्ने संशयलाई बस्न्यातले चिरेका छन् । डाक्टरहरू हृदयशून्य, संवेदनाशून्य, वस्तुगत, स्वार्थी हुन्छन् भन्ने जुन आम बुझाइ छ त्यसलाई कवि बस्न्यातले गलत साबित गरिदिएका छन् । कयौं वर्षदेखि नेपाली भाषा र साहित्यमै अनवरत रूपले सेवा गरिरहेका कयौं साहित्य साधकहरूले एउटा पनि महाकाव्य लेखन सम्मको यात्रा गर्न नसकिरहेको अवस्थामा बस्न्यातले एकपछि अर्को गर्दै महाकाव्य रचु उनीहरूका लागि चुनौति भएको छ । वि. सं. १९९९ साल कार्तिक १६ गते काठमाडौं धर्मस्थलीमा जन्मिएका बस्न्यातको पारिवारिक पृष्ठभूमि शिक्षित र सम्पन्न थियो । वि. सं. २०२२ सालमा डाक्टरी सेवाबाट नेपाल सरकारको निजामती सेवामा प्रवेश गरेका बस्न्यातले दिल्ली विश्वविद्यालयबाट चिकित्साशास्त्रमा स्नातकोत्तर र कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधि हासिल गरेका छन् । नम्रता, भद्रता, इमान्दार, धार्मिक प्रवृत्ति उनमा देखिन्छन् । भौतिकवादतर्फको अध्ययन गरेर पनि अध्यात्ममा मात्र उनी परिपूर्णता देख्छन् र यही विन्दुबाट उनका अधिकांश महाकाव्य अगाडि बढेका छन् । सामाजिक र सांस्कृतिक जीवन भोगाइबाट प्राप्त अनुभव र अनुभूति एवम् प्रेरणालाई समेत उनले साहित्यका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् । साहित्यिक अभिरुचिबाट प्राप्त नैसर्गिक प्रतिभा, साहित्यको गहन अध्ययन र नियमित लेखनबाट नै कवि बस्न्यातको व्यक्तित्व महाकवित्वको उचाइसम्म पुग्न सफल भएको देखिन्छ ।

बस्न्यातमा पूर्वीय तथा पाश्चात्य दुवै साहित्यकारहरूको लेखनमा प्रेरणा र प्रभाव परेको देखिन्छ । खासगरी पाश्चात्य साहित्यकारहरूमा सेली, वाइरन, वर्डस्वर्थ, किट्स, कलरिज जस्ता स्वच्छन्दतावादी कविहरूको सिर्जनगत प्रभाव उनको काव्यलेखनमा देखिन्छ, भने देवकोटा, पौड्याल, सम, माधवप्रसाद घिमिरे जस्ता नेपाली कवि महाकविहरूको लेखन प्रभाव उनमा भेटिन्छ । त्यसैले कवि बस्न्यात यिनै नेपाली र पाश्चात्य साहित्यकारहरूको प्रभाव र प्रेरणा लिएर महाकविहरू, कालिदास तथा विचित्रमार्गी महाकविहरूबाट पनि उनका महाकाव्यहरू प्रेरित देखिन्छन् । उनको साहित्य सिर्जनाको आन्तरिक कारकका रूपमा उनी आफैले भोगको जीवनका

तीता मीठा अनुभव, सामाजिक परिस्थिति, स्वाध्यायन आदि रहेका छन् । यिनै आन्तरिक र बाह्य तत्व नै उनका महाकाव्य लेखनका कारक बनेका छन् ।

बस्न्यात एकै पटक महाकाव्य यात्रामा सामेल भएका छैनन् । उनको काव्य सिर्जना २०३० सालदेखि नै सुरु भएको पाइन्छ । उनले २०३० साल देखि २०५३ सालसम्म अनवरत काव्य साधना गरिसकेपछि प्राप्त भएको काव्यसाधनाको २३ बर्से दीर्घ तपस्याबाट अन्ततोगत्वा उनी **पासाङ ल्हामू** शीर्षकमा महाकाव्य लेखन अगाडि बढाउछन् र २०५४ सालमा त्यसलाई सम्पादन गरी सार्वजनिक प्रकाशनमा पनि ल्याउछन् । त्यसैले उनको महाकाव्ययात्राको सिङ्गो कालावधिलाई पहिलो र दोस्रो कालखण्डहरूमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । जस अन्तर्गत २०५४ देखि २०५६ सम्मको समयावधिलाई पहिलो चरण र २०५७ देखि हालसम्मको अवधिलाई दोस्रो चरण भनी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

बस्न्यात नेपाली महाकाव्य परम्परामा स्वच्छन्दतावादी शैली र परिष्कारधर्मी शिल्प चेतना भएका कवि हुन् । उनले २०५४ सालदेखि २०६४ साल सम्मका दस बर्से कालावधिमा पाचवटा महाकाव्य रचेर सार्वजनिक प्रकाशनमा ल्याएका छन् यसरी दशवर्षको अवधिमा पाचवटा महाकाव्य रचना गर्नु भनेको पक्कै पनि स्वच्छन्दतावादी आशु महाकाव्यकारिता नै हो । त्यसैले बस्न्यात आशु स्वच्छन्दतावादी महाकवि हुन् । उनले अरु पाचवटा खण्डकाव्य पनि रचना गरेर सार्वजनिक प्रकाशनमा ल्याएका छन् । उनका महाकाव्यहरू स्वच्छन्दतावादी भाव र परिष्कारोन्मुख शिल्पका दोसाधमा रहेका छन् । उनी देवकोटेली स्वच्छन्दता जस्तो न त पोखिन सकेका छन् न त सिग्दयालको परिष्कार जस्तो जम्न नै सकेका छन् । त्यसैले बस्न्यातमा देवकोटाको जस्तो विराटकल्पना र स्वच्छन्दतावादी प्रवाहमय विपुल भावराशि प्राप्त हुन सकेको छ, न त सोमनाथ र लेखनाथको जस्तो परिष्कृत, उन्नत, परिमार्जित तथा नियन्त्रित असहज आयोजना नै प्राप्त हुन सकेको छ । यी दुवैको अभावमा उनका महाकाव्यहरू पूर्णता र अपूर्णताको दोसाधबाट अगाडि बढेका छन् । त्यसैले बस्न्यातलाई नेपाली महाकाव्य परम्परामा मूलतः स्वच्छन्दतावादी र अंशतः परिष्कारोन्मुख चेतना भएका कविको रूपमा चिनाउन सकिन्छ ।

बस्न्यातका सार्वजनिक रूपमा पाचवटा महाकाव्यहरू प्रकाशनमा आएका छन् । उनको प्रथम प्रकाशित महाकाव्य **पासाङ ल्हामू** हो । यो २०५४ सालमा प्रकाशित भएको हो । यस महाकाव्यमा

बस्न्यातले नेपालकी एक वीरङ्गना जसले सम्पूर्ण नेपाली नारीको प्रतिनिधित्व गर्दै साहसिक रूपमा विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथाको आरोहण गरिन्, उनकै जीवनीलाई प्रस्तुत गरिएको छ । नेपालको हिमाली भूभागमा बस्ने एक सीमान्तकृत शेरपा समुदायकी नारी पात्र जसले विश्वमा नेपाली नारीहरूको इतिहास रचिन् उनैलाई नायकत्व प्रदान गरी यो महाकाव्य लेखिएको छ । यस महाकाव्यलाई सीमान्तकृत नारी वर्गलाई नायकत्व दिने स्तुत्य प्रयास त गरिएको छ, तर

महाकाव्यापेक्षी कथानक योजना, पात्रयोजना, परिवेश विधान अन्तर्गत समग्रमा आउने महाकाव्यत्मक प्रबन्ध विधानको औचित्य र उपयुक्तताका दृष्टिले प्रस्तुत महाकाव्य क्षतिग्रस्त बन्न पुगेको छ । बद्धलय ढाचा अन्तर्गतको वर्णनात्मक छन्दको श्रुतिमधुर प्रयोग भएको यस महाकाव्यमा विपुल शब्दभण्डारको अभाव देखिन्छ । कवि शब्दको अधिक पुनरावृत्ति गर्ने दोषबाट मुक्त हुन सकेका छैनन् । महाकाव्यात्मक लमाइ र गहिराइको आयामको पुष्टता, महाकाव्यात्मक प्रबन्धविधानको परिपाकपूर्ण प्रभावकारिता आदिका दृष्टिले तथा महाकाव्यका प्रयुक्त भाषाशैलीय विन्यास अन्तर्गतका लय, उक्ति भाव, सङ्केतक र सङ्केतित, अलङ्कार तथा प्रतीक व्यञ्जनका समष्टि परिपाकमा आधारित महाकाव्यात्मक प्रसार र मूल्यका दृष्टिले यो महाकाव्य मध्यम किसिमको महाकाव्य मात्र ठहर्छ ।

सेवासैनिक भ्रपट बस्न्यातको महाकाव्य यात्राको दोस्रो महाकाव्य हो । वि. सं. २०५६ सालमा सार्वजनिक प्रकाशनमा आएको यो महाकाव्यमा बस्न्यातले सैनिक सेवामा आवद्ध रहेर नेपालको सेवा गर्ने सैनिक भ्रपटबहादुर राणालाई नायकत्व प्रदान गरेका छन् । भ्रपटले सैनिक सेवामा लागेर गरेका सेवा तथा उनले गरेको साहित्य सेवालाई प्रस्तुत महाकाव्यमा वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । वार्षिक छन्द अन्तर्गत बद्ध लयढाचाको प्रयोग भएको यस महाकाव्यमा नाट्यात्मक संवाद पनि देख्न सकिन्छ । यस महाकाव्यमा भ्रपटको जीवनका विभिन्न आरोह अवरोहलाई प्रस्तुत गर्दै उनको सैनिक व्यक्तित्व, सामाजिक व्यक्तित्व र साहित्यिक व्यक्तित्वलाई उजागर गरिएको छ । प्रस्तुत महाकाव्यको प्रबन्ध विधान पनि पूर्ववर्ती महाकाव्य भौ दुर्बल प्रतीत हुन्छ । महाकाव्यले अपेक्षा गर्ने सघन र व्यापक कथानक योजना, उत्कृष्ट पात्रविधान, व्यापक परिवेश विधान र यी तीनवटा विधान अन्तर्गतको परिपाकपूर्ण प्रभावकारितामा आधारित प्रबन्ध विधान दुर्बल र फितलो हुन गएको छ । त्यसैले महाकाव्यको समग्र प्रभाव, प्रबन्धविधान, भाषाशैलीय विधानको परिपाकपूर्ण प्रस्तुतिका दृष्टिले यो महाकाव्य पनि मध्यम किसिमकै महाकाव्य ठहरेको देखिन्छ ।

पृथ्वी महाकाव्य बस्न्यातको तेस्रो महाकाव्य हो । वि. सं. २०५८ सालमा सार्वजनिक प्रकाशनमा आएको यो महाकाव्य बस्न्यातको सबैभन्दा बृहत् महाकाव्य हो । राष्ट्रिय एकीकरणका नायक पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी, एकीकरण अभियान, उनका जीवनका उतारचढाव आदिलाई प्रस्तुत महाकाव्यले प्रष्ट पार्ने प्रयास गरेको छ । नेपाली महाकाव्य परम्परामा रचिएका बृहत् महाकाव्य मध्ये यो पनि एउटा हुने सौभाग्य **पृथ्वी** महाकाव्यले प्राप्त गरेको छ । यो महाकाव्य पनि अगिल्ला महाकाव्य भैं पूर्वीय महाकाव्य मान्यताबाट पूर्णत प्रभावित भएको देखिन्छ । बद्धलय ढाचाको श्रुतिमधुर प्रयोग गर्दै लेखिएको यो महाकाव्य पनि कथानक, पात्र र परिवेश विधानको परिपाकपूर्ण प्रभावकारिताका दृष्टिले कमजोर नै प्रतीत हुन्छ । तर अगिल्ला महाकाव्यको तुलनामा

यस महाकाव्यमा कथानक केही सघन छ भने चरित्रहरूमा पनि केही उत्कृष्टता देखिन्छ । व्यापक परिवेश विधान अन्तर्गत त्यसको अन्वय योजना पनि आशिक रूपमा सफल छ । त्यसैले प्रस्तुत महाकाव्य प्रबन्ध विधान अन्तर्गतको परिपाकपूर्ण प्रभावकारिता, भाषाशैलीय विन्यास अन्तर्गत आउने शिल्प विधान योजना आदिका दृष्टिले नेपाली महाकाव्य परम्परामा उच्च-मध्यम स्तरको कृतिका रूपमा पृथ्वी महाकाव्यको स्थान निर्धारण गर्न सकिन्छ ।

भानुभक्त महाकाव्य बस्न्यातको चौथो महाकाव्य हो । वि. सं. २०६१ सालमा सार्वजनिक प्रकाशनमा आएको यो महाकाव्य नेपाली साहित्यका आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जीवनसाग सम्बन्धित छ । आचार्यको जीवनका नवीन तथ्यहरूलाई नखोतले तापनि आम सर्वसाधारणले जानी राखेकै विषयलाई बस्न्यातले महाकाव्यात्मक स्वरूप प्रदान गरेका छन् । भानुभक्तको जीवनका आरोह अवरोहहरूलाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको यो महाकाव्यमा कथानक अत्यन्त भिनो रहेको छ । साच्चै भन्ने हो भने यस महाकाव्यमा कथानक नै हराएको स्थिति छ । यस महाकाव्यमा प्रस्तुत भएका चरित्रहरू पनि जीवन्त बन्न सकका छैनन् । महाकाव्यले अपेक्ष गरिने व्यापक परिवेश विधान र त्यसको कुशल अन्वेषण यस महाकाव्यका कमजोर पक्ष हुन् । समग्रमा यस महाकाव्यले पृथ्वी महाकाव्यबाट बस्न्यातले लिएको महाकाव्यात्मक आरोहलाई अवरोहको स्थितिमा पुनः पुऱ्याइ दिएको छ । त्यसैले महाकाव्यको गुणस्तर मापन गर्ने प्रबन्ध विधानको परिपाकपूर्ण अवस्था र भाषाशैलीय विन्यासको लमाइ, चौडाइ र गहिराइका तिनवटा आयामबाट यस महाकाव्यको विश्लेषण गर्दा यो महाकाव्य केवल मध्यम स्तरको महाकाव्य मात्र ठहर्ने देखिन्छ ।

चक्रपाणि महाकाव्य बस्न्यातको पाचौं तथा हालसम्म प्रकाशित अन्तिम महाकाव्य हो । वि. सं. २०६४ सालमा सार्वजनिक प्रकाशनमा आएको यो महाकाव्य नेपाली भाषा र साहित्यप्रति समर्पित चक्रपाणि चालिसेको जीवनीसाग सम्बन्धित छ । प्रस्तुत महाकाव्यले पनि अगिल्ला महाकाव्यले भौ नायकको जीवन र सोभौ जीवनमा आएका विविध उतारचढावलाई महाकाव्यात्मक स्वरूप प्रदान गरेका छन् । चक्रपाणि चालिसेको जीवनदेखि मृत्युपर्यन्तको यावत् वर्णन प्रस्तुत महाकाव्यमा भएको देखिन्छ । प्रस्तुत महाकाव्यमा पनि भानुभक्त महाकाव्यमा भौ कथानक अत्यन्त भिनो र दुर्बल भई हराएको छ । यसको पात्र विधान पनि क्षतिग्रस्त बन्न पुगेको छ । यहा प्रस्तुत भएका कुनै पनि पात्रहरूले महाकाव्यात्मक जीवन्तता प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । एउटा चरित्रले अर्को चरित्रको पोषण गर्नु पर्नेमा यहा त्यसो हुन सकेको छैन । कतिपय पात्रहरू यहा अचानक आएका छन् र निरुद्देश्य त्यसरी नै गएका पनि छन् । समग्रमा यस महाकाव्यको प्रबन्ध विधान लचिलो र छिचरो बन्न पुगेको छ । प्रबन्ध विधानको परिपाकपूर्ण प्रभावकारिता यस महाकाव्यमा निर्वाह हुन सकेको छैन । त्यस्तै शिल्प पक्ष अन्तर्गतको भाषाशैलीय विन्यास भने

उपयुक्त नै रहेको ठान्न सकिन्छ तर कतिपय ठाउमा हिरण्मय उद्गार व्यक्त गर्न अगि बढेका कवि विपुल शब्दभण्डारको अभावमा मरुवत् शब्द र पङ्क्तिहरूको अनेकपटक आवृत्ति गर्न पुगेका छन् । त्यसैले समग्र महाकाव्यको गुणस्तर मापनका दृष्टिले प्रस्तुत महाकाव्यलाई मध्यम स्तरको महाकाव्यका रूपमा लिन सकिन्छ ।

५.२ निष्कर्ष

ओमवीरसिंह बस्न्यात नेपाली महाकाव्य परम्परामा करिब दस बर्से महाकाव्य यात्रामा पाचवटा पूर्ण महाकाव्यहरू लेखेर सार्वजनिक प्रकाशनमा ल्याउने स्वच्छन्दतावादी भाव र परिष्कारोन्मुख शिल्प चेतना भएका कवि हुन् । सर्वप्रथम २०५४ सालमा **पासाङ ल्हामू** जस्तो नारीलाई नायकत्व प्रदान गरी सीमान्तकृत शेर्पा सम्प्रदायकी नारी पासाङ ल्हामूलाई महाकाव्यमा उतारेर उनले नेपाली महाकाव्य परम्परामा एउटा इतिहास रचेका छन् यो उनको महाकाव्यात्मक योगदान र सबल पक्ष हो । इतिहासका पात्रहरूलाई खोजबिन गरेर तिनीहरूका जीवनीलाई उद्घाटन गर्ने बस्न्यातले महाकाव्य लेखनमा जुन तत्परता देखाएका छन् त्यो पनि उनको अर्को महाकाव्यात्मक योगदान हो । नेपाली भाषा र साहित्यप्रति बसोँदेखि साधना गरिरहेका कयौँ साहित्यकारहरू एउटा पनि महाकाव्य लेख्न नसकिरहेको अवस्थामा नेपाली साहित्य इतरको व्यक्तिले एकपछि अर्को गर्दै पूर्वीय शास्त्रीय मान्यताको परिपालनाका साथ पाच पाचवटा महाकाव्य लेख्ने जुन सफल प्रयास गरेका छन् त्यो उनको महत्वपूर्ण काम हो । महाकाव्य कविताको बृहत् रूप हो । यसको रचना गर्न दीर्घ साधना, विपुल भावराशि, विराटकल्पनाशीलता, युगप्रतिविम्बी चिन्तन, प्रतिभापूर्ण जीवनदृष्टिको समग्रताको आवश्यकता पर्दछ । महाकाव्य विलास र मनोरञ्जनको वस्तु पनि होइन । यसको साहित्यमा आनै सघन र गरिमामय उपस्थिति रहन्छ । महाकाव्य रचनाका लागि समग्र जीवन चेतना र महान् प्रतिभाहरूको आवश्यकता पर्दछ । फेरि महाकाव्य साहित्यका अन्य विधा जस्तो लचिलो विधा पनि होइन । यो एक युगको भए पनि त्यसले समग्र युगको प्रतिविम्बन गर्न सक्नु पर्दछ यी तथ्यलाई हृदयङ्गम गर्दा बस्न्यातले महाकाव्यलाई एउटा लहडी खेलका रूपमा लिएको प्रतीत हुन्छ । महाकाव्य जस्तो सघन र गरिमामय विधालाई हलुका रूपमा रचेर अत्यन्तै फितलो कृतिका रूपमा आना महाकाव्यहरू प्रस्तुत गरेका छन् । एउटै मात्र महाकाव्य रचेर पनि सोमनाथ, लेखनाथ, सम र उमानाथ शास्त्री नेपाली महाकाव्यका प्रतिनिधि महाकवि बन्न सफल भएका छन् तर आधा दर्जन जति महाकाव्य रचेर पनि गुमनाम रहनुका पछाडि बस्न्यातले महाकाव्यको गुणवत्तायुक्त मूल्यलाई नबुझेको हो कि भन्ने भान भने आम पाठकलाई परेको देखिन्छ । यति हादाहादै पनि नेपाली महाकाव्य परम्परामा महाकाव्य लेखनको कमी रहेको बेला नेपाली साहित्य इतरको व्यक्तिबाट पाच पाचवटा महाकाव्यहरू प्रदान गरेर महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन् ।

वसुन्ध्यातका उल्लिखित महाकाव्यको अध्ययन गरिसकेपछि, उनका केही महाकाव्यगत प्रवृत्तिहरूको निरूपण गर्न सकिन्छ । उनको महाकाव्य लेखनको धारागत प्रवृत्तिका रूपमा स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति नै रहेको छ । उनका महाकाव्यहरू आयोजित र कृत्रिम किसिमका नभई स्वतःस्फूर्त नै रहेका छन् । उनको अर्को प्रवृत्ति जीवनपरकता हो । उनका सबै महाकाव्यहरू जीवनीपरक शैलीमा लेखिएका छन् । सामान्यदेखि राजासम्मको जीवनी उनका महाकाव्यमा पाइन्छ । ऐतिहासिकता पनि उनको महाकाव्यगत प्रवृत्ति उनका पाचवटै महाकाव्यहरू नेपालका ऐतिहासिक व्यक्तित्वको जीवनगाथामा आधारित छन् । उनको महाकाव्यगत अर्को प्रवृत्ति परिष्कारोन्मुख शिल्प चेतना पनि हो । उनका महाकाव्यमा रहस्यमयी चेतना पनि पाइन्छ । उनले आर्ना महाकाव्यमा प्रकृतिको स्वच्छन्द र वस्तुपरक दुवै चित्रण गरेका छन् । देशभक्तिको भावना र जातीय गौरवगाथा उनको अर्को महाकाव्यात्मक प्रवृत्ति हो । उनले हिन्दू धर्म र संस्कृतिप्रति ज्यादा मोह देखाएका छन् ।

विषयवस्तुगत सीमितता उनको अर्को महाकाव्यात्मक प्रवृत्ति हो । उनका पाचवटै महाकाव्यहरू विषयवस्तुगत अल्पतामा लेखिएका छन् । जीवनी, जीवन सङ्घर्ष र जीवनका ऊहापोह जस्ता सीमित विषयबाट महाकाव्यको कथानक निर्माण गरिएको छ । त्यस्तै उनको अर्को महाकाव्यात्मक प्रवृत्ति लय प्रयोगगत प्रवृत्ति हो । उनले आर्ना सबै महाकाव्यमा बद्धलय ढाँचाको प्रयोग गरेका छन् । उनका सबै महाकाव्यहरू वार्णिक छन्दमा लेखिएका छन् । बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार योजनाले उनका महाकाव्य थप गयात्मक, श्रुतिमधुर र साङ्गीतिक बनेका छन् । त्यस्तै आयामगत प्रवृत्ति उनको अर्को महाकाव्यात्मक प्रवृत्ति हो । उनका चारवटा महाकाव्यहरू साहस्रीश्लोक विस्तारयुक्त मानक लमाइका छन् भने **चक्रपाणि** (२०६३) महाकाव्य साहस्रीश्लोक विस्तार नभएको अल्पमहाकाव्य वा दीर्घकाव्यकै रूपमा रहेको छ भने **पृथ्वी** महाकाव्य दोब्बर भन्दा बढी साहस्रीश्लोक विस्तार भएको बहूत् महाकाव्यका रूपमा रहेको छ । त्यस्तै उनको अर्को प्रवृत्ति भाषा प्रयोगत पनि रहेको छ । उनका महाकाव्यमा तत्सम् तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोग छ । सबैभन्दा बढी तत्सम शब्दको प्रयोग गरिएको छ । भाषिक विचलन पनि गरिएको छ । समग्रमा उनको भाषा मध्ययुक्तियुक्त रहेको छ । उनको महाकाव्य लेखनको अर्को प्रवृत्ति बिम्ब, अलङ्कारको प्रयोग रहेको छ । उनले आर्ना महाकाव्यहरूमा प्रकृति, समाज, दर्शन जस्ता विभिन्न क्षेत्रहरूबाट बिम्ब, अलङ्कार र प्रतीकको चयन गरेका छन् । रसगत विविधता पनि उनको महाकाव्यगत विशेषता हो । उनका **पासाङ ल्हामू सेवासैनिक भ्रुपट** र **पृथ्वी** महाकाव्यमा वीर रसको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै **चक्रपाणि** महाकाव्यमा करुण रसको प्रयोग छ भने **भानुभक्त** महाकाव्यमा शान्तरसको प्रयोग छ । यिनै महाकाव्यात्मक विशेषताहरू उनका महाकाव्यात्मक प्रवृत्तिका रूपमा देखापरेका छन् ।

समग्रमा महाकाव्यात्मक लमाइ र गहिराइको आयामको पुष्टता, महाकाव्यात्मक प्रबन्ध विधानको परिपाकपूर्ण प्रभावकारिता, भाषाशैलीय विन्यास अन्तर्गतका सङ्केतक र सङ्केतित, लय प्रयोग, अलङ्कार र प्रतीक व्यञ्जनाका समष्टि परिपाकमा आधारित महाकाव्यात्मक प्रसार र गहिराइ तथा महाकाव्यगत प्रवृत्तिका आधारमा बस्न्यातको महाकाव्यकारिता मध्यम स्तरको रहेको छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

अवस्थी, महादेव, आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श, काठमाडौं : इन्टेलेक्चुअलज बुक प्यालेस, २०६४ ।

न्यौपाने, सूर्यबहादुर, ओमवीरसिंह बस्न्यातको जीवन, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध प्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०५८ ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद, भूमिका, 'पासाङ ल्हामू', ओमवीरसिंह बस्न्यात, काठमाडौं : बाबा प्रकाशन, २०५४ ।

बस्न्यात, ओमीवीरसिंह, पासाङ ल्हामू, काठमाडौं : बाबा प्रकाशन, २०५४ ।

....., सेवा सैनिक भ्रूपट, काठमाडौं : बाबा प्रकाशन, २०५६ ।

....., पृथ्वी महाकाव्य, काठमाडौं : बाबा प्रकाशन, २०५८ ।

....., भानुभक्त, काठमाडौं : बाबा ओमवीरसिंह बस्न्यात गुठी, २०६१ ।

....., चक्रपाणि, काठमाडौं : चक्रपाणि स्मारक प्रतिष्ठान, २०६३ ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, कविताको संरचनात्मक विश्लेषण, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६२ ।

....., नेपाली काव्य समालोचना, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, २०६७ ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद र शर्मा, मोहनराज शोधविधि ते.सं ललितपुर : साक्षा प्रकाशन, २०६२ ।

शर्मा, नेपाल विनयराज, नेपाली महाकवि र महाकाव्य, काठमाडौं : भाभा पुस्तक भण्डार, २०५९ ।

पत्रपत्रिकासूची

गौतम, कृष्ण, 'नेपाली काव्य साहित्यमा एक थप कृति : पासाङ ल्हामू महाकाव्य', मधुपर्क, (वर्ष ३१, अङ्क ४, २०५५ भाद्र), पृ. ८ ।

जवाली, हेमराज, 'पृथ्वी महाकाव्यमा एक दृष्टि', कान्तिपुर दैनिक, (२०५८ माघ २७), पृ. ७ ।

न्यौपाने, दैवज्ञराज, 'नया कृति: पासाड ल्हामू महाकाव्य', गोरखापत्र, (२०५४ माघ २७) पृ. ७
।

पाण्डे, ज्ञानु, 'पासाड ल्हामू महाकाव्य राष्ट्रियताको गायन', हिमालय टाइम्स, (२०५४ कार्तिक ९)
पृ. ४ ।

हरि मञ्जुश्री, 'सेवा सैनिक भ्रपट : खोरभिन्नको शेर' , घटना र विचार साप्ताहिक, (२०५६ माघ
१२), पृ. ६ ।